

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS BIBLIOGRÁFIAI
TANULMÁNYOK ÉS KÖZLEMÉNYEK

II.

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

1961

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS BIBLIOGRÁFIAI
TANULMÁNYOK ÉS KÖZLEMÉNYEK

II.

TANKÖNYVKIADÓ. BUDAPEST

1961

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE**

Szerkesztette
CSÚRY ISTVÁN és VARGA ZOLTÁNNÉ

TANULMÁNYOK

Csúry István

AZ EGYETEMI KÖNYVTÁRHÁLÓZAT SZERVEZETÉNEK ELVI ALAPJAI

1. A problémakör időszerűsége és bonyolultsága

1945 után, a széles néptömegek kulturális igényeinek kibontakozásával szoros összefüggésben — annak következményeként, de egyúttal fontos feltételeként is — a magyarországi könyvtárak nagyarányú spontán fejlődés útjára léptek. A könyvtárpolitika irányítói kezdettől fogva törekedtek e fejlődés tervszerű alakítására, a könyvtárügy korszerű szervezeti kereteinek létrehozására. E fáradozás eredményeinek összegezésékként jött létre az első átfogó könyvtári alaptörvény,¹ amely nemcsak a működés és a szervezet addig kialakult korszerű formáit rögzítette jogszabályokban, hanem a további fejlődés útját is hosszabb távra megjelölte.² Az alaptörvény általános rendelkezései megjelölik az országos szervezetet alkotó egységeknek: könyvtárhálózatoknak és könyvtáraknak feladatait, s e részletek működésének korszerű szabályozását is előtérbe állítják. Ebben az összefüggésben jött létre az egyetemi és főiskolai könyvtárak szervezetről szóló utasítás³ amely részint külföldi tapasztalatokra építve, főleg pedig a hazai egyetemi könyvtárak korszerű törekvéseit felkarolva, megszabja működésük legfőbb irányelveit. Az esetlegesség és spontaneitás jegyében végbement korábbi fejlődés tervszerű mederbe terelése érdekében meghatározza az egyetemi könyvtár funkcióját, feladatait, felügyeleti és igazgatási rendjét, belső szervezetét.⁴ Legfőbb vívmánya, hogy az egyetem keretében működő összes könyvtárat egy közös rendszer (a Magyarországon meghonosított kifejezéssel élve: „hálózat”) tagjainak tekinti, amelynek központja az egyetemi könyvtár. E hálózat keretében megvalósítható a különféle könyvtártípusok tervszerű és ésszerű kiépítése, illetőleg a meglévők működésének összehangolása és a megkívánt színvonalra való emelése, tehát mindazok a törekvések, amelyek a régi típusú egyetemi

¹ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 5. számú törvényerejű rendelete a könyvtárügy szabályozásáról. — A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1018/1956. (III. 9.) számú határozata a könyvtárügyről szóló 1956. évi 5. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról. = Magyar Közlöny, 1956, 19. sz. 101—106. p.

² Kovács Máté: A magyar könyvtári törvény alapelvei, célkitűzései és művelődéspolitikai jelentősége. = Magyar Könyvszemle, 72. évf. 1956. 181—201. p.

³ Az oktatásügyi miniszter 16/1956. számú utasítása az egyetemi és főiskolai könyvtárak szervezeti szabályzatáról. = Oktatásügyi Közlöny, 4. évf. 1956. 48—49. p.

⁴ Bővebben: Hencz Aurél: Die neue Organisation der ungarischen Bibliotheken mit besonderer Berücksichtigung der Universitätsbibliotheken. = Zentralblatt f. Bibliothekswesen, 70. Jg. 1956, 424—431. p.

könyvtárnak a kor igényeit kielégítő megformálására irányulnak. Fejlődésük akkori stádiumában azonban nemcsak a tárgyi és személyi feltételek hiányoztak ahhoz, hogy az utasítás kereteit maradéktalanul meg lehessen tölteni konkrét tartalommal, hanem még az erre irányuló tervezés, az elvi előmunkálatok sem érlelődtek meg. Másrészt viszont az utasítás megléte most már nemcsak lehetővé, de éppenséggel feladatunkká teszi az elvi előkészítést, s az egyetemi könyvtárhálózatok működésének konkrét megtervezését.

De nemcsak most és nemcsak magyarországi viszonylatban időszerű a z egyetemi könyvtári problémák rendszeres tanulmányozása. Az a tény, hogy a gyakorlati erőfeszítésekkel párhuzamosan (azokat kísérve vagy előmozdítva) mintegy háromnegyed századra nyúlnak vissza a témánk körül folyó irodalmi viták és vizsgálódások,⁵ nemcsak az elért eredmények számbavételét és felhasználását teszi lehetővé, hanem arra is utal, hogy az egyetemi könyvtárak működése állandóan súlyos problémákat vetett fel. Majd sor került a viták eredményeinek leszűrésére, az előtanulmányok monografikus összegezésére is. E monográfiák⁶ azonban az elért eredmények és kialakult nézetek közlése, a bevált megoldások terjesztése mellett nem feledkeznek meg a további feladatok, a nyitott kérdések számbavételéről sem. Így *Wilson* és *Tauber* terjedelmes monográfiájának záró fejezetében tíz olyan főbb egyetemi könyvtári problémakört tekint át, amelyek tanulmányozása a további fejlődés érdekében szükségesnek mutatkozik.⁷ E munka az Amerikai Egyesült Államok egyetemi könyvtári viszonyait vizsgálja, s amint az említett fejezetből kitűnik, a tőkés világ e könyvtári téren is vezető államában sem problémamentes az egyetemi könyvtárak élete és működése. Fejlett könyvtárszervezési megoldások bontakoznak ki az angol egyetemeken is, de az erőviszonyoktól és más esetlegességektől függően helyenként eltérő mértékben. Franciaországban két konferencia is foglalkozott az egyetemi könyvtárak problémáival (1933, 1955), megnyugtató tisztázásukhoz azonban a legutóbbi évekig sem jutottak el.⁸ Nyugat-Németországban hosszú évtizedekre visszanyúló viták és erőfeszítések ellenére még ma is individualista és anarchisztikus nézetek gátolják a racionálisan működő könyvtári szervezet létrejöttét.⁹ A többi polgári országban is többé-kevésbé hasonló kép tárul elénk.¹⁰ Legtöbb eredményt a szov-

⁵ A probléma történetére nézve l.: *Naetbus*, Gotthold: *Institutsbibliotheken*. = *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. 2. Bd. Bibliotheksverwaltung. Leipzig, 1933, Harrassowitz. 223–554. p. Továbbá: *Trommsdorff*, Paul: *Die Bibliotheken der Technischen Hochschulen*. = Uo. 510–523. p.

⁶ Csak személyesen említettünk néhányat: *Les bibliothèques et l'université*. Paris, 1957, *Bibl. Nat.* 162. p. — *College and university libraries and librarianship*. Prep. by the College and University Postwar Planning Committee of the ALA and the ACRL. W. H. Carlson, chairman. Chicago, 1946, ALA. XVI, 152. p. — *Current trends in college and university libraries*. Ed by R. B. Downs. = *Library Trends*. 1952 July. — *The place of the library in a university*. Cambridge, 1950, Harvard Univ. Libr. (8), 72 p. — *Randall*, William M.: *The college library. A descriptive study of the libraries in four-year liberal arts colleges in the United States*. Chicago, 1932, ALA — Univ. of Chicago Pr. XII. 166 p. — *Wilson*, Louis Round — *Tauber*, Maurice F.: *The university library. The organization, administration and functions of academic libraries*. 2nd ed. New York, 1956, Columbia Univ. Pr. XIV, 641 p.

⁷ Vö. *Wilson*–*Tauber*: I. m. 587–607. p.

⁸ *Les bibliothèques et l'université*. Paris, 1957, *Bibl. Nat.* 162 p. — *Malclès*, L. N.: *Université et bibliothèque*. = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Bibliothecaria*. 2. tom. 2–4. fasc. 5–18. p.

⁹ *Reincke*, Gerhard: *Gutachten über die Lage der Institutsbibliotheken und ihr Verhältnis zu den Universitäts- und Hochschulbibliotheken*. (Bad Godesberg), 1953, Deutsche Forschungsgemeinschaft. 68. p. — *Instituts- und Hochschulbibliotheken*. *Denkschrift der Deutschen Forschungsgemeinschaft*. Bad Godesberg, 1955, Deutsche Forschungsgemeinschaft. 24. p.

¹⁰ Az osztrák viszonyokra vonatkozólag vö.: *Glas*, Erhard: *Institutsbibliotheken und Universitätsbibliothek*. = *Der Österreichische Bibliothekartag*, 1952. *Tagungsberichte und Referate*. Wien, 1953, Vereinigung Österreichischer Bibliothekare. 1–19. p. — *Belgiumra: Les problèmes de la documentation dans les bibliothèques universitaires*. Liège, 1950, Assoc. des Amis de l'Univ. (*Bibliotheca Universitatis Leodiensis. Mélanges de bibliothéconomie et de bibliographie*, 2.)

jet egyetemi könyvtárak értek el a racionális szervezet megalkotása terén, de a fejlődés ott is további nehézségeket rejt magában.¹¹

Önként merül fel a kérdés: az egyetemi könyvtárak működésének mely sajátosságaiból erednek azok a különleges nehézségek és problémák, amelyek úgyszólván egész történetüket végigkísérik, s amelyek ezen a területen ma is az általános könyvtárügy problematikájánál bonyolultabb módon és nagyobb mértékben jelentkeznek.

Az egyetemi könyvtárak néha szűkebb, de általában a legtágabb értelemben vett univerzális tudományos könyvtárak. Ez utóbbi könyvtártípusnak a modern irodalmi produkció hallatlan felduzzadásából, valamint a könyvtári igények nagyfokú megnövekedéséből és differenciálódásából eredő problematikája ismeretes és ilyen címszavakban foglalható össze, mint *egyetemes könyvtár — vagy szakkönyvtárak, teljesség igénye — vagy válogatás a gyűjtésben, megkülönböztethetünk-e tudományos és nem tudományos érdekű dokumentumokat?, eszközök és befogadóképesség elégtelensége, gazdaságosság, a modern tudományos élet követelményei* stb. Címszavak, amelyek több-kevesebb vihart keltett megvitatása nagyban hozzájárult a mai könyvtárügy struktúrájának kialakításához, anélkül azonban, hogy lezártnak volna tekinthető. Mindezek tehát élő problémái az egyetemi könyvtárnak, s — tegyük hozzá igen fogós problémái. Mégis azt kell mondanunk, hogy a sajátos egyetemi könyvtári nehézségek másutt keresendők, mégpedig főleg abban az egyszerű tényben, hogy az egyetemi könyvtár nem önálló rendeltetésű intézmény, hanem alá van rendelve egy eltérő jellegű intézmény, az egyetem céljainak.

Az egyetemi könyvtár szervezetének, irányításának és működésének problémája tehát nem úgy merül fel, mint az egyetemes gyűjtőkörű tudományos könyvtáraké általában. Nem az a kérdés, milyen eszközök és módszerek alkalmazásával láthatja el a könyvtár korszerűen és színvonalosan a *könyvtári feladatokat* általában, hanem az, hogy milyen könyvtári eszközök és módszerek alkalmazását követelik meg az *egyetem sajátos szükségletei*. Az egyetemi könyvtár minden feladata (pontosabban: elsőrendű feladatai) közvetett feladat: az elsődleges egyetemi feladatok függvénye. Amint később nyomatékosan rámutatunk, nem egyszer kell pl. tisztán könyvtár-ökonómiai szempontból kevésbé előnyös megoldásokhoz folyamodni, ha ezt az egyetemi érdekek úgy kívánják. Az egyetemi könyvtárak működésének ebből az alárendeltségi viszonyból származó speciális nehézségei a következőkben foglalhatók össze:

a) A könyvtár egész munkájának tervezésében, vezetésében és a szűkebb feladatok ellátásában is az egyetem célkitűzéseire, helyi és időszéri szükségleteihez kell igazodni.

b) Az egyetemi könyvtár szervezetének az egyetem struktúráját kell tükröznie, és pedig úgy, hogy emellett a könyvtárszervezési követelmények is érvényre jussanak.

c) Minden tekintetben számolni kell a történetileg kialakult helyzettel. Nem lehet egy ideális könyvtári rendszert az egyetemekre nézve általában kötelezővé tenni. Csupán a helyi viszonyok konkrét elemzése

¹¹ Ivanova, T.: Ob usebnüh bibliotekah v uzov. = Bibliotekar' 1955, 11. no. 36–37. p. — Kudrajeceva, A.: Sztruktura universzitetszkih bibliotek. = Uo. 1947. 9. no. 25–31. p. — Vil'csur, N.: Nekotorü: voprosü rabotü ücebnüh zavedenij. = Uo. 1955. 1. no. 37–43. p., 2. no. 15–23. p. Vilenszkaja, Sz. K.: Universzitetszkie biblioteki v sziszteme szovetszkih bibliotek. = Acta Univ. Szegediensis. Acta Bibliothecaria. 2. tom. 2–4. fasc. 1959. 19–30. p.

alapján vállalkozhatunk a meglévő fejlesztésére és reformálására s ezáltal amaz „ideális” rendszer megközelítésére. (Gyakorlatilag: a korszerű organizációs séma helyi változatának kialakítására.)

d) Az elvi, a dolog természetében rejlő nehézségekkel (legalábbis közép- és nyugat-európai viszonylatban) csaknem egyenlő súlyúak azok a külső, gyakorlati nehézségek, amelyeket helyenként és időnként maguk az egyetemek gördítettek, vagy gördítenek itt-ott még ma is könyvtáraik fejlődése és működése elé. Az elfogultságnak és a különféle hatalmi törekvéseknek a sajátos könyvtári problematika meg nem értéséből származó megnyilvánulásaira gondolunk. Gondolunk továbbá arra a céhbeli szemléletre is, amely szerint a könyvtáros nem minősül az egyetemi oktató egyenrangú fegyvertársának, hanem csupán egyfajta tudományos segédhivatal dolgozójának, akinek érdekeit és szempontjait szükségképpen megelőzik az oktatói szempontok és érdekek.¹²

A kölcsönös tájékoztatás — nem utolsó sorban az említett káros beidegzések miatt is — mindig rendkívüli fontosságú volt az egyetem és könyvtára együttműködésében. Ennek szellemében járunk el most is, midőn az egyetemi könyvtárak szervezetének elvi vonatkozásait vesszük szemügyre: egyrészt az egyetemi munka kívánalmait igyekszünk interpretálni könyvtárszervezési szempontból, másrészt az egyetemek élete és fejlődése iránt érdeklődő, azokért felelős tényezők elé tární a könyvtár mint egyetemi könyvtár működésének alapfeltételeit, korszerű szervezési lehetőségeit. Mindezt — mint előljáróban is említettük — nagyarányú irodalmi előmunkálatokra támaszkodva és sok kitűnő könyvtár tapasztalatainak, eredményeinek felhasználásával tehetjük, ami a kölcsönös interpretálás feladatát igen megkönnyíti.

2. Az egyetemi könyvtár működésének főbb problémái általában

Mielőtt a szervezet kialakításában közvetlenül érvényesülő tényezőket megvizsgálánk, legalább röviden általánosságban is számba kell vennünk az egyetemi könyvtár működésének alapproblémáit. Enélkül szem elől tévesztenénk az összefüggéseket.

2.1 Funkció : egyetem és nyilvánosság

Az egyetemi könyvtár funkcióját legáltalánosabban az egyetem oktató és tudományos munkájának könyvtári feltételeiről való gondoskodásban foglalhatjuk össze. E megfogalmazás szerint egy intézmény céljait szolgáló, annak kötelékébe tartozó személyek használatára rendelt, belkörü könyvtár volna, amelynek munkája, hatóköre és használata nem terjed túl az intézmény falain. Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ilyen egyetemi könyvtár a valóságban nem létezik.

Mint ismeretes, a szocialista egyetem társadalmi hatása és tevékenysége is jóval szélesebb körű, mint amennyit a beiratkozott hallgatóság képzése és oktatóinak tudományos munkálkodása révén kifejt. Az egye-

¹² Vö.: Ellsworth, Ralph E.: Trends in higher education affecting the college and university library — Library Trends, 1. vol. 1952, 13. p. — „The fact is that there is a traditional antagonism between faculties and administrators; and librarians, wether they deserve it or not, though they think of themselves as belonging on the other side of the fence.”

temek az ország s azon belül szűkebb környékük kulturális központjai, amelyek elsődleges feladataik teljesítése, továbbá az ipari és mezőgazdasági termelést szolgáló kutató munka végzése mellett rendkívül sokat tesznek a tudománynépszerűsítés, az iskolán kívüli oktatás s általában a népművelés terén, s e tevékenységet helytelen volna kizárni feladatkörünk-ből.¹³ Méginkább így van ez az egyetemi könyvtárak, különösen a szocialista országok egyetemi könyvtárai esetében.

Az egyetemi könyvtárak extenzív hatása és ténykedése nem úgy nyilvánul meg, mint az egyetemeké, amelyek csupán a fölsőlegből juttatnak környezetüknek, abból a fényből, ami úgyszólván önként sugárzik szét. Természetes, hogy olyan hatalmas könyvkincs, mint amit általában egy egyetemi könyvtár őriz, nem zárható el a társadalom elől, amelynek létrejöttét és fenntartását végső fokon köszönheti. Az ebből logikusan következő nyilvánosság még nem érinti érdemlegesen az egyetem szempontjait, csupán a könyvtári munkában okoz bizonyos munkatöbbletet. De — mint mondtuk — itt többről van szó. Arról, hogy a mai kor könyvtárai csak egy országos (sőt egyre inkább nemzetközi) könyvtárhálózat tagjaként fejthetnek ki eredményes tevékenységet. Még a legkedvezőbb gazdasági viszonyok közt sem lehetséges, hogy egy társadalom fenntartson bizonyos számú általános tudományos könyvtárat az egyetemek s ezekkel párhuzamosan ismét másokat a nagyközönség, a nyilvánosság számára. Ebből pedig egyenesen következik, hogy az egyetemi könyvtárak kötelező feladata egyrészt a társadalom tudományos könyvtári igényeiről való aktív gondoskodás, másrészt, hogy az országos hálózat keretében koordinálni kell tevékenységüket a többi könyvtárakéval, s egyetemi funkciójukkal csak részben összefüggő gyűjtőköri, olvasószolgálati és egyéb meghatározott feladatokat is vállalniuk kell. Ebből a szémszögből nézve nyilvánvaló ellentmondás mutatkozik az egyetemi könyvtár egyetemi és nyilvános funkciója között. De olyan ellentmondás, amely a gyűjtő és olvasószolgálati politika céltudatos megszervezése és megtervezése esetén gyakorlatilag áthidalható és végeredményben mind az egyetem, mind a nyilvánosság javára fordítható.¹⁴

Anélkül, hogy a kérdés részletesebb elemzésébe bocsátkoznánk, csupán két tényezőre kívánunk rámutatni. Először arra, hogy a nem egyetemi feladatok (pl. egy-egy szakterület irodalmának teljességre törekvő gyűjtése az egész országra kiterjedő gyűjtési együttműködés keretében, kötelempéldányok gyűjtése és megőrzése, tájkonnyvtári feladatok stb.) az egyetemi funkció teljesítését valójában nem gátolják, hanem éppenséggel előmozdítják. Ellátásukról az állam költségvetésileg külön gondoskodik, az egyetem pedig olyan könyvtári szolgáltatásokat is élvez általuk, amelyeket egyébként nélkülözni volna kénytelen. Másodszor pedig az országos hálózatba tartozásnak arra az előnyére mutatunk rá, hogy az olvasó nem egyetlen elszigetelt könyvtár esetlegességeire, korlátozott gyűjteményére van utalva, hanem a könyvtárak *összességének* tervszerű együttműködéssel kiépített állományát használhatja. Az együttműködő könyv-

¹³ A nyugati egyetemek extenzív munkájára vonatkozólag vö.: *Wilson, Louis Round—Tauber, Maurice F.*: I. m. 13—18. p.

¹⁴ A szocialista egyetem jellegének és funkcióinak elvi igényű kifejtése alapján *Havasi Zoltán* meggyőzően mutatja ki, hogy az egyetemi könyvtári munka magasabb színvonalra emelkedik, új értelmet nyer azzal, hogy szolgáltatásait a társadalom széles rétegeire terjeszti ki. (*Principal' nye osznovü razvitiija universzitetszkij bibliotek Vengerszkij Narodnoj Reszpubliki.* = *Acta Univ. Szegediensis. Acta Bibliothecaria.* 2. tom. 2—4. fasc. 57. p.)

tárak ma már gyakorlatilag minden felmerülő könyvigényt ki tudnak elé-
gíteni. Olyan lehetőség ez, amely bőségesen kárpótolja az egyetemet könyv-
tára funkciójának bizonyos módosulásaiért.

2.2 Gyűjtés: egyetemesség és specializáció

Fentebb már érintettük, hogy a gyűjtőkör egyetemessége egyike a modern egyetemi könyvtár legfőbb problémáinak. Ezzel kapcsolatban most nem annyira az univerzális törekvéseknek a modern könyvtermelés viszonyai közötti megvalósíthatóságára gondolunk elsősorban, hanem a szakkönyvtári és egyetemes könyvtári törekvések közt az egyetem kebe-
lében megmutatkozó ellentétekre.

Első pillantásra talán elgondolkoztató, hogy ez az ellentét éppen egyetemi viszonylatban öltött igen határozott formát. Hiszen az egye-
tem az az intézmény, amely egyéb vonatkozásban: az oktatás, a tanul-
mányok és a tudományok művelése terén kimagasló mértékben őrizte meg
s ápolja a tudományok egységét, termékeny kölcsönhatását és szerves
összefüggései számontartását. Természetesnek látszanék tehát, ha e tu-
dományos arculatot a könyvgyűjtés síkján tükröző egyetemi könyvtár
létét és működését minden tényező pozitívan értékelné. Az értékelés azon-
ban távolról sem egyértelmű, éspedig világosan kimutatható történeti
okok miatt.¹⁵ A múlt században ugyanis, midőn az addig túlnyomórészt
ismeretközlésre szorított egyetemek egyre inkább a tudományok műve-
lésének műhelyeivé is váltak, rendre kialakultak az egyetemi intézetek,
az intézeti helyiségekben pedig — főleg a 80-as évektől fogva — kisebb
gyűjtemények jöttek létre a megfelelő tudományág legtöbbet használt
könyveiből.¹⁶ E kisebb könyvtári egységek létrehozásában a felvirágozó
alkotó tudományos munka mellett döntő szerepe volt az oktatás egye-
temi módszerében bekövetkezett forradalmi változásoknak is. A közép-
kori egyetem a szó eredeti, szűkebb értelmében „közölte”, mintegy kinyi-
latkoztatta az ismereteket, amelyeket az emberiség adott és kétségbe-
vonhatatlan birtokainak, nem pedig újra meg újra meghódítandó bíro-
dalomnak, a bűvárlás és felfedezés tárgyainak tekintett. E felfogás a
reneszansz és a felvilágosodás korában alapvetően megváltozott. A hagyomá-
ny helyett a haladás, az iskolás közlésmód helyett a kutatás és fel-
fedezés vált a tudomány alapmotívumává. A XVII—XVIII. században
még lehetséges volt a tudományok enciklopédikus ismerete, a XIX. szá-
zad elejétől azonban egyre inkább lehetetlen. Új tudományágak jönnek
létre, a meglévők kiterjednek az ismeretek speciális szféráira és a mód-
szer egzakttá válik, a kutatási apparátus bonyolulttá. Ilyen körülmények
közt az előadás mellett szükségképpen az önálló kutatásra való nevelés,
a pozitív ismeretek elsajátítása mellett a módszertani ismeretek megszer-
zése vált az egyetemi oktatás és tanulmányi tevékenység alapvető formá-
jává. Természettudományi téren a kísérletek bevezetése, humán viszony-

¹⁵ Vö. többek közt: Kricker, Gottfried: Die Zusammenarbeit der Universitäts- und Institutsbibliotheken und der Kölner Versuch ihrer Wirklichung. = Zentralblatt f. Bibliothekswesen 54. Jg. 1937, 448—460. p. — Hartmann, Karl Julius: Das Problem der Institutsbibliotheken. = uo. 56. Jg. 1939, 24—26. p.

¹⁶ A kezdetek Magyarországon a XVIII. századra nyúlnak vissza. A század 70-es éveiben Mária Terézia rendszeres javadalmat folyósított egyes tanszékeknek könyveszerzésre. (Vö.: Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667—1935. Bp., 1936, Egyetemi Ny. 81. p. (A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. 2. köt.) Rendszeresen működő intézeti (szemináriumi) könyvtárakról azonban csak a XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve beszélhetünk.

latban a szemináriumi módszer jellemzi a modern egyetemet. A szemináriumi munkának pedig alapfeltétele a szemináriumi könyvtár. (E sajátos egyetemi könyvtártípus funkciójával, jellegével s a központi könyvtárhoz való viszonyával, valamint az intézeti és a szemináriumi könyvtár közti különbséggel a továbbiakban még foglalkozunk.)¹⁷

Minthogy a pénzügyileg ellátatlan, jórészt adományokra utalt egyetemi könyvtárak egyre kevésbé tudták a tudományos kutatók és kutatói módszerrel oktató egyetem megnövekedett könyvigényeit kielégíteni, kézenfekvőnek látszott, hogy a professzorok szemináriumi és intézeti gyűjteményeik fejlesztésével gondoskodjanak könyvszükségletükről. Így alakultak ki, spontán módon és fokozatosan a szemináriumi és intézeti könyvtárak: nem elvi megfontoláson épülő tervek szerint, hanem a kényszerítő körülmények hatására.¹⁸ Az eredetileg a napi munka segédeszközeinek szánt kis kézikönyvtárak egy része az idők folyamán öntörvényűen fejlődő gyűjteménnyé, önálló szakkönyvtárrá terebélyesedett, s kedvezőbb pénzügyi bázis birtokában háttérbe szorította a központi könyvtár jelentőségét. Olyannyira, hogy helyenként az utóbbiaknak már-már létjogosultságát is kezdték kétségbe vonni.¹⁹ (Közbevetőleg hangsúlyozzuk, hogy e folyamat elsősorban az európai egyetemek könyvtárhálózatának kialakulására jellemző. A nagyjából hasonló szükségletek gyökeresen eltérő fejlődést eredményeztek az Amerikai Egyesült Államok viszonylag fiatal egyetemi könyvtáraiban: nem kisebb, független gyűjtemények létrejöttét, hanem a nagy központi gyűjtemény tárgykörönkénti differenciálódását és decentralizálását. Az amerikai viszonyokat azonban csupán egyes tanulságok felhasználása érdekében vesszük szemügyre. Figyelmünket az európai, s főként a hazai fejlődésre és jelenlegi adott körülményeinkre kell összpontosítanunk.)

Azt mondhatná valaki, hogy az egyetemeken a fent ismertetett módon végbement polarizáció nem is annyira gyűjtőköri, mint szervezeti probléma, hiszen egyrészt az intézeti szakkönyvtárak összessége univerzális könyvtárként, a központi könyvtár pedig együtt kezelt szakgyűjtemények summájaként is felfogható. Fejtegetéseink egy későbbi pontján még lesz alkalmunk e nézet helytelenségét bővebben is megvilágítani. Itt — egyelőre a problémák felvetéséről lévén szó — csupán annyit, hogy a szakkönyvtárak összessége két okból nem tekinthető egyetemes gyűjteménynek:

a) Mert számos tárgykör nem illeszthető be egyik szakkönyvtár gyűjtőkörébe sem, illetőleg vitatható, hogy melyikhez kapcsolódják. Egyes területek így részben vagy egészben gondozatlanul maradnak.

b) Mert a gyűjtésben nem érvényesülhet egységes program. Így a következetesség, a részek arányos fejlesztése s az összefüggések nyilvántartása nem valósul meg, pedig enélkül egyetlen gyűjtemény sem válhat szerves egészzé.²⁰

¹⁷ A szemináriumi módszert és a szemináriumi könyvtár működését behatóan és elvi alapon vizsgálja H. J. *Vleschauwer*. (Seminary methods and seminary library. = Mousaion, 1957, 13–14. no. 1–119. p.)

¹⁸ *Hoffmann* és *Schnierer* professzoroknak 1873-ban a Budapesti Egyetem jogi kara elé terjesztett jelentése arra mutat, hogy ebben az időben még nem a tanszékek, illetőleg szemináriumok könyvtárainak kiépítésében látták a könyvszükségletéről való gondoskodás útját. De már ez a jelentés is utal arra, hogy az Egyetemi Könyvtár gyűjteménye nem kielégítő, s ezért a szemináriumi rendszer megvalósításának egyik alapfeltétele; a megfelelő könyvanyag hiányzik. (Ld.: *Eckhart* Ferenc: i. m. 507. p.)

¹⁹ Vö.: *Hartmann*, Karl Julius: i. m. 23. p.

²⁰ Ezen a helyen nem kell kitérnünk a használat és a kezelés terén meglévő különbségekre.

Egyrészt tehát nem tehetünk egyenlőségjelet az univerzális gyűjtemény és a szakkönyvtárak együttese közé, másrészt pedig a modern egyetemeken mindkét típus létezésével (sőt, amint a továbbiakban szeretnénk bemutatni, elvi szükségével) számolnunk kell. Ily módon az állományfejlesztés területén is sajátos egyetemi könyvtári problémával van dolgunk, ami fogós feladat elé állít mind a gyűjtőpolitika elvi megalapozása és szabályozása, mind pedig a gyűjtőtevékenység célravezető szervezeti és módszerei megoldásának megtervezése terén.

2.3 Megőrzés: munkaeszközjelleg és archívális funkció

A használat és a megőrzés céljából végzett könyvtári szolgálat merev szembeállítását erőszakoltnak tartjuk. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos könyvtártípusok esetében az egyik funkció előtérbe nyomulhat, s ilyen értelemben tényleg különbséget tehetünk archívális és használati könyvtár között. Nyilvánvaló, hogy az egyetemi célok szolgálatának megfelelően a gyűjtemény munkaeszközjellege domborodik ki, s a könyvtár egész működésében a használat követelményeinek kell érvényesülniük. Eszerint az egyetemi könyvtárban lényegileg azoknak a kiadványoknak volna helyük, amelyek egy adott időpontban jelentkező vagy feltételezhető konkrét szükségleteket elégítenek ki. (A mindenkori tantervnek megfelelő tanulmányi irodalomnak, az egyes tudományágak alapvető irodalmának, a legfrissebb standard műveknek stb. A könnyen avuló, erősen specializált részlettanulmányok vagy egyéb ritkán keresett, csekély tudományos hasznú kiadványok közül pedig csak azoknak, amelyek az éppen folyó tudományos kutatások tárgyául vagy segédeszközéül szolgálhatnak.)

Mondanunk sem kell, hogy a szükséges és a feltehetően szükségelt irodalom körvonalai (főleg a társadalomtudományok terén) rendkívül tágak és bizonytalanok. De még így is igen tekintélyes a megállapíthatóan elavult, érdektelen kiadványok száma, amelyek férőhelyet és munkaerőt kötnek le. Az ilyen rendszeres selejtezésével lassítani lehetne a férőhelybővítés ütemét, s az erőket nagyobb mértékben lehetne összpontosítani a leginkább élő irodalom gondozására és forgalmazására. Az egyetemi könyvtárak többsége azonban vagy egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozott mértékben hajthat végre ilyen rendszabályokat. Egyrészt ugyanis a korábban említett nem egyetemi funkciók betöltésével kell számolniuk, amelyek rendszerint a megőrzés feladatát is előtérbe állítják, másrészt a gyűjtemény történeti adottságaival. A régi könyvanyag pl. nemcsak legfőbb büszkesége, féltett muzeális kincse a könyvtárnak, hanem tudományos becslő kultúrtörténeti emlék. Elidegenítésének, selejtezésének lehetősége aligha merülhet fel. De lehetnek — és legtöbb helyen vannak — olyan modern gyűjteményrészek is, amelyek közvetlenül nem szolgálnak egyetemi célokat, de értékük, teljességük, valamint társadalmi szükségességük miatt megőrzésre, sőt továbbfejlesztésre méltók.

Mindez bizonyos eltolódásokat idézhet elő a gyűjtemény arányaiban és a használat uralkodó követelménye mellett a megőrzés feladatának is nyomatókat biztosít a sajátos egyetemi könyvtári problémák közt. Igaz, a modern nagykönyvtár számára fejlett technikai eszközök (kompakt raktári rendszerek, mikrofilmre vétel) és a kooperáció hatékony módsze-

rei és intézményei (központi letéti raktár) könnyítik meg a megőrzési, tárolási feladatok megoldását.²¹ A használati és az archivális funkció összeegyeztetése azonban az említett korszerű lehetőségek kiaknázásán túlmenőleg szervezeti problémákat is vet föl, amelyek megoldása részint a központi állomány ésszerű tagolásában, részint pedig az intézeti könyvtárak működésének koordinálásában keresendő.

2.4 Szervezeti és könyvtárökonómiai ellentmondások

Egyetem és könyvtára merőben eltérő jellegű intézmény, mégis komplex együtttest kell alkotniuk. Éspedig olyan együtttest, amelyben a könyvtár működése és *szervezete* az egyetemhez igazodik, anélkül azonban, hogy abban mintegy felolvadva, elvesztené önállóságát. Egy szervezetenként és igazgatásilag abszolút független könyvtár nem tölthetné be az egyetemi könyvtár szerepét, bármily gazdag és teljesítőképessé lenne is egyébként. A kölcsönös tájékoztatás, az egyetem nagyon is konkrét irodalomigényének érvényesítése, a könyvanyag térbeli közelítése az oktatás és kutatás munkahelyeihez, és még sok elsőrendű egyetemi szükséglet biztosítása csak szervezeti nexusban valósulhat meg. Az ellenkező véglet, az egyetem szervezetébe való teljes beolvadás viszont megfosztaná az egyetemet a munkamegosztással járó előnyöktől, sőt a gyűjtemény könyvtármivoltának megszüntetéséhez, teljes dezorganizálásához vezetne.²²

A szervezeti függés és függetlenség ellentmondó követelményei természetesen a *vezetés feladatát* is ellentmondásossá teszik. A könyvtár az egyetem irányítása és felügyelete alá van rendelve, mégpedig nemcsak a működés bizonyos általános irányelveinek meghatározása tekintetében, hanem több fontos gyakorlati vonatkozásban is. (Vezető dolgozók alkalmazása, beruházási hitelek megállapítása, bizonyos könyvtári szolgáltatások igénylése stb.) Az egyetem vezetői azonban egy-egy szaktudomány, illetőleg a felsőoktatás specialistái és nem könyvtárosok. Laikus ismeretek alapján kell tehát véleményt formálniuk és intézkedniük olyan kérdésekben, amelyekkel más könyvtártípusok irányítói szakértői szinten foglalkoznak, felügyeletet gyakorolniuk olyan területen, amelyen nem otthonosak. Másrészt a könyvtárigazgató is meghatározott funkciót tölt be az egyetem vezetésében. Nemcsak azzal, hogy ő képviseli a könyvtári szempontokat és szükségleteket az egész egyetemre vonatkozó tervek kidolgozása és végrehajtása során, hanem azzal is, hogy véleményt nyilvánít, javaslatot tesz és bírálatot gyakorol az egyetem működésének, oktató-nevelő és tudományos munkájának mindazon elvi és gyakorlati kérdéseiben, amelyek a könyvvel, az olvasással, illetőleg a könyvtárral közvetlen vagy közvetett relációban vannak. A könyvtár falai között pedig az egyetemet képviseli, oktatói és tanulmányi szempontokat érvényesít, egyetemi szemlélet alapján foglal állást könyvtári kérdésekben. Mindez természetesen a szűkebb értelemben vett könyvtárosi ismereteket és tájé-

²¹ E módszerek, eszközök és intézmények hazai alkalmazására vonatkozólag l.: Csúry István: Nagy könyvtáraink raktározási problémái. = Magyar Könyvszemle, 72. évf. 1956. 15–27. p. — A könyvtári állományvédelem országos 15 éves távlati terve. (Előzetes javaslat. Bp., 1959. A Művelődésügyi Minisztérium házi sokszorosítása.) 12 p.

²² Vö.: Hartmann, Karl Julius: Das Problem der Institutsbibliotheken. = Zentralblatt f. Bibliothekswesen, 56. Jg. 1939, 27. p.

kozottságot meghaladó, azoktól eltérő ismereteket és tájékozottságot is megkövetel az egyetemi könyvtár vezetőjétől.

Hasonló antagonizmus nyilvánul meg az egyetem és a könyvtár szervezeti problémái közt számbaveendő *ökonómiai követelmények* tekintetében. Nyilvánvaló, hogy az egyetem szervezete, munkamegosztása a tudományok tagozódását tükrözi, az oktatott szaktárgyak szerint differenciálódik s e decentralizáció nemcsak szükségyszerű, hanem teljes mértékben gazdaságos is. A könyvtárban viszont a gazdaságosság csaknem egyet jelent a központosítással. A központosított gyarapítás olcsóbb, mert kiküszöböli a párhuzamosságokat. A központi feldolgozás termelékenyebb, mert gyakorlott specialisták végzik. A központi raktár egy légköbméterben több könyv tárolható, mint bármiféle decentralizált elhelyezés mellett. A központi olvasószolgálat néhány dolgozója az olvasók százait és ezreit képes ellátni naponta, ami decentralizált megoldás esetén elképzelhetetlen. És így tovább.

Anélkül, hogy az egyetem és a könyvtár viszonyában érvényesülő valamennyi ellentmondás és különbség számbavételére törekednénk, utolsóként rá kell mutatnunk arra a lényeges eltérésre, amelyet a fejlődés és a feladatok növekedése a két együttélő intézmény *megterhelésében* idéz elő. A fejlődés tényezői közül elég, ha a legfontosabbat, a hallgatói létszám világszerte, de különösen a szocialista országokban bekövetkező növekedését ragadjuk ki. Ez a jelenség természetesen szükségessé teszi az egyetem befogadóképességének bővítését, felszerelésének növelését és az oktatói létszám emelését, de nem ugyanabban az arányban, ahogy a hallgatóság szaporodik. Hiszen az előadó professzor munkájában alig okoz különbséget az óralátogatók számának növekedése, s e növekedést bizonyos határig többnyire a rendelkezésre álló tantermi férőhely is lehetővé teszi. Bizonyos szakterületeken az esti és levelező kurzusok keretében is megoldható a képzés, sőt újabban kísérletek folynak a televíziónak az oktatásban való alkalmazására, ami szinte korlátlan mértékben tágítaná az egyetem oktatási kapacitását. Csupán a szemináriumok, kísérletek és gyakorlatok, valamint általában a hallgatókkal való intenzív foglalkozás különböző egyéb formái okoznak súlyosabb gondot és kívánják meg a tárgyi és személyi feltételek jelentősebb bővítését.

Ezzel szemben a könyvtárnak könyvről, tanulói munkahelyről és könyvtári szolgáltatásokról (kölcsonzés, tájékoztatás) kell gondoskodnia minden új hallgató számára. Sőt, amint az egyetem önnön tehermentesítése céljából az oktatás előbb említett különböző extenzív formáit vezeti be, a könyvtár feladatai még inkább növekednek. A hallgatóság mind tekintélyesebb hányada számára a könyv lesz a tanulmányok legfőbb, már-már egyetlen forrása. E jelenség szükségképpen megnöveli a tájékoztató könyvtáros feladatát és felelősségét: neki kell — és pedig az eddignél elmélyedőbben — foglalkoznia a tanácsra, kalauzolásra szoruló fiatalokkal.²³ Tehát az oktatói és a könyvtári munka közti határ fokozatosan elmosódik, s ezt a tényt mind az egyetem oktatási tervének készítésénél, mind a könyvtári személyzet fejlesztésénél tekintetbe kell venni.²⁴ Egyet kell tehát

²³ Vö.: Brock, Clifton: The rising tide: some implications for college and university libraries. = College and Research Libraries, 19. vol. 1958, 12–16. p.

²⁴ „The less the reference service of college library represents bibliographical searching or direction of students in library techniques and the more it becomes a guidance of the student's intellectual effort, the type of staff required becomes less that of the library science graduate and more that of the scholar interested in the problems of teaching.”

értünk azokkal a nézetekkel, amelyek szerint egyre inkább a könyvtár lesz az egyetemi tanulmányok legfőbb színtere és a könyvtárhasználat a tanulás domináló formája.²⁵

3. Milyen tényezők határozzák meg az egyetemi könyvtárhálózat szervezeti felépítését ?

3.1 A jelenlegi helyzet

Önként merül fel a kérdés, nem volna-e elég, ha a szükségletek generális elemzése és egy megfelelőnek tartott rendszer körvonalainak kijelölése helyett csupán arra mutatnánk rá, mely pontokon szorul és milyen formra a meglévő apparátus? Annál is inkább, mert az adott viszonyok gyökeres megváltoztatását szükségtelemnek, sőt veszélyesnek tartjuk.

Azokkal a könyvtárosokkal értünk egyet, akik a valóság talaján állva hibái ellenére is elfogadják a meglévő szervezetet és annak megreformálásában látják a fejlődés útját.²⁶ Több ok szól azonban a feladatok elvi igényű tisztázása mellett. Először az, hogy az egyetem könyvtári rendszerét illető korszerű nézetek és reformtervek nálunk még könyvtári körökben sem tisztázódtak eléggé, az egyetemi tényezők előtt pedig úgyszólván ismeretlenek.²⁷ Törekvéseinkben csak akkor remélhetjük az oktatók s a felölös egyetemi vezetők támogatását, ha elébük tárjuk a helyzetet, rámutatunk a reformok legjobb megoldására és a konzervatív elemeket érveléssel próbáljuk meggyőzni. A fentebb ismertetett problémák súlya, valamint az a tény, hogy a jelenlegi gyakorlat hibái, hiányosságai csak jelentősebb reformok útján küzdhetők le, ugyancsak szükségessé teszi a közelebbi elemzést. A fejlődés eddig jobbadán esetlegességek által irányított folyamatát is csak úgy terelhetjük tervszerű mederbe, ha a szükségletek elvi és gyakorlati mérlegeléséből indulunk ki és számításba vesszük a távolabbi következményeket.

A jelenlegi helyzetet, amelynek megreformálására törekszünk (legalábbis hazai viszonylatban) a központi könyvtár és az intézeti könyvtárak elég laza kooperációja jellemzi. Jónéhány európai országhoz képest ez az állapot is kétségtelen fejlődést jelent,²⁸ különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy nem rég indultunk el az együttműködés útján. Az intézeti gyarapodás központi beszerzése és feldolgozása s ennek kapcsán egy központi katalógus kiépítése már minden magyar egyetemen megindult, bár több helyen csak korlátozott mértékben. Tanfolyamok szervezésével, könyvtárkezelési útmutatók kibocsátásával, többé-kevésbé rendszeres módszertani tanács-

²⁵ „The library remains the only major educational division of the university which is common to all faculties, and the study of books is still the greater part of an education.” (Swank, Raynard C.: The educational function of the university library. = Library Trends, 1. vol. 1952, 47. p.)

²⁶ „What we librarians must do is first and foremost to accept the situation as it is, and to take up a positive and sympathetic attitude to the development of institute libraries.” (Tveteras, Harald L.: The university library and the institute libraries. A system of co-operation. Libri, 9. vol. 1959, 2. p.)

²⁷ Hasznos szolgálatot tett a problémák ismertetése terén a Szegei Egyetemi Könyvtár, amely az Acta Bibliothecaria c. sorozat legújabb kötetét (2. tom. 2–4. fasc. 1. — Szege, 1959, 88 p.) teljes egészében egyetemi könyvtári témájú cikkeknek szentelte. E cikkek azonban részint leíró jellegűek, részint nem hatolnak mélyebbre a szervezeti kérdések elemzése terén.

²⁸ Vö.: Glas, Erhard: I. m. 2. p. Így panaszkodik az ausztriai állapotok miatt: „Die gegenwärtigen Beziehungen zwischen Institutsbibliotheken und UB sind wie sie waren: gemässigt anarchistisch. Wir lassen uns treiben statt zu handeln. Der Riss zwischen den beiden Bibliotheksarten scheint sich zu vergrössern.” — Hasonló helyzetet tár elénk nyugatnémet viszonylatban Reincke idézett műve.

adással sokat javítottak egyetemi könyvtáraink az intézetekben folyó könyvtári munka minőségén. Megvalósultak a kölcsönös tájékoztatás különböző formái. A központi könyvtárak újabb és újabb szolgáltatásokkal (bibliográfiakészítés, könyvtárközi kölcsönzés, mikrofilm szolgálat, központi könyvkötés, figyelőszolgálat stb.) sietnek az egyetemi munka segítségére. Nyilvánvaló, hogy a fejlődés e csiráinak kibontakoztatásával, személyi és tárgyi feltételeinek megerősítésével önmagában véve is előbb-utóbb szép eredményeket lehetne elérni. De az eredmények akkor lesznek igazán érdemlegesek, ha nemcsak a szolgáltatásokat, módszereket és technikát fejlesztjük, hanem tartalmilag is helyes megoldásokra törekszünk és akkor lesznek szilárdak, ha létrehozzuk a működés ma még hiányos szervezeti kereteit.

A fontos tartalmi problémák közül elég a funkciók meghatározatlanságát s ebből kifolyólag a gyűjtőkörök megszabásának hiányát kiragadnunk. Az intézeti könyvgyűjtemény ma éppúgy szolgálja az oktatás és tudományos kutatás legkülönbözőbb céljait és formáit, mint a központi könyvtár, szinte csak azzal a különbséggel, hogy az egyik közelebb van a professzor szobájához és kevesebb könyvet tartalmaz, a másik távolabb, de sok könnyvel rendelkezik. Kezdetleges formában szárnyrakeltek ugyan bizonyos gyűjtőkori elképzelések (pl. a központ gyűjtsön kézikönyveket és több tudományágat érdeklő kiadványokat, az intézet pedig részlettanulmányokat), de ezeket sem gondolta át alaposabban senki és nem is igen mentek át a gyakorlatba. A központ, több-kevesebb tervszerűséggel ugyan, de általában mindent gyűjt, az intézeti gyűjtemények pedig — tiszteletreméltó kivételektől eltekintve — a mindenkori kutatási témák szerint rétegeződnek, vagy éppen iránytalanul szerzik be az esetlegesen kínálkozó anyagot.²⁹ Ehhez az alapvető funkcionális hibához képest szinte másodrendű jelentőségűvé válik az a vívmány, hogy a beszerzés központosításával egyre inkább sikerül kiküszöbölni a fölösleges párhuzamosságokat.

A szervezeti problémák közül a legsúlyosabbak és legkényesebbek egyikeként említjük az intézeti könyvtári munka könyvtári szempontból egységes és autoritativ irányításának hiányát. Jelenleg még, midőn az intézeti könyvtárak szinte egyáltalán nem rendelkeznek fő foglalkozású könyvtárosokkal, e probléma inkább csak elvi természetű, de a könyvtárral való szorosabb nexus szükségessége az adott helyzetből is kielemezhető. (A tapasztalat mutatja, hogy éppen a szervezeti nexus hiánya miatt nem vihetők keresztül bizonyos elemi könyvtári normatívák és feladatok, sőt, az állományvédelem követelményei is alig érvényesíthetők.) Más természetű, de hasonló mértékű gyöngéi vannak a központi könyvtár belső szervezetének is. Egyetemi könyvtáraink szervezetére a könyvek tárolásának, a munkálatoknak és szolgáltatásoknak szinte abszolút centralizációja nyomja rá bélyegét. Mint fentebb rámutattunk, a centralizáció ellentétben áll az egyetem oldottabb, decentralizáltabb szervezetével és nehezíti az egyes tárgykörök irodalmának közelvitelét a szaktudományi érdeklődésű olvasóhoz. A gyűjtemény hagyományos szisztematikus tagolásával való szakítás, s az ezzel logikusan összefüggő munkaszervezeti centralizáció a múlt században (Magyarországon a megfelelő fáziskéséssel egész az utóbbi évtizedekig) haladó könyvtárökonómiai irányzatnak minősült. Ma már

²⁹ A tervszerűtlen — s hosszabb távor értelmetlen — könyvgyűjtés az intézeti könyvtáraknak a funkció és gyűjtőkör meghatározatlanságából adódó szervei betegsége. Több dolgozat is szolgál erre vonatkozólag részletesebb körképpel. (Glass, Erhard: I. m. 10—11. p.; Toeteras, Harald L.: I. m.

azonban egyrészt hosszabb gyakorlat alapján bírálhatjuk el a centralizált megoldást, lenyesegethetjük kinövéseit, tovább fejleszthetjük a pozitív tartalmát, másrészt a korszerű könyvtári szemlélet a gazdasági szempontokat is maximális mértékben rendeli alá az olvasói szükségleteknek.

Úgy véljük, az előadottakból kitűnik tehát, hogy érdemes egyrészt áttekintenünk, milyen feladatok és szükségletek könyvtári szolgálatáról kell gondoskodni az egyetemen, másrészt rámutatnunk a könyvtár létének és működésének néhány sajátására és törvényszerűségére, amelyek a szolgálat módját és lehetőségeit alapvetően meghatározzák. Mindezek alapján kellő biztonsággal jelölhetjük meg majd a korszerű egyetemi könyvtári szervezet körvonalait.

3.2 Az egyetem könyvtári szükségletei

A szükségletek számbavételénél az egyetem *oktató és kutató munkájának elválaszthatatlan egységéből* kell kiindulnunk. E kettős tevékenység szükségszerű kapcsolata mind a pedagógiaelméleti közmegegyezés, mind a hivatalos oktatáspolitikai felfogás szerint alapfeltétele az egyetem működésének, indoklására tehát nem kell kitérnünk.³⁰

Azokat a nézeteket pedig, amelyek szerint a kutatás új műhelyei jönnek létre önálló intézetek, akadémiák, üzemek és egyéb szervezetek keretében s a tudományos munka súlypontja az egyetemokről ezekhez tevődik át,³¹ ugyancsak figyelmen kívül hagyhatjuk. Ez a folyamat ugyanis gyakorlatilag nem jelenti az egyetemeken folyó kutató munka elsorvadását, még kevésbé érinti az egyetem tudományos tevékenységének elvi szükségességét. A burzsoá tudományosság ez irányú atomizációs tendenciája a mi viszonyaink közt nem érvényesülhet. Ellenkezőleg: nemcsak a felsőoktatási intézmények oktató és tudományos munkájának szükségszerű összefüggését hangsúlyozzuk, hanem világosan felismerjük és tudatosan érvényesítjük e két tevékenység dialektikus egységét az önálló (nem oktatási profilú) tudományos és termelési kutatóintézetek működésében is.

Az egyetemnek tehát olyan könyvtárra (könyvtárakra, könyvtárhálózatra) van szüksége, amely egyaránt kielégíti a tudományos kutatás és az oktatás, a tanulmányok szükségleteit. E szükségletek azonban lényegesen különböznek egymástól.

A tudós irodalomszükségletét egyrészt az jellemzi, hogy nincs határa a kutatás tárgyaként vagy eszközeként felhasználható dokumentumok jellegét, értékét, tárgyi, nyelvi vagy időbeli megoszlását és összefüggéseit illetően. E szükségletet csak igen extenzív, vagyis az ismeretek széles (egész) területét felölelő s emellett igen intenzív, vagyis az ismereteket sokoldalúan megvilágító és a legszűkebb problémák és részlettények mélységig hatoló gazdag könyvgyűjtemény elégítheti ki. Másrészt a tudósnak általában csak az úgynevezett elsődleges irodalomra van szüksége: ismeretterjesztő, népszerűsítő kiadványoknak, tankönyveknek alig vagy egyáltalán nem veszi hasznát.³² Az egyetemi tanulmányokat ellenben viszonylag

³⁰ Vö.: Lengyel Béla: Az egyetemek tudományos munkájának néhány kérdéséről. = Felsőoktatási Szemle, 7. évf. 1958, 601–606. p.

³¹ Vö.: Ellsworth, Ralph E.: Trends in higher education affecting the college and university library. = Library Trends, 1. vol. 1952, 15. p.

³² Bizonyos mértékig különbözik ettől a gyakorlati szakember szükséglete, akit a kutatás eredményei érdekelnek, nem pedig annak anyaga, módszerei vagy bizonyítása, és így szívesen merít másodlagos forrásokból (kézikönyvek, vezérfonalak, üzleti prospektusok stb.). (Vö.: Shera, Jesse H.: Documentation: its scope and limitations. = The Library Quarterly, 21. vol. 1951, 19. p.)

kisebb kötettségű, de jól megválogatott könyvgyűjtemény szolgálhatja eredményesen. A tanulmányi célú gyűjteményben nemcsak helye van az alapfokú bevezetéseknek, kézikönyveknek, tankönyveknek, sőt egyes népszerűsítő kiadványoknak, hanem — a tudományos célú gyűjteménnyel ellentétben — annak éppenséggel az ilyen jellegű művek a legfontosabb alkotó elemei. Fontos továbbá, hogy e gyűjtemény nemcsak összetételében, hanem elrendezésében, a hozzáférhetővé tétel módjában is instruktív hatású legyen, hiszen a tudós rendszerint konkrét könyvigénnyel keresi fel a könyvtárat, viszont a tanulmányait végző ifjú tájékozódás céljából fordul hozzá.

E lényeges, de sematikus megrajzolt vonások természetesen kiegészítésre, korrekcióra szorulnak. Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a nagyobb távlatból bizonyos egyöntetűséget mutató kutatói szükségletek közelebről megvizsgálva úgyszólván tárgykörönként jelentősen módosulnak. Hely és megfelelő előtanulmányok hiányában³³ a tudományos munka könyvtári szükségleteinek csupán két fő típusát ragadjuk ki: egyfelől a humán, másfelől a természettudományos kutatás szükségleteit. A humán (társadalomtudományi) kutatások viszonylatában a könyv mint a kutatás egyik legfontosabb (néha kizárólagos) tárgya jelentkezik, ellentétben a természettudományokkal (és az alkalmazott tudományokkal), amelyek búvárlása során a könyv általában segédeszközként nyer alkalmazást. A humán kutató viszonylag több könyvet használ, mint a természettudós, pontosabban: irodalomigényének alig vannak időbeli, tárgyi és műfaji korlátai, viszont a természettudós nemcsak tárgyi tekintetben konkretizálja meglehetősen határozottan igényeit, hanem a meghatározott tárgykörön belül is számos szempontot érvényesít (megjelenési idő, a feldolgozás módszere és nézőpontja stb.), amelyek a valóban szükséges irodalom körét tovább szűkítik. Ez a tipizálás is — természetesen — csak bizonyos fenntartásokkal állja meg a helyét, könyvtárszervezési szempontból azonban használható támpontul szolgál.

További különbségek adódnak egyazon tudományterületen belül is aszerint, hogy a kutató milyen jellegű művön dolgozik (monográfia, kézikönyv, részlettanulmány), továbbá, hogy a tudományos munkafolyamat mely stádiumában fordul a könyvtárhoz. Az előzetes tájékozódás stádiumában főként az ún. referenz művekre támaszkodik. Mikor anyagot gyűjt, szükségletei a monográfiák, folyóiratcikkek és különféle egyéb dokumentumok széles skálájára terjednek ki, anyagának rendszerezése, értékelése és feldolgozása idején pedig ismét csak arra van szüksége, hogy a megfelelő segédkönyvek, standard összefoglalások, szövegek stb. kéznél legyenek és csak alkalmilag igényel részlettanulmányokat vagy más, nem kézikönyvszerű anyagot. Nyilvánvaló, hogy a szükségleteknek e váltakozását számba kell venni az egyetemi könyvtárhálózat szervezetének és működésének megtervezésénél is.

³³ Az egyes tudományágak irodalomszükségletét bibliográfiai és dokumentációs szempontból vizsgálják a következő tanulmányok: *Eppelsheimer*, H. W.: Könyvtárak és dokumentáció. (Bibliotheken und Dokumentation.) Bp., (1955). OSZK házi soksz. 10. p. — *Ernst*, Juliette: La bibliographie, servante de l'humanisme. = *Mélanges de philosophie, de littérature et d'histoire anciennes offerts à J. Marouzeau*. Paris, 1948. 153–160. p. — *Prinzhorn*, Fritz: Das Problem der Dokumentation und die Zusammenarbeit der Fachbibliographien. = *Zentralblatt f. Bibliothekswesen*, 52. Jg. 1935, 525–533. p. — *Shera*, Jesse H.: I. h. 13–26. p. — Alaposabb elemzést ezek sem nyújtanak, a szükségletek könyvtári szempontú elemzésével pedig egyáltalán nem találkoztunk.

Az elmúlt száz esztendő folyamán a tudományok területe rendkívüli mértékben kiszélesedett, s egyben igen erőteljes differenciálódási folyamat ment végbe, amelynek eredményeképpen egyre több kutatási terület önállósult, s ma is újabb és újabb tudományágak jönnek létre. E specializálódási folyamattal szükségszerűen összefügg a jelenségek legapróbb részleteinek feltárása, az egyes ismeretágak kimerítő feldolgozására irányuló törekvés. A tudományok fejlődésének ez az irányzata hozta létre világszerte a szakkönyvtárakat és terelte az egyetemek szemináriumi, intézeti könyvtárait a szakkönyvtárra fejlődés útjára.³⁴ De — főként az utóbbi időben — tanúi lehetünk egy ellenkező irányú fejlődésnek: a különböző szaktudományok közti kapcsolatok előtérbe kerülésének, a határterületeken folyó kutatások intenzívvé válásának és komplex tudományágak létrejöttének is. Amint az egyes szaktudományok anyaguk kimerítő feltárásával túljutottak pozitíviztikus korszakukon, magasabb nézőpontról való széttekintésre adnak módot és lehetővé, sőt szükségessé válik a távolabbi összefüggések vizsgálata, más szaktudományokkal való termékenyítő kapcsolatok keresése.³⁵ E jelenségből olyan szükségletek adódnak, melyeknek kielégítésére nem a szakkönyvtár, hanem több tudományágot felölelő gyűjtemény, sőt leginkább az általános gyűjtőkörű tudományos könyvtár alkalmas.

A további elemzés pontosabb, részletesebb képet adna a tudományos szükségletekről, de könyvtárszervezési szempontból kevés újabb támponttal szolgálna. Csupán arra kívánunk még röviden utalni, hogy a könyvhasználattal kapcsolatban a tanulmányi szükségletek is mutatnak bizonyos rétegződést. Nyugati egyetemeken a hallgatói létszám növekedése mindinkább az egykönyvűséghez, tankönyvek és kötelező olvasmányok kizárólagos használatához vezet.³⁶ Mi ebből a gyermekbetegségből már kiláboltunk, és a vizsgaidőszak kivételével a hallgatóság az önálló tájékozódás, a kutatói munkamódszerrel történő ismeretszerzés igényével fordul a könyvtárhoz. Nem beszélhetünk tehát általában tanulmányi szükségletekről, hanem csak a vizsgára készülés, a szemináriumi dolgozatírás, a szakdolgozat-készítés és az önálló tájékozódás különböző szükségleteiről, amelyek részben már a tudományos szükségletekkel mutatnak rokonságot.

Végül csak utalásszerűen hívjuk fel a figyelmet az egyetem létének és működésének a könyvtári szervezetet meghatározó néhány további tényezőjére. Így az egyetemi telep, a különböző oktatási és tudományos intézmények térbeli szétszórtságára és funkcionális egységére, amelynek könyvtári vonalon decentralizált, de egységként működő szervezet felel meg, az oktató és könyvtári munka közti határ már jellemzett elmosódására, továbbá az oktatásban és kutatásban időről időre bekövetkező változásokra, amelyek a könyvtári szervezet mozgékonyágát követelik meg.³⁷

³⁴ Vö. *Reincke*, Gerhard: I. m. 5–6. p.

³⁵ Vö.: *Fogarasi Béla*: A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdései. Bp., 1954. Akad. Kiadó. 53 p.

³⁶ Vö.: *Ellsworth*, Ralph: Trends in higher education affecting college and university library. = *Library Trends*, I. vol. 1952. 10. p.

³⁷ Bővebben: *Mc Annally*, Arthur: Organization of college and university libraries. = *Library Trends*, I. vol. 1952. 20. p.

3.3 Könyvtári szempontok

Bár — mint kifejtettük — az egyetemi könyvtárhálózat szervezeti felépítését elsősorban az egyetem szükségletei határozzák meg, lehetetlen nem számolnunk a sajátos könyvtári szempontokkal. Hangsúlyozzuk azonban, hogy e könyvtári szempontok közül eleve ki kell rekesztenünk a régi típusú bibliofil könyvtáros partikuláris, túlhaladott szempontját. Csupán azt szögezzük le, hogy *vannak* sajátos könyvtári követelmények, és hogy ezekkel — a *munkamegosztás*, a gazdaságosság parancsának megfelelően — minden tényezőnek, nem utolsó sorban az egyetemnek, számolnia kell. A modern könyvtermelés olyan hallatlan terjedelmű irodalom ellenőrzését teszi feladatunkká és a szocialista társadalom szükségletei oly határozottan irányítják figyelmünket magára a feladatra és a feladat teljesítésének ökonomikus megoldására, hogy e viszonylatban a hatalmi politika vagy a kegyeletesség könyvtári megnyilvánulásai anakronisztikusnak hatnak. Rá kell tehát mutatnunk fejlődésellenes mivoltukra és le kell velük számolnunk, akár az egyetemet, akár a könyvtár oldaláról jelentkezzenek is.

Az így konkretizált könyvtári szempontok közül elsőnek a munkamegosztás korszzerű követelményét kell röviden megvilágítanunk. Napjainkban a tudományos kutató nem ér rá, nem is szabad, hogy ráérjen arra, hogy munkájának feltételeiről is maga gondoskodjék, sőt a munkamegosztás mindinkább behatol az érdemi tudományos tevékenység minden területére. Szószaporításnak hat, de ki kell mondanunk, hogy a tudós jelölje meg könyvtári igényeit, de ennél többet tennie nem kívánatos: a könyvtári munkát könyvtáros végezze. Ez az érem egyik oldala. A másik — talán kevésbé ismert — az, hogy az irodalmi tömegtermelés és a differenciált olvasói szükségletek támasztotta jelenkori követelményekkel csak szakképzett könyvtárosok tudnak sikeresen megbirkózni. A dilettáns könyvtároskodás beláthatatlan következményekre vezet — első sorban a tudományos érdekek rovására. A munkamegosztásból nemcsak munkafeladatok hárulnak a könyvtárosra, hanem felelősség is a tudományos szervezet könyvtári szektorának egész működéséért. Az egyetemi könyvtárnak szolgálnia kell, de ezt csak úgy teheti színvonalasan és eredményesen, ha elegendő önállóságot biztosítanak számára és elismerik illetékességét saját szakterületén.

Könyvtárnak csak az a gyűjtemény nevezhető, amely egyrészt hű tükörképe az irodalomnak, másrészt a profiljába tartozó ismeretkörökben és funkciójának megfelelő mértékben ki tudja elégíteni az átlagos olvasói szükségleteket. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a gyűjtőkörbe tartozó tudományok minden területén *rendszeres és arányos gyarapító munkát* kell folytatni, az egyes területeken belül is gondosan ügyelve arra, hogy az egymást kiegészítő, egymás használatát lehetővé tevő kiadványtípusok (kézikönyvek, szövegek, monográfiák, periodikák stb.) összefüggő rendszerében hiátusok ne álljanak elő. Biztosítani kell továbbá a válogatás mélységének és szempontjainak állandóságát, valamint azt, hogy a gyarapításban ne legyenek időbeli kiesések. Mindez csak átfogó gyűjtési terv alapján és annak összefogott, központilag ellenőrzött végrehajtása során valósulhat meg.

A tervszerű, arányos és egységes gyűjtés követelménye a fenti megfogalmazásban ellentmond a konkrét, időszerű és egyéni szükségletek

kielégítésének. Nyilvánvaló, hogy az intézetek, sőt az egyes kutatók kezdeményezési jogát könyveszerzési téren maximális mértékben biztosítani kell. E vonatkozásban a könyvtári szervek illetékessége aligha terjedhet túl a koordinálás érdekében tett észrevételeken és javaslatokon. Az ellentmondás azonban gyakorlatilag mégis csak látszólagos. A gyűjtési terv következetes végrehajtása során ugyanis a harmonikus összetételű állomány oly erőteljes bázisa jön létre, amelyhez viszonyítva az efemer jellegű vagy kontingenséjt túllépő mértékben gyűjtött irodalom csupán felületi rétegeknek minősül. (Az időszzerű alkalmi szükségletek jelentős részéről különben is a könyvtárközi kölcsönzés, valamint a könyvfényképezés keretében lehet és kell gondoskodni.) Másrészt az egyéni iniciatíva alapján végrehajtott beszerzések a valóságban nem szükségképpen és nem mindenestől állnak ellentétben a gyűjtési tervvel.

A gyűjtés tervszerű alapokra való helyezése és központosítása nemcsak tartalmi eredményeket produkál. Hangsúlyoznunk kell gazdasági előnyeit, valamint a könyvtárközi együttműködésben megnyilvánuló jelentőségét is. Az egyetemen belül a párhuzamos beszerzések redukciója, országos viszonylatban pedig a könyvtári gyűjtőkörök összeegyeztetése csak ezen az alapon valósítható meg.

Hasonlóan lényeges könyvtári követelmény az állomány nyilvántartásának *összefogott, egységes és szakszerű megoldása* a használat, valamint a racionális gyűjteményszervezés érdekében. Az egész hálózatra kiterjedő központi katalógus hiányában nem lehet szó a gyarapítás koordinálásáról s — ami még súlyosabb — a gyűjtemény értékes részei rejtve maradnak a kutató elől, nemcsak osztársadalmi, hanem egyetemi viszonylatban is holt anyaggá, mintegy az intézeti tagok vagy más befentesek magánkönyvtáraivá válnak. Az egyes intézeti és egyéb különgyűjtemények részkatalógusainak szükségességére pedig — úgy véljük — mint közhelyre utalhatunk.

Ugyancsak a könyvtári oldalon jelentkezik a *tárolás* ésszerű megoldásának követelménye. Az intézetek vezetői midőn elsősorban a használat szempontjait igyekeznek érvényre juttatni, könnyen szem elől tévesztik azok egyéb könyvtári feltételeit, többek közt a tárolás gazdaságos megoldását. Tapasztalati tény, hogy a szakkönyvtári és retrospektív teljességre törekvő intézeti könyvtárakban hosszabb-rövidebb idő múlva a tárolás és használat leküzdhetetlen nehézségei állnak elő. De nemcsak ez a tapasztalat veti fel a kevéssé használt intézeti anyag rendszeres kiiktatásának és központi tárolásra való átadásának szükségét, hanem egy igen egyszerű elvi megfontolás is. Az intézeti könyvtárak ugyanis gyarapodásuk során elérnek egy bizonyos mennyiségi szintet, amelyen túl csökkennek, sőt fokozatosan meg is szűnnek a létrehozásukat és fenntartásukat indokló használati előnyök. (Minden szükséges — és csak a szükséges — könyv a munkahely közvetlen közelében, gyorsan áttekinthető rendben stb.) Midőn tehát az intézetek és a központi könyvtár közt a tárolásbeli együttműködés szükségét felvetjük, nem csupán ökonómiai megfontolások vezetnek bennünket, hanem szem előtt tartjuk az intézeti könyvtárak működésének törvényszerűségeit s a használati érdekeket is.

Ugyanettől a törekvéstől áthatva vetik fel a könyvtárak a *használat* egységesítésének és maximális biztosításának kívánalmát, nemcsak a központi, hanem az intézeti könyvállomány vonatkozásában. E kívánalom egyrészt a modern irodalmi termelés már jellemzett terjedelméből, más-

részt az intézeti könyvtárak szakkönyvtárrá való fejlődésének tendenciájából következik. Paradox fogalmazásban azt mondhatnánk, hogy a mai kutató számára a könyvtári szolgáltatások kezdenek fontosabbakká válni maguknál a könyvtáraknál. Tudósainknak a leggazdagabb helyi könyvgyűjtemény használata mellett is egyre nagyobb mértékben kell támaszkodniuk más hazai és külföldi gyűjteményekre, tehát közvetlenül olyan szolgáltatásokra, mint a könyvtárközi kölcsönzés, az irodalomkutatás és a mikrofilmszolgálat. Mindezek egyrészt csak a központi könyvtárban valósulhatnak meg, másrészt a méltányosság és viszonyosság alapján felvetik az intézeti könyvtárak — bár korlátozott, de intézményesen biztosított — nyilvános használatának szükségét. De vajon nem idegen-e ez a megoldás a korábban prézens jellegűeknek elismert intézeti könyvtárak funkciójától? Véleményünk szerint nem. Amint ugyanis a fejlődés során az intézeti könyvtárak mindinkább levetkőzték szemináriumi, illetőleg kézikönyvtári jellegüket, és jelentős részük valóságos szakkönyvtárrá formálódott, úgy csökken a helyben való használat kizárólagosságának indokolt és jogos volta.

Végül a *megőrzés*, az állományvédelem problémájára hívjuk fel a figyelmet. Ismeretes, hogy e probléma az intézeti könyvtárakban vetődik fel igen elevenen, mégpedig a szakképzett, fő foglalkozású, felelős könyvtári személyzet csaknem teljes hiánya miatt. Az intézeti könyvtárak állományának számbeli és értékbeli növekedése, valamint a könyvtárhasználók számának és körének bővülése sürgetővé teszi az említett hiányosság megszüntetését.

4. Következtetések, gyakorlati megoldások

Az egyetemi szükségletek és a könyvtári szempontok előrebocsátott elemzése lehetővé teszi, hogy elvi alapon, kellő határozottsággal foglalkjunk állást az egyetemi könyvtári szervezet kiépítésének gyakorlati kérdésében. Mindenek előtt pedig azt kell megállapítanunk, hogy a hazai könyvtárügy irányító tényezői helyes utat választottak, midőn a hálózati felépítést jelölték meg az egyetemi könyvtárak alapvető szervezeti formájaként. A hálózati elv érvényesítése kapcsolatot teremtett az egy egyetem kebelében működő különböző könyvtárak között, lehetővé tette bizonyos központi akciók végrehajtását s ezek segítségével az intézeti könyvtárak fokozatos korszerűsítését és koordinálását, anélkül, hogy a meglévő könyvtári építmény alapjait érintő, radikális változtatásokhoz kellett volna folyamodni. A hálózati szervezet tehát alkalmas keretnek bizonyult könyvtári reformok fokozatos megvalósítására. Magát a szervezeti formát azonban nem tekintjük átmenetinek, s ezt később meg is indokoljuk. Ellenkezőleg: arra kívánunk rámutatni, hogy a hálózati szervezet megerősítésével és továbbfejlesztésével egyetemi könyvtáraink alkalmassá tehetők a kor kívánalmainak megfelelő működésre. Ezzel kapcsolatban főleg három kérdéscsoportot kell megvizsgálnunk:

a) az egyetem és a könyvtár közti viszony szabályozásának továbbfejlesztését,

b) az egyetemen működő különböző könyvtártípusok funkciójának, gyűjtőkörének és egymáshoz való viszonyának meghatározását, valamint

c) központi könyvtári feladatok és szolgáltatások megállapítását.

Mielőtt ezt tennénk, röviden előre kell bocsátanunk, hogy minden egyetemre: kicsire és nagyra, régire és újra egyaránt alkalmazható könyvtárszervezeti séma felvázolását nem tartjuk célunknak, sőt lehetőnek sem. Bár arra törekszünk, hogy megfontolásaink és ajánlataink megfelelő áttétellel felhasználhatók legyenek a különböző méretű és jellegű egyetemen, elsősorban a nagy központi könyvtárral és jelentős kötetszámú intézeti könyvtárhálózattal rendelkező egyetemek viszonyait tartjuk szem előtt.

4.1 Egyetem és könyvtár viszonya

E két intézmény viszonyát a 16/1956. O. M. sz. utasításban kiadott — még nem jogerős, de gyakorlatilag alkalmazott szervezeti szabályzat lényegileg helyesen határozza meg. A művelődésügyi miniszter főfelügyeleti, az egyetem rektora pedig felügyeleti jogkört gyakorol a könyvtár fölött. A rektor javaslatot tesz a kinevezendő könyvtárigazgató személyére vonatkozólag, s a könyvtári dolgozók felsőbb kategóriáit maga nevezi ki az igazgató előterjesztésére. A könyvtárigazgató tanácskozási jogú tagja az egyetemi tanácsnak. A könyvtár munkájának az egyetem munkájával való összehangolása céljából, a könyvtár vezetőjének támogatására, tanácsadó szervként egyetemi könyvtári tudományos tanács működik. A központi könyvtár feladata, hogy az egyetem könyvtári hálózatával kapcsolatban központi intézkedést kívánó feladatokat lásson el. Az a követelmény tehát, hogy az egyetem könyvtári szükségleteinek és elképzeléseinek érvényt szerezhessen, intézményes formák közt megvalósul. Azzal pedig, hogy a központi könyvtárra ruháztak az intézeti könyvtárakkal kapcsolatos bizonyos centrális feladatokat, megtörtént az első lényeges lépés a könyvtárügy egyetemi viszonylatban megvalósítandó egységének és a könyvtári tevékenység önállóságának irányában. De csak az első lépés. Épp ezen az úton kell tovább haladnunk, ha teljesen fel akarjuk számolni a könyvtári erőforrások tervszerűtlen pazarlását, az individualizmus és könyvtári dilettantizmus polgári örökségét, szóval, ha azt akarjuk, hogy a korszerű szükségletekhez mért, teljesítőképes könyvtári apparátus bontakozzék ki az egyetemen.

Mint korábban kifejtettük, az egyetemen működő különböző típusú könyvtárak csak egymást funkcionálisan támogató és tartalmilag kiegészítő szerves egésként képesek az erősen differenciált igényeknek megfelelni és erőiket az irodalom optimális mértékű begyűjtésére koncentrálni. A működés egysége pedig csak szervezeti egységben valósulhat meg, még hozzá — mint ugyancsak rámutattunk — a *könyvtári* munkát és módszereket illetőleg *könyvtári* irányítás alatt álló szervezetben. A könyvtárhálózat egységének kialakulásáért, szakmai és funkcionális önállóságát azonban ma még több tényező akadályozza.

Mindenek előtt hiányoznak, illetve elégtelenek, a szervezetszerű és szakmailag színvonalas működés személyzeti feltételei. Az egyetemi könyvtárakban státushelyet kellene biztosítani az intézetek összesített évi gyarapodásának megfelelő mértékben (pl. minden ötezer kötet után egy fő) a hálózati központi teendők (beszerzés, feldolgozás, módszertani munka) ellátására. Az intézeti könyvtárakban pedig összesített állományuk minden tízezer kötete után kellene egy-egy szakképzett, fő foglalkozású könyvtárosról gondoskodni. Kényes kérdésnek látszik, mégis amellet kell állást

foglalnunk, hogy az alkalmazandó intézeti könyvtárosok szervezetileg a központi könyvtárhoz tartozzanak. Ellenkező esetben a központ irányító, koordináló tevékenysége kárba veszne, öröklődnének a mai nem kielégítő állapotok. Korábbi érvelésünkre hivatkozva hangsúlyozzuk, hogy ez a megoldás nem jogokat, hanem csak terheket venne el az intézetek vezetőitől. A munka tartalmát és időbeosztását illetőleg továbbra is az intézet-vezetőket illetné meg az irányítás joga, a központ csupán a könyvtári szakkövetelményeket érvényesítené.

Pénzügyi téren a könyvtárak kellő fokú önállósága biztosítottnak látszik. Nagyobb egyetemi könyvtáraink önálló költségvetési címmel rendelkeznek, s az intézeti könyvbeszerzésről az egyetemek költségvetésében külön tétel szolgál fedezetül. Nem mindig és nem mindenütt állnak azonban rendelkezésre megfelelő beruházási hitelek. Meg kellene találni a módját annak, hogy a könyvtár, mint folytonosan fejlődő szervezet, rendszeres és arányos beruházási hitelellátásban részesüljön. Vagy külön kellene választani a könyvtár beruházási hitelét az egyetemétől, vagy — ha ez célszerűbbnek látszik — megállapítani a könyvtár részesedési arányát a közös kereten belül.

Abból az elvből kiindulva, hogy az irodalomigény érvényesítése és az igényelt könyvtári szolgáltatások tartalmának és jellegének meghatározása terén az egyetem, a munkavégzés módszerét illetőleg pedig a könyvtár autentikus, úgy véljük, a felügyelet jelenlegi rendszerén is volnának módosítani valók. Véleményünk szerint a rektor közvetlen felügyeleti jogköre elegendő biztosíték az irányítás hatékonyságára nézve és az egyetemi tanács elegendő és megfelelő fórum az összegytemi törekvések érvényesítésére és a kölcsönös tájékoztatásra. Nem indokolt tehát a külön könyvtári tanács működése. Amíg egy-egy ülés keretében úgyszólván címenként meg lehetett tárgyalni a könyvtár beszerzési javaslatait, vagy amíg a könyvtáros nem volt specialista és bárki szakértőként szólhatott hozzá munkájához, bizonyára volt létjogosultsága a hasonló bizottságoknak.³⁸ Ma azonban sem az egyik sem a másik tényező nem áll fenn, s az ún. könyvtári tudományos tanács ülései az összes résztvevő felek által kedvetlenül végzett formalitássá szegényedtek. Ha már intézményes keretet kívánunk biztosítani a könyvbeszerzés véleményezéséhez — és ez helyes törekvés volna — nem karonként, hanem tanszékenként kellene kijelölni egy-egy könyvtári felelőst, aki nem formális üléseken, hanem rendszeresen és operatív módon véleményezne és tenne javaslatokat.

Végül felhívjuk a figyelmet arra az ellentmondásra, amely a modern könyvtári munka által támasztott magas szakmai követelmények és a személyzeti politikában érvényesülő szakmai igénytelenség között mutatkozik. Könyvtárosaink tekintélyes része más pályáról kiszorult vagy szakterületén elhelyezkedni nem tudó dilettáns, aki nem rátermetség, vagy könyvtári érdeklődés alapján, hanem az egyetem pártfogásából került ebbe a munkakörbe. A közeli jövőben kibocsátandó képesítési rendelet várhatóan javítani fog ezen a helyzeten, lényeges fejlődés azonban csak akkor várható, ha a könyvtárosságnak mint speciális felkészültséget és adottságokat megkívánó önálló hivatásnak elismerése behatol az egyetemi köztudatba.

³⁸ A könyvtári bizottságok működésének megítélése szinte kezdettől fogva és úgyszólván világszerte negatív. A vonatkozó megnyilatkozások közül csupán frapppáns fogalmazása miatt idézünk egyet: „And for God's sake, let there be no library committees!” — *Vleschauer*, H. J.: I. m. 116. p.

Addig is nagy segítséget jelentene, ha a Művelődésügyi Minisztérium könyvtári osztálya mint szakfelügyeleti szerv, az eddiginél nagyobb mértékig érvényesítené befolyását egyetemi könyvtári ügyekben. Szerencsésnek tartanánk többek közt, ha az igazgatóhelyettesi és osztályvezetői állások betöltését a könyvtári osztály véleményezéséhez lehetne kötni, továbbá, ha ez az osztály részt vehetne az egyetemi könyvtári költségvetések tárgyalásán.

4.2 Könyvtártípusok és könyvtári szervezet

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ által az egyetemi központi könyvtár és az intézeti könyvtárak viszonyáról összeállított irodalmi szemle³⁹ felment bennünket az alól, hogy a külföldi egyetemeken megvalósult könyvtárszervezeti formákat ezen a helyen alaposabban mérlegeljük. Az ott felvázolt színes helyzetképet néhány szóban leegyszerűsítve megállapíthatjuk, hogy egyetemi könyvtáraink szervezeti fejlettség tekintetében középhelyet foglalnak el a nyugat-európai és a fejlődés élvonalában haladó szovjet és amerikai könyvtárak között. Arról is meggyőző az irodalmi szemle, hogy a különböző gyűjtemények koordinálására és a könyvtári munka központosítására irányuló törekvéseink megegyeznek a korszerű nemzetközi tendenciával. Ahhoz azonban, hogy a mintául tekintendő legmodernebb egyetemi könyvtárakhoz teljesen felzárkózhassunk, egyrészt bizonyos szemléleti kérdésekben való széleskörű megegyezésre, másrészt az egyetem kebelében működő különböző könyvtártípusok funkciójának, gyűjtőkörének és viszonyának az eddiginél pontosabb meghatározására van még szükség.

A továbbfejlődés egyik alapvető nehézsége az, hogy a központi és az intézeti könyvtárakban egyaránt még mindig bizonyos partikuláris, tulajdonjogi beidegzések érvényesülnek és akadályozzák a két könyvtártípus öncélú, merev szembenállásának leküzdését. Nem nehéz pedig belátni, hogy egyetemi könyvtári viszonylatban az egyes könyvek és a gyűjtemények értékét legfőképpen szükségességük és hasznosságuk határozza meg. A legkitűnőbb könyv is haszontalan lehet, ha nincs a megfelelő helyen vagy ha olvasását nem lehet minden érdekelt számára biztosítani és a leggazdagabb gyűjtemény is kétes értékű, ha rendeltetésétől idegen anyagban bővelkedik vagy ha a könyvtáros munkája élővé nem teszi. Kívánatos tehát, hogy a bibliofília és a birtoklás korszerűtlen álláspontját feladva a *funkcionális szemlélet* alapjára helyezkedjünk, tekintsük összefüggő egésznek az egyetem könyvgyűjteményeinek összességét, amelyen belül nem a kegyelet vagy a megszokás, hanem a használat és az ésszerű kezelés követelményei határozzák meg az egyes művek és részgyűjtemények hovatarozását.

Az egyetemi szükségletek elemzése során igyekeztünk megmutatni, hogy mind a tudományos kutató munka, mind a tanulmányok különböző jellegű könyvtári feltételek biztosítását teszik szükségessé. Erre az elemzésre kell támaszkodnunk, ha meg akarjuk kísérlni az egységes egyetemi könyvtárhálózat tagjaiként felfogott különböző könyvtártípusok *funkciójának, jellegének és gyűjtőkörének* meghatározását.

³⁹ Horváth Magda: Együttműködés, központosítás vagy hálózat az egyetemi könyvtárak szervezetében. Szakirodalmi szemle. Bp., 1959. OSZK. 94 p. (Külföldi könyvtári szakirodalom 3.)

A *központi könyvtár* állományának méreteit, és enciklopédikus jellegét, viszonylag nagy befogadóképességét, pénzügyi és könyvtártechnikai ellátottságát, valamint könyvtárosi munkaerőkapacitását tekintve, különösen és elsősorban olyan szükségletek ellátására alkalmas, amelyek egyrészt sok olvasó elhelyezését és kiszolgálását, másrészt nagy mennyiségű és tárgyilag sokféle könyv rendelkezésre bocsátását kívánják meg. Tanulmányi téren a receptív tanulást, tehát a tankönyvek, jegyzetek, kötelező irodalmányok, bevezetések és kézikönyvek olvasását, valamint a nagyobb irodalmi apparátust igénylő dolgozatok (szakdolgozatok, pályamunkák, disszertációk) készítését szolgálja eredményesen.

A tudományos kutatókat mindenekelőtt munkájuk bibliográfiai megalapozása terén tudja segíteni, mégpedig gazdag bibliográfiai anyagának rendelkezésre bocsátásával és irodalomkutatással egyaránt. De ennél is nagyobb a jelentősége a kutató munka anyaggyűjtő fázisában, midőn igen széleskörű irodalmat kell tanulmányozni. Az állomány nagy terjedelme, amelyet méghozzá szinte korlátlanul kibővíti a könyvtárközi kölcsönzés és mikrofilmszolgálat, az ilyenfajta könyvtári igény számára kedvező feltételeket biztosít. Az állomány enciklopédikus jellege pedig a komplex kutatásokat, a határterületek tanulmányozását teszi lehetővé, szemben a szakkönyvtárral, amely az ilyen igények kielégítésére kevésbé alkalmas.

Az *intézeti könyvtárak* is kettős — tudományos és tanulmányi — arculatúak. Kevés kivételtől eltekintve megtartották eredeti szeminárium funkciójukat, de a korábban ismertetett történeti okok miatt egyre inkább az intézetekben folyó tudományos kutatások bázisaivá is lettek. Mint szeminárium könyvtárak, a kutatásra való nevelés eszközei és egy-egy tudományág alapvető irodalmának, kutatási módszereinek, problematikájának gyakorlati feladatok (szeminárium dolgozat stb.) megoldása során történő megismerésére alkalmasak. Mint szűkebb értelemben vett intézeti könyvtárak, elsősorban annál a tulajdonságuknál fogva szolgálják a tudományos munkát, hogy könnyen elérhető közelségben a legszükségesebb könyvanyagot tartalmazzák. Elsősorban tehát az alkalmi tájékozódást, a szaktudomány újabb eredményeinek napi rendszeres követését szolgálják, továbbá az alkotó tudományos munkának azt a szakaszát, illetőleg azokat az eseteit, amelyekben egy meghatározott tárgykör viszonylag nem nagyterjedelmű irodalmának használata szükséges, illetve elegendő. Ilyen eset például a laboratóriumi kísérletek vagy a klinikai orvosi tevékenység során végzett, helyhez kötött kutató munka. De a kevésbé helyhez kötött humán kutató munkájában is vannak szakaszok, amelyek különösen megkívánják a megszokott dolgozószoba zavartalan nyugalalmát és bizonyos kutatási anyag kéznél tartását. (Csak zárójelben utalunk azokra a laikus elképzelésekre, amelyek szerint minden szükséges, sőt potenciálisan hasznos könyvet a kutatók munkahelyén kellene csoportosítani. Ilyen ideális állapot a modern könyvtermelés viszonyai közt nem realizálható, legfeljebb megközelíthető, ha sikerül a központi könyvtárak könyvfényképezési kapacitását jelentősen megnövelni és az intézeteket, sőt az egyes kutatókat olvasókészülékekkel ellátni.)

Nem kell hangsúlyoznunk, hogy a különböző könyvtárhasználati szükségletek közt lehetetlen éles határvonalat húzni. Tehát a két könyvtártípus feladatkörének előbbi megállapítása is viszonylagos érvényű. Ebből következnek a *gyűjtőkörök* megállapításának nehézségei, illetőleg ez

okozza, hogy a gyűjtőköri párhuzamosságokat teljesen kiküszöbölni nem is lehet. Az egyes tudományágak alapvető irodalmára, az ún. referenz művekre éppúgy szükség van a központi könyvtárban, mint az intézeteknél. Egyik gyűjtemény sem nélkülözheti a szűkebb, speciális témákra vonatkozó részlettanulmányokat és egyéb közleményeket. És hogy a harmadik legfontosabb kiadványtípust is említsük, folyóiratok nélkül sem az egyik, sem a másik működése nem volna elképzelhető. Mi tehát a megoldás?

Mindenekelőtt meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal hogy az állomány párhuzamosságai központi és intézeti könyvtár (sőt intézet és intézet) közt nem küszöbölhetők ki, csupán ésszerű mértékre redukálhatók.

Másodszor: a beszerzéseknél következetesen szem előtt kell tartanunk a megfelelő könyvtártípus funkcióját. A tanulmányi szükségletek és a mindenkori kutatási program az intézetekben igen szilárd támpontul szolgál a beszerzendők kiválasztásához. Nyilvánvalóan nem fognak például olyan irodalmat gyűjteni, amely nem kapcsolódik időszerű, konkrét kutatási témákhoz vagy éppenséggel kívül esik szakterületükön. A központi könyvtárnak viszont egyrészt potenciális igények kielégítésére is fel kell készülnie, másrészt arra kell törekednie, hogy állománya arányosan tükrözze a gyűjtőkörébe tartozó irodalmat, bár a konkrét beszerzési kívánalmak teljesítése — természetesen — itt sem elhanyagolható követelmény. Harmadszor: a gyűjtemények statikus elhatároltságán lazítani kell, lehetővé téve, hogy egyes művek vagy akár kisebb gyűjteményrészek — a használat vagy a tárolás érdekeinek megfelelően — egyik helyről a másikra áttelephetők legyenek.

Az előadottak alapján a két könyvtártípus gyűjtőkörét a következőkben próbáljuk összefoglalni:

1. A központi könyvtár gyűjtőköre kiterjed az egyetemen oktatott és művelt tudományok egész területére, továbbá azokra a tudományágakra, amelyek gyűjtését közkönyvtári minőségében, országos feladatmegosztás alapján vállalnia kell. A gyűjtés elvben a legszűkebb részlettanulmányokra és a legcsekélyebb tudományos értékű dokumentumokra, sőt elavult művekre is kiterjed a felőlelt területen. Ez az elv azonban gyakorlatilag úgy valósul meg, hogy esetenkénti mérlegelés alapján elfogad, illetőleg megtart, vagy mikrofilmen megőriz ilyen dokumentumokat, beszerzésükre viszont nem vállalkozik. Fokozott gonddal kell törekednie a következő kategóriák gyűjtésére:

- a) Általános művek.
- b) Több tudományágat érintő kiadványok.
- c) Tanulmányi irodalom. (Tankönyvek, jegyzetek, olvasmányok.)
- d) Kézikönyvek, auktorok, szövegek és standard monográfiák.

2. Az intézeti könyvtár gyűjtőköre az intézetben oktatott és művelt tudományra szorítkozik. Ezen belül célszerű megkülönböztetni a tanulmányi (szemináriumi) és a kutatási gyűjtőkört. A tanulmányi gyűjtőkör a következő kategóriákat foglalja magában:⁴⁰

- a) Élő (el nem avult) szakbibliográfiák.
- b) Alapvető forrásgyűjtemények, auktorok lehetőleg kritikai kiadásai.
- c) Nagy történelmi művek.
- d) Autoritatív kézikönyvek.

⁴⁰ Vö.: Vleschauer, H. J.: I. m. 80. p.

- e) A segédtudományok összefoglaló művei.
- f) A tudomány általános elmélete és metodológiája.
- g) Monográfiák korlátozott számban. (Probléma-monográfiák, korszak-monográfiák, országmonográfiák, személyi monográfiák, ha átfogók és alapvetők.)
- h) Technikai segédkönyvek (Atlaszok, szótárak, szakszótárak, illusztratív anyag stb.)
- i) A legfontosabb folyóiratok.

A kutatási irodalom természetesen nem foglalható kategóriákba. Határait legcélszerűbben a tényleges kutatási témákhoz való kapcsolódás kívánalmának érvényesítésével szabhatjuk meg.

Külön probléma a folyóiratok hovatartozásának elbírálása. Az általános és a több tudományágat érintő folyóiratokon kívül a központi könyvtárnak elvileg csak a legfontosabb szakfolyóiratokat kellene járatnia, s az egészen speciálisaknak az intézeteknél volna a helye. Ez azonban — főleg férőhelyhiány miatt — gyakorlatilag megoldhatatlan, s a használati értéküket vesztő korábbi évfolyamok esetében nem is mindig célszerű. A folyóiratrendeléseknél tehát az intézetek és a központ esetenkénti megegyezése szükséges, és a központ által járatott speciális folyóiratokban való rendszeres tájékozódást vagy figyelőszolgálat segítségével, vagy a kurrens évfolyam letétbe adásával (tartós kölcsönzésével) kell biztosítani. De általában, tehát a könyvekkel kapcsolatosan is hangsúlyozzuk az esetenkénti koordinálás szükségét, hiszen a gyűjtőkörök közötti határ meglehetősen elmosódott. Kívánatos továbbá, hogy a gyűjtőkörök elhatárolása a fentieknél alaposabban és részletesebben minden egyetemen megtörténjék.

Hasonlóan a gyűjtőkörök megállapításához, a könyvtári szükségletekből kiindulva kell megvizsgálnunk azt a kérdést is, hogy a tárgyalaton kívül van-e szükség az egyetemen *más könyvtártípusokra* és ha igen, milyenekre. Egész eddigi okfejtésünk amellet szól, hogy erre a kérdésre nemmel válaszoljunk. A központi könyvtár és az intézeti könyvtárak együttese elvileg alkalmas és elegendő a korábban elemzett könyvtári szükségletek kielégítésére. Gyakorlatilag azonban bizonyos strukturális változtatásokat látunk szükségesnek mindkét helyen, hogy funkciójukat kellő határfokkal és színvonalon teljesíthessék.

Az erősen centralizált központi könyvtárakban jelenlegi körülményeink közt egyrészt nem tudunk szeparált elhelyezést és a célnak leginkább megfelelő könyvtári feltételeket biztosítani a tanulmányi és a kutatási jellegű könyvtárhasználat számára, másrészt a szakszempontból tagolatlan állomány és differenciálatlan olvasószolgálat nem szolgálja korszerű mértékben a specializált kutatói szükségleteket. Egyrészt a tudományos kézikönyvtárral felszerelt, kutatói célok szolgálatára hivatott általános olvasóterem tehermentesítése, másrészt a receptív tanulás jobb feltételeinek biztosítása érdekében tanulmányi gyűjteményt és tanulmányi olvasótermet kellene létesíteni. Ezt, a szovjet és amerikai gyakorlatnak megfelelően, főleg az alsó évfolyamok hallgatói látogatnák, de a felsőbb évfolyambeliak is, amennyiben nem szakdolgozatírás vagy más igényesebb tanulmányi feladat vezet őköt a könyvtárba.

Szándékosan használtuk a tanulmányi gyűjtemény és nem a „tan-könyvtár” elnevezést és hangsúlyozzuk, hogy annak szervezetileg és helyileg is a központi könyvtárhoz kell kapcsolódnia. A különálló és csupán

a szűkebb értelemben vett tankönyveket tartalmazó tankönyvtár t. i. — és véleményünk ebben is megegyezik a szovjet szakemberekével⁴¹ — csökkenteni annak lehetőségét, hogy a hallgatóság a központi könyvtárban felhalmozott tudományos munkákat, folyóiratokat és szépirodalmi műveket is olvassa, s így az egykönyvűség számára terem kedvező talajt. Nem szabad továbbá megfélekednünk arról a követelményről, hogy minden hallgató saját tankönyvekkel rendelkezzen⁴². Az előbbi okok miatt nem tartjuk szerencsésnek a diákotthoni könyvtári részlegek létesítését sem, kivéve, ha azt a központi könyvtártól való szokatlanul nagy távolság indokolja.

A kutatói szükségletek korszerűbb szolgálata céljából bizonyos mértékig decentralizálni kellene a központi könyvtár egész struktúráját. Hangsúlyozzuk azonban, hogy csak bizonyos mértékig, mert a központi gyarapítás, feldolgozás, raktározás, olvasószolgálat és más központi szolgáltatások csorbitása vagy éppen dezorganizálása felmérhetetlen könyvtárökonomiai károkat okozna. Arra gondolunk csupán, hogy nagyobb tudománycsoportonként kutatói szakolvasótermeket hozunk létre (pl. tudományegyetemenként egyet az egzakt természettudományok, egyet a biológiai tudományok, ismét egyet a szűkebb értelemben vett társadalomtudományok, s egy negyediket a nyelv- és irodalomtudományok számára) megfelelő kézikönyvtárakkal ellátva, sőt, ahol lehet, a legelőbb, legfontosabb irodalomra szorítókozó, de mégis szélesebb körű anyag szabadpolcos használatának biztosítása mellett.⁴³ A szakolvasótermek létesítése megkívánja az olvasószolgálat, főleg a tájékoztatás szakosítását is. Szinte önként kínálkozik az a lehetőség, hogy ezt a szervezeti reformot a munka egyéb területein mutatkozó szakemberigény biztosításával kapcsoljuk össze. A szakreferenseket komplex munkakörrel kellene felruházni, a tájékoztatás és a bibliográfiakészítés mellett feladatukká téve minden könyvtári munkát, amely alapos szaktudományi jártasságot követel meg. Főleg a beszerzendő művek kiválasztását és az osztályozást tekintjük ilyen munkakörnek.

Felmerülhet a kérdés: megalapozott-e funkcionális szempontból a szakolvasótermek, illetőleg tudománycsoport-gyűjtemények rendszere? Nem eredményez-e párhuzamosságot az intézeti könyvtárakkal és nem haladja-e meg a központi könyvtár teljesítő képességét? Nem nehéz elosztatni ezeket az aggályokat.

1. Amellett, hogy a rendszer a könyvtár iránt jelenleg is támasztott szakkutatási igényeket az eddiginél jóval nagyobb mértékben szolgálja, megtartja, sőt a rokon területeken fokozza a központi könyvtárnak azt az előnyét, hogy széleskörű tájékozódásra, a speciális téma távolabbi összefüggéseinek tanulmányozására nyújt lehetőséget.

2. A tudománycsoport-gyűjtemények jellege és funkciója lényegesen különbözik az intézeti könyvtárakétól. Az intézeti könyvtár egy szűkebb szakterület s ezen belül is főleg adott, időszerű témák buvárlására nyújt lehetőséget. A tudománycsoport-gyűjtemény viszont főleg a komplex kuta-

⁴¹ Vö.: *Ivanova*, T.: A főiskolai tankönyv-tárak. = *Bibliotekar'*, 1955. 11. sz. 36–37. p. alapján: *Könyvtári tájékoztató*, 1. évf. 1955. 12. sz. 11–13. p. A szerző hivatkozik A. I. *Kudrajeva* és I. V. *Misarev* megegyező véleményére.

⁴² Vö.: *Vil'csur*, N.: Néhány megjegyzés a főiskolai és egyetemi könyvtárak munkájáról. = *Bibliotekar'*, 1955. 1–2. sz. alapján: *Könyvtári Tájékoztató*, 1955. 3. sz.

⁴³ Ily módon a központi raktár fokozatosan a kevésbé használt könyvanyag tárolóhelyévé válik, ami persze tudományos könyvtárban néha az összállomány 90%-át is eléri.

Vö.: *McAnally*, Arthur: *Departments in university libraries*. = *Library Trends*, 7. vol. 1959. 448–464. p.

tások számára biztosít kedvező feltételeket, amellett, hogy a központi állomány használatának biztosítása útján olyan különleges szakanyagot is bőséggel bocsát rendelkezésre, amelyet az intézeti könyvtárak ismert okok miatt nem gyűjtenek vagy nem őriznek meg.

3. A tudománycsoport-gyűjtemények létrehozása egyáltalán nem vagy alig tesz szükségessé többletbeszerzéseket. A feladat csupán annyi, hogy az amúgy is birtokolt, illetőleg beszerzett anyagot célszerűbben csoportosítsuk, hozzáférhetőbbé, használhatóbbá tegyük.

Nyilvánvaló, hogy e szervezeti reform személyi, helyiségbeli és egyéb feltételei ma még nem állnak rendelkezésünkre. Ez azonban nem csökkenti annak szükségességét és megvalósítása érdekében már most meg lehet, sőt — szerintünk — meg is kell tenni az első lépéseket. (Tervezés, a gyűjteményszervezés megindítása, szakreferensi gárda kialakítása stb.)

Kisebb jelentőségű és könnyebben megvalósítható az intézeti könyvtárak struktúrájának módosítását célzó javaslatunk. Itt a gyűjtemény kettős funkciójának megfelelő tagolását tartanánk célszerűnek. Legyen egy tanulmányi (kutatói szempontból: kézikönyvtári) részleg, és ettől helyileg és kezelésmód tekintetében különválasztva a szűkebb értelemben vett kutatói gyűjtemény. E megoldás előnyeit a következőkben látjuk:

1. Mivel a tanulmányi gyűjtemény inaktív célú, a különleges szakanyag jelenléte nemcsak fölösleges a hallgatók számára, hanem éppenséggel megzavarja tájékozódásukat, nehezíti az alapvető irodalommal való megismerkedést.

2. A tanulmányi gyűjtemény a kutató számára kézikönyvtárnak minősül, a kézikönyvtár pedig csak akkor kezelhető könnyen, ha egyrészt nem nagy terjedelmű, másrészt nem keveredik ritkábban használt, speciális anyaggal.

3. A kutató zavartalanabban használhatja a speciális anyagot, ha annak szélesebb körű használatát korlátozzuk vagy éppen megszüntetjük.

4. A tanulmányi (kézikönyvtári) anyag viszonylag állandó és nem bővül túlságosan gyorsan. Ezzel szemben a kutatási anyag erősebben gyarapszik, hamarabb avul, egy része pedig valamely kutatási feladat megoldása után fölöslegessé válik. A külön kezelés megkönnyíti a szükségtelen vagy ritkán használt művek rendszeres kiemelését és a központi könyvtárnak való átadását.

Jóval nehezebb az ún. kari könyvtárak problémája. Szinte a lét, vagy nem lét kérdését kell velük kapcsolatban felvetnünk. Hiszen a szemináriumi oktatásnak az intézeti könyvtár a megfelelő bázisa, és az intézetekben folyó kutató munka szempontjából is ez a legelőnyösebb. Az általános tanulmányi szükségleteket, az átfogó és komplex kutatási célokat pedig a központi könyvtár tudja leghatékonyabban szolgálni. A kar különben is elsősorban szervezeti egység, amely nem tükrözi mindenben a tudományok természetes határvonalait és benső összefüggéseit. Nehezen találunk tehát elvi szempontot a kari könyvtárak létesítésének vagy fenntartásának indokolására. Persze, ahol a szükség vagy az átgondolatlan szervezés ilyen leheteket létrehozott, sőt meg is szilárdított, az elvi mérlegelésnek már nem sok értelme van. Maradjanak fenn és fejlődjenek tovább az ilyen könyvtárak, de a legszorosabb szervezeti nexusban a központi könyvtárral. Esetenkénti elemzés alapján kell továbbá megállapítani a kettő együttműködésének legmegfelelőbb módozatait.

4.3 A szervezeti reformok megvalósítása

Az előadottakból mozaikszerűen kirajzolódik a korszerű egyetemi könyvtárhálózat működése. Többet nem is igen tehattünk, mint hogy a hazai viszonyokból kiindulva és külföldi tapasztalatok felhasználásával megvilágítsuk a szervezés elvi szempontjait és praktikus lehetőségeit. A működés országos és egyedi szabályozása még számos összefüggés és részprobléma tüzetes számbavételét teszi szükségessé, amire itt nem vállalkozhatunk. Csupán összefoglalásul és mintegy javaslataink ellenőrzése céljából, vessünk egy pillantást a korszerűsítés gyakorlati feltételeire és azokra a pozitív változásokra, amelyeket a könyvtár működésében eredményez.

Nem tagadjuk, hogy a korszerűsítés az egyetemi könyvtárak gazdasági bázisának bizonyos bővítését feltételezi. Néhány új helyiség berendezéssel együtt, néhány új munkaerő, olvasókészülékek és más technikai felszerelés: országos összesítésben százezres, sőt milliós költségek, amelyek előteremtése több évre felosztva is komoly feladat. Ezek a költségek azonban ténylegesen nem a reformok költségei, nem is volna helyes azzal a követeléssel előállnunk, hogy fenntartó szerveink bizonyos reformokat finanszírozzanak. Csupán arra törekszünk, hogy egyrészt a jelenleg is rendelkezésre álló, másrészt a normális működés követelményeiből adódóan bővülő erőforrásainkat egy korszerűsítési program perspektíváinak megfelelően csoportosítsuk. Nem úgy akarunk gazdálkodni, mint eddig, midőn a fejlesztés céljait szolgáló javakat főleg az apparátus lineáris bővítésére fordítottuk, hanem a működés hatékonyságát leginkább előmozdító feladatokra kívánjuk koncentrálni a fejlesztési kereteket. Abban pedig, hogy az erők szétforgácsolását a következetes koordináció, a gyűjtemények nagy részének gondozatlanságát szakszerű, felelős könyvtári szolgálat váltja fel, a takarékoság nagyarányú lehetőségeit látjuk. Terveink ebből a szemszögből nézve nemcsak a haladást szolgálják, hanem jelentős gazdasági előnyökkel járnak.

A tervezett reformok érdemi (tehát a tanulmányok és a tudományos kutatás szolgálata, általában a könyvtári munka terén megmutatkozó) előnyeit pedig összefoglalóan abban jelölhetjük meg, hogy egyrészt az egész hálózat viszonylatában a könyvtári munka hatékonyabbá, a gyűjtemény gazdagabbá és használhatóbbá válik, másrészt a hálózathoz tartozó egyes könyvtárak reális szükségletekhez igazodva, tudatosan látják el feladataikat. A központi könyvtárban nemcsak feladatként jelentkezik többé a hálózat működésének koordinálása és a központi munkálatok végzése, hanem az ehhez szükséges eszközök is rendelkezésre állnak. Illetékessége nemcsak könyvtári kérdésekben, hanem tudományos és nevelési téren is megnő. Az intézeti gyűjtemények szakszerűen gondozott könyvtárakká válnak, s az eddiginél nagyobb mértékben képesek segíteni az intézetek minden irányú tevékenységét. A közös feladatra szövetkező központi és intézeti könyvtárak egész működése tervszerűbbé válik és teljes összhangba kerül az olvasói szükségletekkel. Mindezek — meggyőződésünk szerint — olyan célkitűzések, amelyek nemcsak az egyetem érdekeinek felelnek meg, hanem a szocialista könyvtárügy általános fejlődési tendenciáinak is.

István Csúry

PRINZIPIELLE GRUNDLAGEN DER ORGANISATION VON UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEKEN

1.

In engem Zusammenhang mit einer kräftigen Entfaltung der kulturellen Bedürfnisse breiter Volksmassen — als Folge und Voraussetzung derselben — trat nach 1945 das ungarische Bibliothekswesen den Weg einer großzügigen spontanen Entwicklung an. Die führenden Organe der Bibliothekspolitik bemühten sich von Anfang an diese Entwicklung planmäßig zu gestalten und die Rahmen einer zeitgemäßen Bibliotheksorganisation zustande zu bringen. Als Ergebnis dieser Bemühungen wurde unser erstes umfassendes Bibliotheksgrundgesetz erlassen,¹ das nicht nur die bisher ausgebildeten zeitgemäßen Formen der Funktion und Organisation gesetzlich festlegt, sondern auch für die weitere Entwicklung neue Perspektiven eröffnet.² Die allgemeinen Bestimmungen des Grundgesetzes bezeichnen die Aufgaben der Bibliotheksnetzwerke und einzelner Bibliotheken als Komponenten einer einheitlichen Landesorganisation und stellen auch die zeitmäßige Regelung der Funktion dieser Teilgebiete in den Vordergrund. In diesem Zusammenhang kam die Verordnung über die Organisation der Universitäts- und Hochschulbibliotheken zustande,³ die teils auf Grund ausländischer Erfahrungen, hauptsächlich aber auf die zeitgemäßen Bestrebungen der inländischen Universitätsbibliotheken aufbauend, die Haupttrichtlinien ihrer Funktion festsetzt. Um die früher im Zeichen des Zufalls und der Spontaneität vorgegangene Entwicklung in planmäßige Schranken zu weisen, bestimmt sie die Funktion, die Aufgaben, die Aufsichts- und Direktionsordnung, sowie die innere Organisation der Universitätsbibliothek.⁴ Ihre Haupterrungenschaft ist, daß sie alle im Rahmen einer Universität funktionierenden Bibliotheken als Glieder eines gemeinsamen Systems (mit dem in Ungarn landläufigen Ausdruck: „Netzwerk“) und die UB als Zentrale des Systems betrachtet. Im Rahmen dieses Netzwerkes können verschiedene Bibliothekstypen rationell und planmäßig ausgebaut und koordiniert werden: eine Möglichkeit, die unsere Reformbestrebungen prinzipiell vollkommen befriedigt. Im dama-

¹ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 5. számú törvényerejű rendelete a könyvtárügy szabályozásáról. — A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1018/1956. (III. 9.) számú határozata a könyvtárügyről szóló 1956. évi 5. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról. = Magyar Közlöny, 1956. 19. No. 101—106. p.

(Verordnung mit Gesetzeskraft Nr. 5—1956 des Präsidialrates der Volksrepublik über die Regelung des Bibliothekswesens. — Beschluß Nr. 1018 (1956/III. 9.) des Ministerrates der Ungarischen Volksrepublik über die Durchführung der Verordnung mit Gesetzeskraft Nr. 5—1956 über das Bibliothekswesen.)

² Kovács, Máté: A magyar könyvtári törvény alapelvei, célkitűzései és művelődéspolitikai jelentősége. = Magyar Könyvszemle, 72. Jg. 1956. 181—201. p.

(Die Grundprinzipien des ungarischen Bibliotheksgesetzes, seine Zielsetzung und seine bildungs-politische Bedeutung.)

³ Az oktatásügyi miniszter 16/1956. sz. utasítása az egyetemi és főiskolai könyvtárak szervezeti szabályzatáról. = Oktatásügyi Közlöny, 4. Jg. 1956. 48—49. p.

(Die Anordnung Nr. 16/1956 des Unterrichtsministers über die Regelung der Organisation von Universitäts- und Hochschulbibliotheken.)

⁴ Weiters s. Hencz, Aurél: Die neue Organisation der ungarischen Bibliotheken mit besonderer Berücksichtigung der Universitätsbibliotheken. = Zentralblatt f. Bibliothekswesen, 70. Jg. 1956, 424—431. p.

ligen Stadium unserer Entwicklung fehlten aber gewisse objektive und personelle Bedingungen, um die Rahmen der Verordnung mit lebendigem Inhalt füllen zu können, ja sogar die Planung und die sonstigen theoretischen Vorarbeiten waren auch nicht genügend vorwärtsgelungen. Andererseits macht das Bestehen der Verordnung nun die theoretische Erörterung des Problems nicht nur möglich, sondern sie stellt es uns eben zur dringenden Aufgabe.

Das methodische Studium der Universitätsbibliotheksproblemen ist aber nicht nur jetzt und nicht nur in Ungarn notwendig. Die Tatsache, daß die Literatur des Themas — parallel mit den praktischen organisatorischen Bestrebungen — auf etwa ein dreiviertel Jahrhundert zurückreicht,⁵ macht nicht nur die Auswertung und Verwendung der Ergebnisse möglich, sondern weist auch darauf hin, daß das Leben und Wirken der Universitätsbibliotheken von jeher mit schwierigen Problemen belastet waren. Der Problemkomplex ist mit der Zeit zur Auswertung der verschiedenen praktischen Lösungen und zur monographischen Zusammenfassung der literarischen Debatten und theoretischer Vorarbeiten reif geworden. Diese Monographien⁶ versäumen aber neben der Bekanntmachung und Systematisierung der bewährten Erfahrungen und herrschenden Ansichten nicht, auch die weiteren Aufgaben, die offenen Fragen in Betracht zu ziehen. So überblicken *Wilson* und *Tauber* im Schlußkapitel ihrer umfangreichen Monographie zehn wichtigere Problemkreise, deren Studium sich im Interesse der weiteren Entwicklung als notwendig erweist.⁷ Diese Arbeit untersucht die Verhältnisse der Universitätsbibliotheken in den Vereinigten Staaten, wie es aber aus dem erwähnten Kapitel hervorgeht, ist das Leben und Wirken der Universitätsbibliotheken selbst im führenden Staat der bürgerlichen Welt mit seiner hochentwickelten Bibliothekskultur auch nicht unproblematisch. Auch die englischen Universitäten haben fortschrittliche Formen der Bibliotheksorganisation gebildet, die aber von den Kraftverhältnissen und sonstigen Eventualitäten in örtlich verschiedenem Maße abhängen. In Frankreich wurden zwei Konferenzen (1933, 1955) den Universitätsproblemen gewidmet, ohne aber genügend tiefgehende Veränderungen auf praktischem Gebiet erzielen zu können.⁸ In Westdeutschland verhindern, trotz Auseinandersetzungen und Anstrengungen von mehreren Jahrzehnten, auch heute noch individualistische und anarchistische Ansichten das Zustandekommen einer rationalen Bibliotheksorganisation.⁹ In den weiteren bürgerlichen Ländern zeigt sich ein mehr oder weniger ähnliches Bild.¹⁰ Die sowjetischen Universitätsbibliotheken haben auf dem Gebiet der rationalen Organisation die meisten Ergebnisse erreicht, die Entwicklung birgt aber auch dort weitere Schwierigkeiten in sich.¹¹

Die Frage ergibt sich von selbst: aus welchen Eigentümlichkeiten der Universitätsbibliotheken diejenige Schwierigkeiten und Probleme erwachsen, die sie durch ihre ganze Geschichte begleiten und die im Vergleich mit den sonstigen Gebieten des Bibliothekswesens auch heute noch in gesteigertem Maße bei ihnen auftreten?

⁵ Für die Geschichte des Problems s.: *Naetbus*, Gotthold: *Institutsbibliotheken*. = *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. 2. Bd. Bibliotheksverwaltung. Leipzig, 1933. Harrassowitz. 223—554. p. — Weiterhin: *Trommsdorff*, Paul: *Die Bibliotheken der Technischen Hochschulen*. = Ebd. 510—523. p.

⁶ Es seien hier nur einige erwähnt: *Les bibliothèques et l'université*. Paris, 1957. *Bibl. Nat.* 162 p. — *College and university libraries and librarianship*. Prep. by the College and University Postwar Planning Committees of the ALA and the ACRL. W. H. Carlson, chairman. Chicago, 1946. ALA. XVI, 152 p. — *Current trends in college and university libraries*. Ed. by R. B. Downs. = *Library Trends*, 1952 July. — *The place of the library in a university*. Cambridge, 1950. Harvard Univ. Libr. (8), 72 p. — *Randall, William M.: The college library. A descriptive study of the libraries in four-year liberal arts colleges in the United States*. Chicago, 1932. ALA — Univ. of Chicago Pr. XII, 166 p. — *Wilson, Louis Round* — *Tauber, Maurice F.: The university library. The organization, administration and functions of academic libraries*. 2nd ed. New York, 1956. Columbia Univ. Pr. XIV. 641 p.

⁷ Vgl. *Wilson-Tauber*: *Op. cit.* 587—607. p.

⁸ *Les bibliothèques et l'université*. Paris, 1957. *Bibl. Nat.* 162 p. — *Malclès, L.-N.: Université et bibliothèque*. = *Acta Univ. Szegediensis. Acta Bibliothecaria*. 2. tom. 2—4. fasc. 5—18. p.

⁹ *Reincke, Gerhard: Gutachten über die Lage der Institutsbibliotheken und ihr Verhältnis zu den Universitäts- und Hochschulbibliotheken*. (Bad Godesberg.) 1953, Deutsche Forschungsgemeinschaft. 68 p. — *Instituts- und Hochschulbibliotheken*. Denkschrift der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Bad Godesberg, 1953, Deutsche Forschungsgemeinschaft, 24 p.

¹⁰ Für die österreichischen Verhältnisse s.: *Glas Erhard: Institutsbibliotheken und Universitätsbibliothek*. = *Der Österreichische Bibliothekartag*, 1952. Tagungsberichte und Referate. Wien, 1953, Vereinigung Österreichischer Bibliothekare. 1—19. p. — für Belgien: *Les problèmes de la documentation dans les bibliothèques universitaires*. Liège, 1950, Assoc. des Amis de l'Univ. (Bibliotheca Univ. Leodiensis. Mélanges de bibliothéconomie et de bibliographie, 2.)

¹¹ *Ivanova, T.: Ob učebnych bibliotekach v 'izov*. = *Bibliotekar'*, 1955. 11. no. 36—37. p. — *Kudrjačeva, A.: Struktura universitskikh bibliotek*. = *Bibliotekar'*, 1947. 9. no. 25—31. p. — *Vil'čur, N.: Nekotorye voprosy raboty bibliotek vyssich učebnych zavedenij*. = *Bibliotekar'*, 1955. 1. no. 37—43. p., 2. no. 15—23. p. — *Vilenskaja, S. K.: Universitetskie biblioteki v sisteme sovetskikh bibliotek*. = *Acta Univ. Szegediensis. Acta Bibliothecaria*. 2. tom. 2—4. fasc. 1959. 19—30. p.

Die Universitätsbibliotheken sind universale wissenschaftliche Bibliotheken im engerem oder weiterem Sinne des Wortes. Die bekannte Problematik dieses Bibliothekstyps entspringt der unerhörten Aufstauung der modernen literarischen Produktion, sowie dem starken Anwachs und der ständigen Differenzierung der Bedürfnisse der Leser. Sie kann in solchen Schlagwörtern zusammengefaßt werden, wie „Universal- — oder Fachbibliotheken?“ — „Vollständigkeit — oder Auswahl im Sammeln?“ — „Unzulänglichkeit der Mittel und der Schranken des Fassungsraumes“ — „Wirtschaftlichkeit“ — „Anforderungen des modernen wissenschaftlichen Lebens“ — „Unterscheidung zwischen Dokumenten wissenschaftlicher Art und ohne wissenschaftlichen Wert“ — usw. Das sind Probleme, die zum Gegenstand weifläufiger Diskussionen wurden und deren Klärung zur Ausgestaltung der heutigen Struktur des Bibliothekswesens wesentlich beitrug. Es sind lebendige und — fügen wir hinzu — schwierige Probleme auch auf dem Gebiete der Universitätsbibliotheken. Doch sind die spezifischen Schwierigkeiten der Universitätsbibliotheken anderswo zu suchen, und zwar in der einfachen Tatsache, daß die Universitätsbibliothek den Zielen und Interessen einer wesensfremden Institution, der Universität untergeordnet ist.

Das Problem der Organisation, Leitung und Funktion der Universitätsbibliotheken erscheint komplizierter als dasjenige der allgemeinen wissenschaftlichen Bibliotheken überhaupt. Hier ist die Frage nicht, durch welche Mittel und Methoden die Bibliothek *ihre eigenen Aufgaben* zeitgemäß und auf hohem Niveau lösen kann, sondern, welche Bibliotheksmethoden und Mittel *im Dienste der erfolgreichen Wirksamkeit der Universität* angewendet werden sollen. Alle Aufgaben der Universitätsbibliothek sind mittelbare Aufgaben, die von den primären Aufgaben der Universität abhängen. Oft muß z.B. in rein bibliotheksökonomischer Hinsicht nach weniger vorteilhaften Lösungen gesucht werden, wenn es die Interessen der Universität erfordern. Die aus diesem Unterordnungsverhältnis erwachsenden speziellen funktionellen Schwierigkeiten der Universitätsbibliothek können folgendermaßen zusammengefaßt werden:

a) Die Bibliothek muß sich in der Planung und Führung der Arbeit und im Erfüllen der einzelnen Aufgabenbereiche nach den Zielsetzungen, den lokalen und aktuellen Bedürfnissen der Universität richten.

b) Die Organisation der Universitätsbibliothek muß die Struktur der Universität widerspiegeln, und zwar so, daß auch die bibliotheksorganisatorischen Forderungen zur Geltung kommen.

c) Mit den geschichtlich entstandenen Gegebenheiten muß in jeder Hinsicht gerechnet werden. Es gibt kein ideales Bibliothekssystem, das den Universitäten ohne weiteres aufgezwungen werden könnte. Man kann nur auf Grund konkreter Analyse der lokalen Verhältnisse das Bestehende weiterentwickeln, reformieren und dadurch jenes „ideale“ System annähern. (Mit anderen Worten: die lokale Version des zeitgemäßen organisatorischen Schemas verwirklichen.)

d) Von beinahe gleichem Gewicht mit den grundsätzlichen, immanenten Schwierigkeiten sind diejenigen äußeren, praktischen Hindernisse, die hie und da die Universitäten selbst in den Weg der Entwicklung und Funktion ihrer eigenen Bibliothek legten oder auch noch heute legen. Wir erinnern an die Äußerungen der Voreingenommenheit und der Machtpolitik, die mit dem Nichtverstehen der Bibliotheksprobleme zu erklären sind. Man denke weiterhin an die exklusive Anschauung, nach der der Bibliothekar kein ebenbürtiger Kampfgenosse des Lehrpersonals wäre, sondern Angestellter einer Art wissenschaftlichen Hilfsamtes, dessen Interessen und Gesichtspunkte denjenigen der Lehrer notwendigerweise tief untergeordnet wären.¹²

Die gegenseitige Information war — eben aus den letzterwähnten Gründen — in der Beziehung der Bibliothek zur Universität jeweils von außerordentlicher Wichtigkeit. Auch jetzt verhandeln wir in diesem Geiste: wir wollen einerseits die Anforderungen der Universität in bibliotheksorganisatorischer Hinsicht interpretieren, andererseits den Interessenten und verantwortlichen Faktoren die Funktionsbedingungen und Organisationsmöglichkeiten der Bibliothek als UB erschließen. Die umfangreiche Literatur des Themas und die Verwendung der Erfahrungen vieler ausgezeichneten Bibliotheken erleichtern diese Aufgabe bedeutend.

¹² Vgl.: Ellsworth, Ralph E.: Trends in higher education affecting the college and university library. = Library Trends, 1. vol. 1952, 13. p. — „The fact is that there is a traditional antagonism between faculties and administrators; and librarians, whether they deserve it or not, are usually grouped with the administration, even though they think of themselves as belonging on the other side of the fence.“

2. Die Hauptprobleme der Funktion im allgemeinen

2.1 Universität und Öffentlichkeit

Als Aufgaben der UB können ganz im allgemeinen die Versorgung der Universität mit Büchern, mit bibliographischer Hilfe und mit sonstigen Bibliotheksleistungen, kurz: die Förderung der Lehrtätigkeit und der wissenschaftlichen Arbeit gelten. Die UB sollte demgemäß einem geschlossenen Kreis: den Universitätsangehörigen zur Verfügung stehen, und ihre Wirksamkeit dürfte sich nicht über die Wände dieser Institution erstrecken. Solche Universitätsbibliotheken kommen aber in der Wirklichkeit kaum vor.

Wie es bekannt ist, beschränken sich die gesellschaftliche Wirkung und die Tätigkeit der Universität nicht nur auf die Bildung der eingeschriebenen Hörschaft und auf die wissenschaftliche Arbeit des Lehrpersonals. Die Universität ist das Kulturzentrum ihrer engeren oder weiteren Umgebung. Neben der Erfüllung ihrer primären Aufgaben leistet sie sehr viel für die Popularisierung der Wissenschaft und für die Volksbildung im allgemeinen. Es wäre unrichtig, diese Tätigkeit aus ihrem Aufgabenkreis auszuschließen.¹³ Umso mehr gilt das von den Universitätsbibliotheken, besonders von denjenigen der sozialistischen Länder.

Die extensive Wirkung der UB besteht nicht nur darin, daß sie das Überflüssige, das Licht, das sich sozusagen von selbst verstreut, ihrer Umgebung zukommen läßt, wie es die Universität tut. Der reiche Bücherschatz der UB darf ja der Gesellschaft, die ihn eigentlich zustande brachte und unterhält, nicht verschlossen bleiben. Die Publizität als logische Folge dieser Tatsache berührt die Universitätsinteressen nicht wesentlich, nur in der Arbeit der UB bedeutet sie eine gewisse Belastung. Hier handelt es sich aber — wie gesagt — um etwas mehr. Die modernen Bibliotheken können nämlich nur als Glieder eines zusammenhängenden (staatlichen, sogar immer mehr internationalen) Systems („Netzwerkes“) ihre erfolgreiche Tätigkeit entfalten. Es ist ja selbst unter den günstigsten finanziellen Verhältnissen unmöglich, eine gewisse Anzahl wissenschaftlichlicher Bibliotheken ausschließlich für die Universitäten und mit diesen parallel wieder andere für das Publikum, für die Öffentlichkeit zu unterhalten. Aus dieser Tatsache folgt die Verpflichtung logisch, daß die Universitätsbibliotheken einerseits die wissenschaftlichen Bibliotheksbedürfnisse der Gesellschaft befriedigen, andererseits im Rahmen des staatlichen Netzwerkes ihre Tätigkeit mit den anderen Bibliotheken koordinieren und daß sie die mit ihrer primären Funktion nur teilweise zusammenhängenden Aufgaben in der Erwerbung, im Leserdienst und auf bestimmten weiteren Arbeitsgebieten übernehmen müssen. Von diesem Gesichtspunkt aus betrachtet, besteht ein offener Widerspruch in der Funktion der UB als Universitäts- und öffentliche Bibliothek.

Diesen Widerspruch kann man aber durch eine zielbewußte Organisation und Planung der Erwerbung und des Leserdienstes praktisch überbrücken und so wohl der Universität, als auch der Öffentlichkeit zugute kommen lassen.¹⁴

Ohne auf die nähere Analyse des Problems einzugehen, wollen wir hier auf zwei Momente hinweisen. Erstens: die sekundären Aufgaben (z.B. die Erwerbung der vollständigen Literatur eines Fachgebietes im Rahmen einer umfassenden Kooperation, mit einer etwaigen Pflichtlieferungsrecht zusammenhängende Arbeit, die Erfüllung regionaler Aufgaben, usw.) bilden eigentlich keine störende, sondern meist geradezu durchaus günstige Umstände für die Befriedigung der Universitätsinteressen. Für die Verrichtung dieser besonderen Aufgaben wird ja etatsmäßig gesorgt und die Universität genießt durch sie Bibliotheksleistungen, die sie sonst hätte entbehren müssen. Zweitens: die Tatsache, daß eine Bibliothek zum Bibliotheksnetzwerk gehört, ist mit dem Vorteil verbunden, daß der Leser nicht auf die Eventualitäten, auf die beschränkte Sammlung einer einzelnen Bibliothek angewiesen ist, sondern den planvoll, kooperativ ausgebauten Bestand der *Gesamtheit* der Bibliotheken gebrauchen kann. Kooperierende Bibliotheken können heute praktisch jedes beliebige Buchbedürfnis befriedigen. Diese Möglichkeit entschädigt die Universität für gewisse Änderungen der Funktion ihrer Bibliothek reichlich.

¹³ Vgl.: Wilson, Louis Round—Tauber, Maurice F.: a. a. O. 13—18. p.

¹⁴ Vgl.: Hawasi, Zoltán: *Principiálne osnovy rozvítia univerzitných bibliotek Vengerskej Narodnej Republiky*. = Acta Univ. Szegediensis. Acta Bibliothecaria. 2. tom. 2—4. fasc. 54. p.

2.2 Erwerbung: Universalität und Spezialisierung

Wie wir schon vorher erwähnt haben, ist der universale Sammelkreis eines der Hauptprobleme der modernen UB. Hier denken wir jetzt nicht an die Realisierbarkeit der universalen Bestrebungen unter den Verhältnissen der modernen Bücherproduktion, sondern an die Gegensätze, die sich zwischen den Universal- und Spezialbibliotheksbestrebungen innerhalb der Universität ergeben.

Merkwürdigerweise erscheint dieser Gegensatz gerade im Rahmen der Universität in einer ganz ausgeprägten Form, obwohl die Universität in den übrigen Beziehungen — auf dem Gebiete des Unterrichts und der Pflege der Wissenschaften — die Einheit, die fruchtbare Wechselwirkung und die organischen Zusammenhänge der Wissenschaften grundsätzlich und praktisch bewahrte. Es sollte also als selbstverständlich erscheinen, wenn die UB., deren Aufbau der Einheit der Wissenschaften ebenfalls entspricht, von allen Faktoren der Universität positiv gewertet würde. Die ihr teilgewordene Wertschätzung ist aber bei weitem nicht eindeutig, und zwar aus klar nachweisbaren geschichtlichen Gründen.¹⁵ Im vergangenen Jahrhundert nämlich, als die sich zuvor überwiegend auf die Mitteilung der Kenntnisse beschränkenden Universitäten immer mehr zu Werkstätten der Wissenschaft wurden, bildeten sich nach und nach die Universitätsinstitute und in den Institutsräumen — besonders seit den achtziger Jahren — kleinere Sammlungen der meistbenutzten Bücher.¹⁶ In der Schaffung dieser kleineren Bibliothekseinheiten spielten neben der aufblühenden schöpferischen wissenschaftlichen Arbeit die revolutionären Veränderungen der Unterrichtsmethoden eine entscheidende Rolle. Die mittelalterliche Universität teilte ihre Kenntnisse unmittelbar und offenbarungsartig mit; sie betrachtete sie als gegebene und unzweifelhafte Eigentüme der Menschheit und nicht als ein immer wieder zu eroberndes Reich, als Gegenstand der Forschung und der Entdeckung. Diese Auffassung unterlag im Zeitalter der Renaissance und der Aufklärung einem grundlegenden Wandel. Statt der Tradition wurde der Fortschritt, statt der schulmeisterhaften Mitteilung die Forschung und die Entdeckung zum Leitmotiv der Wissenschaft. Im 17. und 18. Jahrhundert war eine enzyklopädische Kenntnis der Wissenschaften noch möglich, vom Anfang des 19. Jahrhunderts an immer weniger. Es treten neue Disziplinen auf, die bestehenden dehnen sich auf spezielle Sphären aus, die Methode wird exakt und der Forschungsapparat kompliziert. Unter solchen Umständen wurde neben den Vorlesungen die Anleitung zur selbständigen Forschung, neben dem Erlernen positiver Kenntnisse das Erwerben methodischer Bewandtheit zur grundlegenden Form des Studiums. Auf dem Gebiete der Naturwissenschaften sind die Einführung der Experimente, in der Beziehung der Humaniora die Seminar- und Institutsmethoden für die moderne Universität kennzeichnend. Die Grundbedingung der Seminararbeit ist die entsprechende Seminarbibliothek.¹⁷

Da die finanziell unversorgten, zum großen Teil auf Geschenke angewiesenen Universitätsbibliotheken immer weniger die angewachsenen Ansprüche der wissenschaftlich forschenden und durch Einführung in die Forschungsmethoden unterrichtenden Universität zu befriedigen vermochten, schien es den Professoren selbstverständlich, durch die Vermehrung der Seminar- und Institutssammlungen für ihre Buchbedürfnisse zu sorgen. So kamen die Seminar- und Institutsbibliotheken spontan und stufenweise zustande; nicht auf Grund prinzipiell durchdachter Pläne, sondern unter dem Einfluß zwingender Umstände.¹⁸ So bildete sich mit der Zeit ein bedeutender Teil der ursprünglich zum Hilfsmittel der täglichen Arbeit bestimm-

¹⁵ Vgl. u. a.: *Krieger*, Gottfried: *Die Zusammenarbeit der Universitäts- und Institutsbibliotheken und der Kölner Versuch ihrer Verwirklichung*. = Zentralblatt f. Bibliothekswesen, 54. Jg. 1937, 448—460. p. — *Hartmann*, Karl Julius: *Das Problem der Institutsbibliotheken*. = Ebd. 56. Jg. 1939, 24—26. p.

¹⁶ Die Anfänge reichen in Ungarn bis ins 18-te Jahrhundert zurück. In den 70-er Jahren des Jahrhunderts sicherte Maria Theresia zur Buchbeschaffung einiger Lehrstühle regelmäßige Dotierung. (Vgl.: *Eckhart*, Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667—1935*. Bp., 1936, *Egyetemi Ny.* 81 p.) Regelmäßig funktionierende Instituts- bzw. Seminarbibliotheken gibt es aber erst seit den letzten Jahrzehnten des 19-ten Jahrhunderts.

¹⁷ *Eingehend und auf prinzipieller Grundlage untersucht H. J. Vleschauwer die Seminar- und die Funktion der Seminarbibliothek*. (Seminary methods and seminary library. = Mousaion, 1957, 13—14, no 1—119. p.)

¹⁸ Das im Jahre 1873 der juristischen Fakultät zu Budapest vorgelegte Referat der Professoren *Hoffmann* und *Schnierer* deutet darauf hin, dass man in dieser Zeit noch nicht durch das Ausbauen der Lehrstuhl-, bzw. Seminarbibliotheken für die Befriedigung der Buchbedürfnisse sorgen wollte. Das Referat stellt aber zugleich fest, dass der Bestand der UB unzulänglich war, demzufolge die wichtigste Grundbedingung des Seminarsystems nicht zur Verfügung stand. (Vgl.: *Eckhart*, Franz: a. a. 0. 507. p.)

ten kleinen Handbibliotheken zu sich eigengesetzlich entwickelnden Sammlungen und zu selbständigen Fachbibliotheken heraus, die — infolge ihrer günstigeren finanziellen Verhältnisse — die Bedeutung der zentralen Bibliothek in den Hintergrund drängten. Es kamen Ansichten vor, die schon nahe daran waren, die Daseinsberechtigung der UB abzusprechen.¹⁹ (Nebenbei muß betont werden, daß dieser Prozeß hauptsächlich die Entwicklung der Bibliothekssysteme europäischer Universitäten kennzeichnet. Die im großen und ganzen ähnlichen Bedürfnisse führten in den verhältnismäßig jungen Universitätsbibliotheken der Vereinigten Staaten zu einer grundverschiedenen Entwicklung: nicht zur Überhandnahme kleinerer selbständiger Sammlungen, sondern zur Differenzierung und Dezentralisation der großen zentralen Sammlung. Die amerikanischen Verhältnisse können hier aber nur als Lehren in Betracht gezogen werden. Wir wollen unsere Aufmerksamkeit auf die europäischen und vor allem auf die inländische Entwicklung, auf unsere aktuellen Verhältnisse konzentrieren.)

Man könnte einwenden, daß die oben beschriebene Polarisierung nicht als Problem des Sammelkreises aufzufassen sei, sondern als Frage der Organisation: die Gesamtheit der Institutsfachbibliotheken kann ja für eine einzige Universalbibliothek und die zentrale Bibliothek der Universität als die Summe einheitlich verwalteter Fachbibliotheken betrachtet werden. Wir werden später die Unrichtigkeit dieser Annahme ausführlicher beleuchten. Hier genügt es, vorläufig darauf hinzuweisen, daß die Gesamtheit der Fachbibliotheken aus zwei Gründen nicht als universale Sammlung betrachtet werden kann:

a) Weil viele Gegenstände hinsichtlich des Sammelkreises in keine der Fachbibliotheken hineinpassen, oder es eine Streitfrage bildet, wohin sie eingefügt werden sollen. So bleiben einzelne Gebiete teils oder gänzlich vernachlässigt.

b) Weil in der Erwerbung kein einheitliches Programm zur Geltung kommen kann. Die Folgerichtigkeit, die gleichmäßige Entwicklung der Teile und die Berücksichtigung der Zusammenhänge — ohne die keine Sammlung ein organisches Ganzes werden kann — sind im Rahmen dieser Konzeption nicht zu verwirklichen.²⁰

Die Gesamtheit der Fachbibliotheken kann also einerseits mit der universalen Sammlung nicht gleichgesetzt werden, andererseits müssen wir bei den modernen Universitäten mit dem Bestehen (ja, wie es wir des weiteren nachweisen möchten, mit der Notwendigkeit) beider Typen rechnen. So haben wir es auch bei der Erwerbung mit einem spezifischen Problem der Universitätsbibliotheken zu tun, was die prinzipielle Begründung und Regelung der organisatorisch und methodisch zweckmäßig durchgeführten Akzessionstätigkeit beträchtlich erschwert.

2.3 Benutzung und Aufbewahrung des Bestandes

Wir wollen den Gesichtspunkt der Benutzung mit dem der Archivierung nicht einander willkürlich gegenüberstellen. Zweifellos kann aber die eine oder die andere Funktion bei gewissen Bibliothekstypen in den Vordergrund treten und in diesem Sinne können die Gebrauchsbibliotheken von den Bibliotheken archivalen Charakters tatsächlich unterschieden werden. Den Bedürfnissen der Universität entsprechend tritt offensichtlich der Arbeitsmittelcharakter der Sammlung hervor, und die Anforderungen der Benutzung sollen in der Gesamtfunktion der Bibliothek zur Geltung kommen. In der UB wären demgemäß die Bücher am Platze, die in einem gegebenen Zeitpunkt feststellbare, tatsächliche Bedürfnisse befriedigen. (Dem jeweiligen Lehrplan entsprechende Studienliteratur, die grundlegende Literatur der einzelnen Wissenschaften, die neuesten Standardwerke, usw. Unter den schnell veraltenden Spezialstudien oder anderen selten gesuchten, wissenschaftlich unbedeutenden Publikationen nur solche, die als Gegenstände oder Hilfsmittel aktueller Forschungen gelten.)

Es ist unnötig zu betonen, daß die Grenzen der notwendigen oder potentiell nützlichen Literatur äußerst weit und unsicher sind — vor allem auf dem Gebiete der Gesellschaftswissenschaften. Aber selbst unter Berücksichtigung dieser Tatsache ist die Zahl der offenbar veralteten und uninteressanten Publikationen — die den Raum und die Arbeitskraft in dieser Hinsicht überflüssig in Anspruch nehmen — sehr

¹⁹ Vgl.: Hartmann, Karl Julius: a. a. O. 23. p.

²⁰ Auf die Unterschiede, die auf dem Gebiete der Benutzung und der Behandlung der Sammlungen bestehen, sollen wir hier nicht eingehen.

beträchtlich. Man könnte durch ihre regelmäßige Aussonderung das Tempo der Erweiterung verlangsamen und die frei werdenden Kräfte in größerem Maße auf die Pflege und den Verkehr der lebendigen Literatur konzentrieren. Die Mehrheit der Universitätsbibliotheken kann aber solche Maßnahmen entweder überhaupt nicht oder nur in sehr beschränktem Grade vornehmen. Sie müssen nämlich einerseits mit der Erfüllung der früher erwähnten Funktionen außerhalb des Universitätsbereiches die gewöhnlich auch die Aufgabe der Aufbewahrung in den Vordergrund stellen, andererseits mit den geschichtlichen Gegebenheiten der Sammlung rechnen. Der alte Bestand z.B. bildet nicht nur den höchsten Stolz, den teuersten musealen Schatz einer Bibliothek; er ist ein kulturhistorisches Denkmal von wissenschaftlichem Wert. Die Möglichkeit seiner Ausscheidung oder Veräußerung kann ja kaum in die Frage kommen. Es gibt aber auch moderne Teile der Sammlung, die für die Universität keinen unmittelbaren Dienst leisten, die es aber wegen ihres Wertes, ihrer Vollständigkeit, sowie ihrer gesellschaftlicher Notwendigkeit wegen verdienen aufbewahrt, ja weiterentwickelt zu werden.

All diese Momente können gewisse Verschiebungen in den Proportionen der Sammlung verursachen und verleihen — neben der vorherrschenden Anforderung der Benutzung — auch der Aufgabe des Aufbewahrens archivaler Art einen gewissen Nachdruck. Es ist wahr: die fortgeschrittenen technischen Mittel (kompakte Magazinierungssysteme, Mikrophotographie) und die wirksamen Methoden und Institutionen der Kooperation (Zentraldepot für die tote Literatur) erleichtern der modernen Großbibliothek die Lösung der Lagerungsprobleme.²¹ Die Vereinbarung der Gebrauchs- und der Archivierungsfunktion wirft aber überdies Organisationsprobleme auf, die teils durch die rationelle Gliederung des zentralen Bestandes, teils durch die Koordinierung der Institutsbibliotheken gelöst werden können.

2.4 Organisatorische und bibliotheksökonomische Widersprüche

Universität und Bibliothek sind ihrem innersten Wesen nach verschiedene Institutionen, trotzdem sollen sie als komplexe Einheit zusammenwirken. Die *Organisation* der UB soll sich dementsprechend der Universität richten, ohne aber darin aufzugehen und ihre Selbständigkeit zu verlieren. Eine organisatorisch nun administrativ vollkommen selbständige Bibliothek — so reich und leistungsfähig sie übrigens sein mag — könnte die Funktion der UB nicht erfüllen. Die gegenseitige Information, die Geltung der allzusehr konkreten Literaturbedürfnisse der Universität, das Nahebringen des Bestandes zu den Arbeitsplätzen des Unterrichts und der Forschung und die Sicherung noch mehrerer erstrangiger Universitätsinteressen sind nur in organisatorischem Verhältnis zu verwirklichen. Demgegenüber steht das andere Extrem, d.h. die völlige Einschmelzung in die Organisation der Universität, die Universität der Vorteile der Arbeitsteilung berauben, sogar den Bibliothekscharakter der Büchersammlung abschaffen und zu ihrer völligen Desorganisation führen.²²

Die entgegengesetzten Forderungen der organisatorischen Abhängigkeit und Unabhängigkeit machen natürlich auch *die Aufgabe der Führung* widerspruchsvoll. Die Bibliothek steht unter der Aufsicht und Leitung der Universität, und zwar nicht nur insofern, daß gewisse allgemeine Grundsätze ihrer Wirksamkeit durch die Universität bestimmt werden, sondern sie untersteht der Universität auch in manchen wichtigen praktischen Beziehungen. (Anstellung leitender Bibliothekare, Zuwendung der Investitionsmittel, Beanspruchung und Anregung gewisser Bibliotheksleistungen, usw.) Die Spitzenfunktionäre der Universität sind jedoch keine Bibliothekare, sondern Spezialisten verschiedener Fachwissenschaften, bzw. des höheren Unterrichts. Sie sollen also auf Grund laienhafter Kenntnisse über Angelegenheiten urteilen, mit denen sich die Führer anderer Bibliothekstypen auf dem Niveau eines Sachverständigen befassen, und Aufsicht auf einem Gebiet ausüben, auf dem sie nicht bewandert sind. Andererseits hat auch der Bibliotheksdirektor

²¹ Die Anwendung dieser Methoden, Mittel und Institutionen in Ungarn betreffend s.: Csúry, István: Nagy könyvtáraink raktározási problémái. (Das Lagerungsproblem unserer großen Bibliotheken.) = Magyar Könyvszemle, 72. Jg. 1956, 15–27. p. — A könyvtári állományvédelem országos 15 éves távlati terve. (Der perspektive 15-Jahresplan des Bestandschutzes der Bibliotheken.) (Előzetes javaslat. Bp., 1959. Rotaprintvervielfältigung des Ung. Ministeriums f. Bildungswesen.) 12 p.

²² Vgl.: Hartmann, Karl Julius: Das Problem der Institutsbibliotheken. = Zentralblatt f. Bibliothekswesen, 56. Jg. 1939, 27. p.

eine bestimmte Funktion in der Leitung der Universität. Er vertritt die Gesichtspunkte und Interessen der Bibliothek beim Ausarbeiten und in der Durchführung der Pläne, die die gesamte Universität betreffen und äußert seine Meinung oder stellt Anträge auf die Fragen des Unterrichts, der Erziehung und der wissenschaftlichen Arbeit an der Universität, die mit dem Buch, dem Lesen, bzw. mit der Bibliothek in unmittelbarem oder mittelbarem Zusammenhang stehen. In der Bibliothek hingegen vertritt er die Universität, bringt die Ansprüche des Unterrichts und des Studiums zur Geltung, beurteilt die Probleme der Bibliothek vom Standpunkt der Universität aus. All dies liegt außerhalb der Kompetenz des Bibliothekars und stellt den Direktor der UB vor schwierige Aufgaben.

Ein ähnlicher Antagonismus äußert sich in den *ökonomischen Anforderungen* der Universitäts-, und Bibliotheksorganisation. Die Arbeitsteilung, die Organisation der Universität spiegeln offenbar die Gliederung der Wissenschaften wider, sie differenzieren sich nach den einzelnen Lehrfächern, und diese Dezentralisation ist nicht nur notwendig, sondern vollkommen ökonomisch. In der Bibliothek dagegen bedeutet die Wirtschaftlichkeit fast soviel wie Zentralisation. Die zentralisierte Buchbeschaffung ist billiger, weil sie parallele Anschaffungen ausschaltet. Die Zentrale Katalogisierung ist produktiver, weil sie durch geübte Fachkräfte durchgeführt wird. In einem Luftkubikmeter des zentralen Magazins können mehr Bücher aufgestellt werden als in dezentralisierter Anordnung. Die wenigen Arbeitskräfte des zentralen Leserdienstes können täglich Hunderte, ja Tausende der Leser versorgen. Solche Leistungen sind bei dezentralisiertem Leserdienst unvorstellbar.

Ohne sämtliche Widersprüche im Verhältnis der Bibliothek zur Universität berücksichtigen zu wollen, müssen wir zuletzt auf den wesentlichen Unterschied hinweisen, der zwischen den zwei genannten Institutionen hinsichtlich ihrer *Belastung* durch die wachsenden Aufgaben besteht. Es genügt die wichtigste von den Entwicklungsfaktoren, nämlich die Vermehrung der Hörschaft hervorzuheben. Diese Erscheinung zwingt natürlich die Universität, ihre Aufnahmefähigkeit entsprechend zu erweitern, ihre Ausstattung zu verbessern und die Zahl der Lehrer zu vermehren, diese Anstrengungen stehen aber nicht in direktem Verhältnis mit der Vermehrung der Hörschaft. In der Arbeit des vortragenden Professors macht es ja keinen Unterschied, ob weniger oder mehr Hörer anwesend sind und der Fassungsräum der Lehrsäle bedeutet für den Hörerzuwachs im allgemeinen auch kein Hindernis. Auf gewissen Gebieten ermöglichen die verschieden Formen der Abend- und Frenkurse, ja neuerdings das Fernsehen eine fast unbegrenzte Ausbreitung der Unterrichtskapazität. Nur die Seminare, Experimente und Übungen, sowie die sonstigen intensiven Formen des Studiums bereiten schwerere Sorgen und erfordern die entsprechende Erweiterung der personellen und sachlichen Bedingungen.

Die Bibliothek ist dagegen verpflichtet jeden neuen Hörer mit Büchern, zum Studium geeigneten Arbeitsplätzen und Möbeln und mit Bibliotheksleistungen zu versorgen. Ja, was noch mehr ist, während die erwähnten extensiven Formen des Unterrichts Entlastungsmöglichkeiten für die Universität bieten, führen sie eine gesteigerte Belastung der Bibliothek herbei. Für einen immer beträchtlicheren Teil der Hörschaft wird das Buch die Hauptquelle, ja beinahe die einzige Möglichkeit des Studiums. Die Lockerung der persönlichen Beziehungen zu den Lehrern vermehren die Aufgaben und die Verantwortlichkeit des Bibliothekars: er soll sich mit den hilfs- und ratsbedürftigen Studierenden intensiver befassen als zuvor.²³ So verfließen allmählich die Grenzen zwischen Lehrtätigkeit und Bibliotheksarbeit, und diese Tatsache muß sowohl bei der Zusammenstellung der Universitätslehrpläne, als auch bei der Bestimmung der Personalstärke der Bibliothek Berücksichtigt werden.²⁴ Wir können also mit den Ansichten übereinstimmen, nach denen die Bibliothek immer mehr die Hauptstelle im Unterricht auf der höheren Stufe einnimmt, und die Bibliotheksbenutzung die dominante Form der Universitätsstudien wird.²⁵

²³ Vgl.: Brock, Clifton: The rising tide: some implications for college and university libraries. = College and Research Libraries, 19. vol. 1958, 12-16. p.

²⁴ „The less the reference service of college library represents bibliographical searching or direction of students in library techniques and the more it becomes a guidance of the student's intellectual effort, the type of staff required becomes less that of the library science graduate and more that of the scholar interested in the problems of teaching.“

²⁵ „The library remains the only major educational division of the university which is common to all faculties, and the study of books is still the greater part of an education.“ (Swank, Raynard C.: The educational function of the university library. = Library Trends, 1. vol. 1952, 47. p.)

3.1 Die gegenwärtige Lage

Wäre es nicht genügend, wenn wir — anstatt einer generalen Analyse der Bibliotheksbedürfnisse und anstatt des Versuches, ein entsprechendes Bibliothekssystem zu entwerfen — nur darauf hinweisen würden, in welchen Punkten und in welcher Hinsicht der bestehende Apparat einer Reform bedarf? Diese Frage ist umso mehr berechtigt, da wir eine radikale Veränderung der gegebenen Verhältnisse für unnötig, ja für gefährlich erachten. Wir sind darüber mit denjenigen Bibliothekaren einig, die — auf dem Boden der Wirklichkeit bleibend — die bestehende Organisation trotz ihrer Fehler annehmen und sie durch geeignete Reformen weiterentwickeln wollen.²⁶ Mehrere Ursachen sprechen aber für die prinzipielle Klärung der Aufgaben. Es sei zuerst erwähnt, daß die zeitgemäßen, Auffassungen und Reformpläne über das Bibliothekssystem der Universität selbst in Bibliothekarskreisen bei uns nicht genügend klargestellt sind, — geschweige der überhaupt nicht orientierten Faktoren der Universität.²⁷

Unsere Bestrebungen werden bei den Lehrern und verantwortlichen Führern der Universität nur dann Verständnis und Unterstützung finden, wenn wir die Lage klarlegen, auf die geeigneten Reformmöglichkeiten hinweisen und die konservativen Elemente durch Argumentation zu überzeugen versuchen. Die Wichtigkeit der oben erwähnten Probleme, sowie die Tatsache, daß die Fehler und Mängel der gegenwärtigen Praxis nur durch bedeutendere Reformen zu bezwingen seien, machen die nähere Analyse ebenfalls notwendig. Auch der bisher zumeist durch Eventualitäten beeinträchtigtster Prozeß der Entwicklung kann man nur dann ins planmäßige Fahrwasser leiten, wenn wir von der prinzipiellen und praktischen Erwägung der Bedürfnisse ausgehen und die weiteren Folgen in Betracht ziehen.

Die gegenwärtige Lage, die wir zu reformieren gedenken, ist (wenigstens in Ungarn) durch die ziemlich lose Kooperation der zentralen Bibliothek und der Institutsbibliotheken gekennzeichnet. Im Verhältnis zu manchen europäischen Ländern bedeutet dieser Zustand einen gewissen Fortschritt,²⁸ besonders, wenn man in Betracht zieht, daß wir den Weg der Kooperation erst seit kurzer Zeit angetreten haben. Die zentrale Akzession und Bearbeitung der Institutsbestände und der Ausbau zentraler Kataloge wurden schon auf allen ungarischen Universitäten begonnen, zwar hie und da nur in beschränktem Maße. Durch die Veranstaltung von Lehrgängen für Institutsbibliothekare, durch Veröffentlichung von Anleitungen zur Bibliotheksarbeit, durch gelegentliche oder regelmäßige fachliche Beratung (sog. methodologische Hilfe) haben die Zentralbibliotheken zur Verbesserung der Bibliotheksarbeit in den Instituten erheblich beigetragen. Verschiedene Formen der gegenseitigen Information sind zustande gekommen. Die Zentralbibliotheken eilen mit immer neueren Leistungen (Zusammenstellung von Bibliographien, Leihverkehr zwischen Bibliotheken, Mikrofilmdienst, zentrale Buchbinderei, Dokumentation) der Universität zur Hilfe. Es liegt auf der Hand, daß man allein durch die Entwicklung dieser Initiativen, durch die Verstärkung ihrer personellen und sachlichen Bedingungen früher oder später schöne Erfolge erreichen kann. Diese werden aber nur dann wirklich bedeutend, wenn nicht nur die Leistungen, Methoden und die Technik entwickelt werden, sondern wenn man auch inhaltlich richtige Lösungen erstrebt, und sie werden nur dann standfest und wirksam sein, wenn man die heute noch fehlenden organisatorischen Rahmen zustandebringt.

Unter den wichtigen inhaltlichen Problemen genügt es, die Unbestimmtheit der Funktion und des Sammelkreises der einzelnen Bibliotheksarten zu erwähnen. Die Büchersammlung eines Institutes dient heute ebenso den verschiedensten Zwecken und Formen des Unterrichts und der wissenschaftlichen Forschung, wie die Zentralbibliothek, mit dem fast einzigen Unterschied, daß die eine dem Professo-

²⁶ „What we librarians must do is first and foremost to accept the situation as it is, and to take up a positive and sympathetic attitude to the development of institute libraries.“ (*Tréteas*, Harald L.: The university library and the institute libraries. A system of co-operation. = *Libri*, 9. vol. 1959, 2. p.

²⁷ Zur Bekanntmachung der Probleme hat die Konferenz der ungarischen Universitätsbibliothekare (Szeged, am 10-ten bis 12-ten Dezember 1959), sowie der neueste Band des Jahrbuches „Acta Bibliothecaria“ der szegeder UB (2. tom. 2-4. Fasc. — Szeged, 1959, 88 p.) viel beigetragen, ohne aber die hinreichende Einigkeit der Meinungen erzielen zu können.

²⁸ Vgl.: *Glas*, Erhard: Op. cit. 2. p. Er beklagt sich wegen der österreichischen Verhältnisse folgendermaßen: „Die gegenwärtigen Beziehungen zwischen Institutsbibliotheken und UB sind wie sie waren; gemässigt anarchistisch. Wir lassen uns treiben statt zu handeln. Der Riss zwischen den beiden Bibliotheksarten scheint sich zu vergrössern.“ — In der westdeutschen Relation erschliesst das angeführte Werk *Reinckes* eine ähnliche Lage.

renzimmer näher liegt und weniger Bücher enthält, die andere ferner und über mehr Bücher verfügt. Es verbreiteten sich zwar gewisse allgemeine Vorstellungen über die Sammelkreise (daß z. B. die Zentralbibliothek Handbücher, allgemeine und mehrere Wissenszweige betreffende Literatur, das Institut hingegen Spezialstudien sammeln solle), aber niemand hat auch diese gründlicher durchdacht und in die regelmäßige Praxis übertragen. Die Zentralbibliothek sammelt im allgemein — mehr oder weniger planmäßig — alles, und die Sammlungen der Institute schichten sich — nach den jeweiligen Forschungsthemen, oder beschaffen die zufällig angebotenen Bücher vollkommen launenhaft.²⁹ Im Vergleich zu diesem funktionellen Grundfehler ist die Errungenschaft der zentralen Akzession und die Beseitigung der parallelen Anschaffungen sozusagen von Bedeutung zweiten Ranges.

Als das schwerste und heikelste Problem der Organisation erwähnen wir, daß es an der einheitlichen und autoritativen Leitung der Bibliotheksarbeit in den Instituten fehlt. Jetzt, da die überwiegende Mehrheit der Institutsbibliotheken Bibliothekare besitzt, die ihre Aufgaben in der Institutsbibliothek als Nebenbeschäftigung versehen, ist dieses Problem in erster Linie nur von prinzipieller Bedeutung, obwohl sich die praktische Notwendigkeit eines engeren Verhältnisses mit der Zentralbibliothek auch unter diesen Umständen zeigt. (Die Erfahrung bietet ein Beispiel dafür, daß man gewisse Bibliotheksnormativen und Aufgaben eben wegen des Mangels an einem organisationsmäßigen Verhältnisses nicht durchführen kann, ja sogar die Forderungen der Bestandssicherheit kaum erfüllt werden können.) Von Schwächen anderer Natur, aber ähnlicher Bedeutung leidet auch die innere Organisation der Zentralbibliothek. Für die Organisation unserer Universitätsbibliotheken ist die beinahe absolute Zentralisation der Arbeiten und Leistungen, sowie der Magazinierung kennzeichnend. Wir haben vorher erwähnt, daß diese Zentralisation mit dem lockereren, dezentralisierten Aufbau der Universität im Gegensatz steht und das Heranbringen der Literatur der verschiedenen Fachwissenschaften den Spezialisten und überhaupt den fachlich interessierten Lesern erschwert. Der Bruch mit der traditionellen systematischen Aufstellung des Bestandes und die damit logisch zusammenhängende Zentralisierung der Arbeitsorganisation ist zweifellos als eine der bedeutendsten bibliotheksökonomischen Errungenschaften des vorigen Jahrhunderts zu betrachten. Aber heute können wir schon einerseits das zentrale System auf Grund längerer Praxis beurteilen, seine Auswüchse beschneiden und seinen positiven Inhalt weiterentwickeln, andererseits sollen die ökonomischen Gesichtspunkte den Leserbedürfnissen nach der zeitgemässen Bibliotheksanschauung in maximalem Grade untergeordnet werden.

Wir meinen, aus den Vorgetragenen geht also hervor, daß es sich lohnt, einerseits zu überblicken, für welche Aufgaben und Bedürfnisse der Universität die Bibliothek sorgen soll, andererseits auf manche Eigenschaften und Gesetzmäßigkeiten der Existenz und Funktion der Bibliothek hinzuweisen, die die Art und die Möglichkeiten des Dienstes grundlegend bestimmen. Auf dieser Grundlage können die Umrisse der Organisation der modernen UB mit erforderlicher Sicherheit aufgezeichnet werden.

3.2 Die Bibliotheksbedürfnisse der Universität

Bei der Untersuchung der Bedürfnisse sollen wir von der untrennbaren Einheit der Lehr und Forschungstätigkeit der Universität ausgehen. Die notwendige Verbindung dieser zweifachen Tätigkeit bildet sowohl nach dem unterrichtstheoretischen Übereinkommen, als auch nach der offiziellen unterrichtspolitischen Auffassung die Grundlage der Funktion der Universität, wir brauchen also darauf nicht einzugehen.³⁰ Die Ansichten, nach denen der Schwerpunkt der wissenschaftlichen Arbeit von den Universitäten auf die neu entstandenen Forschungswerkstätten (selbständige Institute, Akademien, Betriebe, usw.) versetzt wird,³¹ können hier wohl gleichfalls unbeachtet bleiben. Infolge dieser Erscheinung wird ja die Forschungsarbeit

²⁹ Die planlose — und in weiterer Perspektive sinnlose — Sammeltätigkeit ist eine von der Unbestimmtheit der Funktion und des Sammelkreises herrührende Kinderkrankheit der Institutsbibliotheken. Für ein ausführliches Krankheitsbild s.: Glass, Erhard, a. a. 0. 10—11. p. — Teeleras, Harald L., a. a. 0. ³⁰ Vgl.: Lengyel, Béla: Az egyetemek tudományos munkájának néhány kérdéséről. = Felsőoktatási Szemle, 7. Jg. 1958, 601—606. p. (Über einige Fragen der Wissenschaftlichen Arbeit an den Universitäten.)

³¹ Vgl.: Ellsworth, Ralph E.: Trends in higher education affecting the college and university library. = Library Trends, 1. vol. 1952, 15. p.

der Universitäten praktisch nicht verkümmern, umso weniger berührt sie die prinzipielle Notwendigkeit der wissenschaftlichen Tätigkeit der Universität. Im Gegenteil: Wir betonen den notwendigen Zusammenhang des Unterrichts und der wissenschaftlichen Arbeit nicht nur auf dem Gebiete des Hochschulwesens. Die dialektische Einheit der beiden Tätigkeiten kann ja bis zu einem gewissen Grad auch in der Funktion selbständiger Forschungsanstalten nachgewiesen werden.

Die Universität hat also eine Bibliothek (Bibliotheken, Bibliotheksnetzwerk) nötig, die die Bedürfnisse der wissenschaftlichen Forschung, des Unterrichtes und des Studiums gleichermaßen befriedigt. Diese Bedürfnisse unterscheiden sich aber wesentlich voneinander.

Für den Literaturbedarf des Wissenschaftlers ist es einerseits kennzeichnend, daß er in Hinsicht der Eigenart, der Wertes, der stofflichen, sprachlichen oder zeitlichen Verteilung und der Zusammenhänge der zum Forschungsgegenstand oder zum Forschungsmittel geeigneten Dokumente sozusagen unbegrenzt ist. Nur eine sehr extensive, ein weites (das ganze) Gebiet der Kenntnisse umfassende, und daneben sehr intensive, das heißt die Kenntnisse vielseitig beleuchtende und bis zu den engsten Problemen und Einzelheiten eindringende, reiche Büchersammlung kann dieses Bedürfnis befriedigen. Andererseits benötigt der Wissenschaftler im allgemeinen nur die sog. primäre Literatur: beherrschende populärwissenschaftliche Veröffentlichungen, Lehrbücher sind für ihn ohne Interesse.³² Den Universitätsstudien hingegen kommt eine weniger umfassende, aber sorgfältig ausgewählte Büchersammlung zugute. In der Studiensammlung sind die elementaren Einführungen, Hand- und Lehrbücher, ja gewisse populärwissenschaftliche Veröffentlichungen nicht nur zulässig, sondern, als wichtigste Bestandteile der Bibliothek, unentbehrlich. Wichtig ist es weiterhin, daß diese Sammlung nicht nur inhaltlich, sondern auch der Anordnung nach instruktiv sei. Während nämlich der Wissenschaftler gewöhnlich schon im voraus weiß, welche Bücher er benötigt, will sich der Studierende erst in der Literatur orientieren.

Diese wesentlichen, aber schematisch gezeichneten Züge bedürfen natürlich einer Ergänzung und Korrektur. Wir sollen vor allem darauf hinweisen, daß die in großen Zügen übereinstimmenden Bedürfnisse der Forscher, wenn man sie näher betrachtet, — den einzelnen Disziplinen entsprechend — eine ziemlich große Mannigfaltigkeit zeigen. Wegen Mangel an entsprechenden Vorarbeiten³³ können wir hier nur zwei Haupttypen der wissenschaftlichen Bibliotheksbedürfnisse herausgreifen: die Bedürfnisse der Humanioraforschung einerseits und die der Naturwissenschaften andererseits. Für den Forscher der Humaniora (Gesellschaftswissenschaften) erscheint das Buch als wichtiger (manchmal ausschließlicher) Forschungsgegenstand, im Gegensatz zu den Naturwissenschaften (und zu den angewandten Wissenschaften), deren Forscher das Buch vorwiegend als Hilfsmittel gebrauchen. Der Gesellschaftswissenschaftler braucht verhältnismäßig mehr Bücher als der Forscher der Naturwissenschaften: seine Literaturbedürfnisse haben kaum zeitliche, stoffliche und gattungsmäßige Schranken, während die Ansprüche des Naturwissenschaftlers gewöhnlich nicht nur in thematischer Hinsicht bestimmter und beschränkter sind, sondern auch in Bezug auf die Erscheinungszeit, den Bearbeitungszeitpunkt, die Methode, usw. der in Betracht kommenden Literatur. Auch diese Typisierung ist natürlich nur mit gewissem Vorbehalt zutreffend, in bibliotheksorganisatorischer Hinsicht bildet sie aber einen brauchbaren Stützpunkt.

Es ergeben sich weitere Unterschiede auch innerhalb desselben Gebietes nach dem Ziel und dem Charakter der vorgenommenen Arbeit (Monographie, Handbuch, Spezialabhandlung, usw.), weiterhin, je nachdem, in welchem Stadium des Arbeits-

³² In gewissem Grade unterscheiden sich davon die Bedürfnisse des praktischen Fachmannes, der sich für die Ergebnisse der Forschung interessiert, und nicht für den Stoff, für die Beweisführung, oder für die Methoden derselben, und so schöpft er gerne aus sekundären Quellen (aus Handbüchern, Patenten, Prospekten, usw.). (Vgl.: *Shera*, Jesse H.: *Documentation: its scope and limitations*. = *The Library Quarterly*, 21. vol. 1951, 19. p.)

³³ Die folgenden Studien untersuchen das Literaturbedürfnis der einzelnen Disziplinen aus dem Gesichtspunkt der Bibliographie und der Dokumentation: *Eppelsheimer*, H. W.: *Bibliotheken und Dokumentation*. = *Zeitschr. f. Bibliothekswesen u. Dokumentation*, 1954, 3-14. p. — *Ernst*, Juliette: *La bibliographie, servante de l'humanisme*. = *Mélanges de philosophie, de littérature et d'histoire anciens offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, 153-160. p. — *Prinzhorn*, Fritz: *Das Problem der Dokumentation und die Zusammenarbeit der Fachbibliographien*. = *Zentralblatt f. Bibliothekswesen*, 52, Jg. 1935, 525-533. p. — *Shera*, Jesse H.: *Op. cit.* 13-26. p. — Mit einer gründlicheren Analyse unseres Problems bleiben auch die erwähnten Arbeiten schuldig.

vorganges der Forscher sich an die Bibliothek wendet. Im Stadium der vorläufigen Orientierung stützt er sich hauptsächlich auf die sog. Referencebücher. Während er seinen Stoff sammelt, erstrecken sich seine Bedürfnisse auf eine weite Skala von Monographien, Quellenwerke, Zeitschriftenartikel und verschiedener sonstiger Dokumente; bei der Systematisierung, Auswertung und Bearbeitung des vorhandenen Materials wieder begnügt er sich, die entsprechenden Hilfsbücher, Zusammenfassungen, Texte, usw. bei der Hand zu haben und nur gelegentlich beansprucht er Spezialabhandlungen oder sonstiges nicht handbuchartiges Material. Dieser Wechsel der Bedürfnisse soll beim Planen der Organisation und der Funktion des Bibliotheksnetzwerkes einer Universität berücksichtigt werden.

Im Laufe der vergangenen hundert Jahre hat sich das Gebiet der Wissenschaften in gewaltigem Maße ausgebreitet und als Folge eines tiefgehenden Differenzierungsvorgangs haben sich immer mehrere Forschungszeige selbständig gemacht, ja heute noch entstehen neue und aber neue Disziplinen. Mit diesem Spezialisierungsvorgang hängt die Bestrebung notwendigerweise zusammen, die kleinsten Einzelheiten der Erscheinungen zu erschließen, die einzelnen Wissensgebiete mit höchster Ausführlichkeit zu durchforschen. Diese Entwicklungsrichtung der Wissenschaften brachte in der ganzen Welt die Fachbibliotheken zustande und rief die Bestrebung hervor, die Seminar- und Institutsbibliotheken der Universitäten zu Fachbibliotheken zu entwickeln.³⁴ Wir können aber in den letzteren Zeiten auch eine entgegengesetzte Entwicklungsrichtung mit wachsender Deutlichkeit beobachten: es treten die Zusammenhänge zwischen den verschiedenen Fachwissenschaften in den Vordergrund, die Forschung der Grenzgebieten wird intensiver und es entsteht eine Reihe neuer komplexer Wissenszeige. Wenn die einzelnen Fachwissenschaften mit der erschöpfenden Erschließung ihres Stoffes fertig werden, ermöglichen sie einen Überblick von höherem Gesichtspunkt aus und es bietet sich die Gelegenheit, ja die Notwendigkeit die weiteren Zusammenhänge zu untersuchen und mit anderen Fachwissenschaften fruchtbare Verbindungen herzustellen.³⁵ Aus dieser Erscheinung ergeben sich Bedürfnisse, zu deren Befriedigung nicht die Fachbibliotheken, sondern mehrere Wissenszeige umfassende Büchersammlungen, ja oft nur die allgemeinen wissenschaftlichen Bibliotheken geeignet sind.

Eine weitere Analyse könnte über die wissenschaftlichen Bedürfnisse ein genaueres, ausführlicheres Bild geben, es würden sich aber daraus in bibliotheksorganisatorischer Hinsicht wenig neue Anhaltspunkte ergeben. Nur darauf wollen wir also noch kurz hinweisen, daß in Bezug auf die Bibliotheksbenutzung auch die Studienbedürfnisse eine gewisse Schichtung aufweisen. Auf den Universitäten mancher westlicher Länder führte das Anwachsen der Hörschaft immer mehr zum ausschließlichen Gebrauch von Lehrbüchern, Kompendia und der vorgeschriebenen Literatur.³⁶ Wir haben diese Kinderkrankheit des Hochschulunterrichts schon überwunden, und mit Ausnahme der Prüfungszeit wendet sich die Hörschaft mit dem Anspruch selbständiger Orientierung und mit forschungsartigen Studienbedürfnissen an die Bibliothek. Man kann also nicht über Studienbedürfnisse im allgemeinen sprechen, sondern nur über die verschiedenartigen Bedürfnisse der Vorbereitung für die Prüfung, der Bearbeitung von Seminararbeiten und Diplomarbeiten, sowie anderer Formen des selbständigen Studiums, die teils schon mit den wissenschaftlichen Bedürfnissen verwandt sind.

Wir wollen zuletzt einige Faktoren der Existenz und der Funktion der Universität, die die Organisation der UB bestimmen, nur ganz kurz anführen. Solche sind die örtliche Verstreutheit und funktionelle Einheit der Universitätsinstitute, der auf der Seite der Bibliothek eine dezentralisierte, aber als Einheit funktionierende Organisation entspricht, das bereits geschilderte Verfließen der Grenzen zwischen der Lehrtätigkeit und Bibliotheksarbeit, weiterhin die von Zeit zu Zeit eintretende Veränderungen im Unterricht und in der Forschung, die die Beweglichkeit der Bibliotheksorganisation erfordern.³⁷

³⁴ Vgl.: *Reincke*, Gerhard, a. a. 0. 5—6. p.

³⁵ Vgl.: *Fogarasi*, Béla: A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdései. Bp., 1954. Akadémiai Kiadó. 53. p. (Die theoretischen und praktischen Fragen der Klassifizierung der Wissenschaften.)

³⁶ Vgl.: *Ellsworth*, Ralph: Trends in higher education affecting college and university library. = *Library Trends*, 1. vol. 1952, 10. p.

³⁷ Näheres s.: *McAnnally*, Arthur: Organization of college and university libraries. = *Library Trends*, 1. vol. 1952, 20. p.

3.3 Die Gesichtspunkte der Bibliothek

Obwohl der organisatorische Aufbau der UB hauptsächlich durch die Bedürfnisse der Universität bestimmt wird, müssen auch die spezifischen Bibliotheksgesichtspunkte in Betracht gezogen werden. Wir betonen aber, daß unter diesen die partikularen, überwundenen Gesichtspunkte des altmodischen, bibliophilen Bibliothekars nicht mitwirken dürfen. Wir stellen nur soviel fest, daß *es* spezifische Bibliotheksanforderungen *gibt*, die — dem Befehl der *Arbeitsteilung*, der Wirtschaftlichkeit entsprechend — von jeder Seite, und nicht zuletzt von der Seite der Universität zu beachten sind. Das Anwachsen der modernen Bücherproduktion zieht eine fortwährende Vergrößerung der Bibliotheksaufgaben mit sich, und die Bedürfnisse der sozialistischen Gesellschaft erfordern, diese Aufgaben je vollkommener und ökonomischer zu erfüllen. Dieser Forderung gegenüber sind machtpolitische Rücksichten oder pietätvoller Traditionalismus unberechtigt, seien sie nun entweder von der Universität, oder von der Bibliothek vertreten.

Unter den oben konkretisierten Bibliotheksgesichtspunkten wollen wir zuerst die zeitgemäße Forderung der Arbeitsteilung kurz beleuchten. In unseren Tagen hat der wissenschaftliche Forscher keine Zeit — er darf auch keine Zeit haben — sogar für die Vorbedingungen seiner Arbeit selbst zu sorgen, vielmehr dringt die Arbeitsteilung auch ins Gebiet der eigentlichen wissenschaftlichen Tätigkeit immer mehr ein. Es mutet zwar als Pleonasmus an, doch müssen wir feststellen, daß der Wissenschaftler nichts weiteres zu tun hat, als seine Bibliotheksbedürfnisse zu bestimmen und zu bezeichnen: die Bibliotheksarbeit soll vom Bibliothekar verrichtet werden. Das ist die eine Seite der Medaille. Die — vielleicht minder bekannte — Kehrseite ist, daß nur gut gebildete Bibliothekare die durch die literarische Massenproduktion und die Differenzierung der Leserbedürfnisse herbeigeführten Anforderungen erfolgreich bewältigen können. Eine dilettante Bibliotheksarbeit kann unabsehbare Folgen haben, und gefährdet die Interessen der wissenschaftlichen Forschung. Von der Arbeitsteilung fallen dem Bibliothekar nicht nur Aufgaben zu, sondern auch die Verantwortlichkeit für das richtige Funktionieren des Bibliothekssektors im Rahmen der wissenschaftlichen Organisation. Die UB soll dienen. Die Grundbedingungen des fachgemäßen und erfolgreichen Dienstes sind aber die Sicherung hinreichender Selbständigkeit und die Anerkennung der Zuständigkeit der UB auf ihrem eigenen Fachgebiet.

Man kann nur diejenige Büchersammlung Bibliothek nennen, die einerseits ein treues Spiegelbild der Literatur bietet, andererseits die durchschnittlichen Leserbedürfnisse innerhalb eines gegebenen Sammelkreises und der zu erfüllenden gesellschaftlichen Funktion entsprechend befriedigen kann. Dies bedeutet vor allem soviel, daß die Literatur eines jeden Gebietes der Wissenschaften die zu ihrem Sammelkreis gehören, *systematisch und gleichmäßig gesammelt werden soll*, und daß selbst innerhalb der einzelnen Gebiete keine Lücken im System der einander bedingenden und ergänzenden Publikationsgattungen (Handbücher, Texte, Monographien, Periodika, usw.) entstehen dürfen. Man soll weiterhin in Bezug auf die Tiefe und auf die Gesichtspunkte der Auswahl nach maximaler Folgerichtigkeit streben und jeden zeitlichen Ausfall im Sammeln vermeiden. Das alles kann nur auf Grund eines umfassenden Sammelplanes, d. h. durch seine zusammengefaßte, zentral kontrollierte Ausführung verwirklicht werden.

Die Forderung der harmonischen und einheitlichen Sammeltätigkeit steht in der obigen Formulierung mit dem Befriedigen der konkreten, aktuellen und individuellen Bedürfnisse in Widerspruch. Es ist doch klar, daß das Recht zur Initiative der Institute, ja der einzelnen Forscher in der Buchbeschaffung in maximalem Grade gesichert werden soll. In dieser Beziehung darf sich die Zuständigkeit der Bibliotheksorgane kaum über gewisse, die Koordinierung bezweckende Bemerkungen und Vorschläge hinausbreiten. Dieser Widerspruch verursacht aber keine unüberwindlichen praktischen Schwierigkeiten. Bei einer folgerichtigen Durchführung des Sammelplanes kommt nämlich eine starke, harmonische Grundschrift der Sammlung zustande, wogegen die ephemere, oder über dem Kontingent angeschaffte Literatur nur eine dünne Oberflächenschicht bildet. (Für einen bedeutenden Teil der aktuellen, gelegentlichen Bedürfnisse kann und soll ja sowieso im Rahmen des Leihverkehrs zwischen Bibliotheken sowie der Bücherphotographie gesorgt werden.) Andererseits laufen die auf individueller Initiative beruhenden Anschaffungen dem Sammelplan nicht notwendigerweise zuwider.

Die Planmäßigkeit des Sammelns hat nicht nur inhaltliche Ergebnisse zur Folge. Wir betonen ihre ökonomische Vorteile, sowie ihre Bedeutung für die Zusammenarbeit der Bibliotheken. Die Reduktion der parallelen Buchanschaffungen innerhalb der Universität und das Koordinieren der Sammeltätigkeit in der Beziehung eines Landes sind nur auf dieser Grundlage durchzuführen.

Eine ähnlich wichtige Forderung, die sich seitens der Bibliothek äußert, ist die *zusammengefaßte, einheitliche und fachgemäße Verzeichnung des Buchbestandes*, den Interessen der Benutzung und des rationellen Organisierens der Sammlung entsprechend. Mangels eines Zentralkatalogs, der sich auf das ganze Bibliotheksnetzwerk erstreckt, ist eine Koordinierung der Anschaffungen unmöglich, und — was noch ungünstiger wirkt — bleiben wertvolle Teile der Sammlung für den Forscher, für die Öffentlichkeit der Universität und der Gesellschaft überhaupt unzugänglich. Solche Teile der Sammlung erheben sich kaum über die gesellschaftliche Bedeutung von Privatbibliotheken. Die Notwendigkeit von besonderen Katalogen der Institutsbibliotheken und sonstiger Teilsammlungen an Ort und Stelle kann — wie es uns scheint — als offenkundige Tatsache angesehen werden.

Die Forderung der *rationellen Büchermagazinierung* wird ebenfalls durch die Bibliotheksfachkreise betont. Während die Institutsleiter in erster Linie die Gesichtspunkte der Benutzung zur Geltung zu bringen erstreben, verlieren sie leicht gewisse Bedingungen der Benutzung — unter diesen die Ökonomie der Magazinierung — aus den Augen. Es ist eine Erfahrungstatsache, daß die Bestrebung der Institutsbibliotheken nach fachbibliotheksartiger und retrospektiver Vollständigkeit früher oder später unüberwindliche Schwierigkeiten der Unterbringung und Benutzung des Bestandes hervorruft. Nicht nur die Erfahrung spricht aber dafür, daß der minder benutzte Bestand der Institutsbibliotheken von Zeit zu Zeit ausgeschieden und zur zentralen Magazinierung übergeben werden soll, sondern auch offenbare prinzipielle Rücksichten. Die Institutsbibliotheken erreichen nämlich im Laufe ihrer Vermehrung ein gewisses quantitatives Niveau, über dem sich die Vorteile dieser speziellen Sammlungen (jedes notwendige — und nur das notwendige — Buch in unmittelbarer Nähe zum Arbeitsplatz, in schnell übersichtlicher Ordnung, usw.) zu vermindern beginnen, ja nach und nach völlig erlöschen. Wenn wir also die Notwendigkeit der Zusammenarbeit zwischen Zentralbibliothek und Institutsbibliotheken in der Magazinierung aufwerfen, lassen wir uns nicht nur von ökonomischen Rücksichten führen, sondern wir halten auch die funktionellen Gesetzmäßigkeiten der Institutsbibliotheken und die Benutzungsinteressen vor Augen.

Von derselben Bestrebung durchdrungen stellen die Bibliotheken die Forderung, *die Benutzung zu vereinheitlichen* und sie in maximalem Maße zu sichern, und zwar nicht nur in der UB, sondern auch bei den Institutsbeständen. Diese Forderung ist eine logische Folge der schon gekennzeichneten modernen literarischen Massenproduktion und der daraus erwachsenen Notwendigkeit einer engen Zusammenarbeit zwischen Bibliotheken. Man könnte die paradoxe These aufstellen, daß die Leistungen der Bibliothek für den heutigen Forscher wichtiger werden als die Bibliotheken selbst. Unsere Wissenschaftler müssen sich selbst neben der Benutzung der reichsten örtlichen Büchersammlung auf andere in- und ausländische Sammlungen stützen, d. h. solche Leistungen der Bibliotheken in Anspruch nehmen, wie der auswärtige Leihverkehr, der bibliographische Auskunftsdienst, die Mikrophotographie, usw. Diese Möglichkeiten stehen nur in der Zentralbibliothek zur Verfügung und ihre Inanspruchnahme wirft naturgemäß auch die Annahme der Gegenseitigkeitsprinzips auf. Es ist eine Forderung der Zeit, die — zwar gewissermaßen beschränkte, doch institutionell gesicherte — öffentliche Benützung der Institutsbibliotheken zuzulassen. Das ist um so mehr wünschbar, je weniger die Institutsbibliotheken in den bescheidenen Rahmen der Handbibliotheken verbleiben und über ein immer größeres Forschungsmaterial verfügen.

Wir wollen zuletzt die Aufmerksamkeit auf das Problem der *Aufbewahrung* des Bestandes lenken. Dieses Problem bildet bekanntlich eine der schwersten Sorgen der Institutsbibliotheken, und zwar wegen des beinahe völligen Mangels an fachlich gebildetem hauptamtlichem und verantwortlichem Bibliothekspersonal. Der Zuwachs an Zahl und Wert der Institutsbestände, sowie die Erweiterung des Kreises der Bibliotheksbenützer dringen sehr darauf hin diesem Mangel abzuhelpfen.

4. Folgerungen und praktische Lösungen

Die vorausgehende Untersuchung der Bedürfnisse der Universität und der Gesichtspunkte der Bibliothek ermöglichen eine prinzipiell begründete Stellungnahme zu den praktischen Fragen der Organisation der UB. Wir sollen zunächst feststellen, daß die Leitungsorgane des ungarischen Bibliothekswesens den richtigen Weg gewählt haben, indem sie den Aufbau einheitlicher, zentralisierter Bibliotheksnetzwerke als grundlegende Organisationsform der Universitätsbibliotheken bezeichneten. Die Geltung dieses Prinzips brachte die notwendige Verbindung zwischen den verschiedenen Bibliotheken innerhalb einer Universität zustande, ermöglichte die Durchführung gewisser zentraler Aktionen und dadurch die graduelle Modernisierung und Koordinierung der Institutsbibliotheken, ohne radikale, die Grundlagen des bestehenden Bibliotheksaufbaus berührende Veränderungen vorzunehmen. Die Netzwerkorganisation erwies sich also als geeigneter Rahmen zur Durchführung sukzessiver Reformen. Wir betrachten sie aber nicht als eine Übergangsform, die — früher oder später — einer entwickelteren den Platz räumen wird. Im Gegenteil: wir wollen darauf hinweisen, daß durch die Verstärkung und Weiterentwicklung der Netzwerke die Bibliotheken unserer Universitäten in jeder Beziehung befähigt werden die Forderungen unserer Zeit zu erfüllen. In dieser Beziehung sollen besonders drei Problemgruppen untersucht werden:

- a) die weitere Regelung des Verhältnisses zwischen Universität und Bibliothek,
- b) die Bestimmung der Funktion, des Sammelkreises und des gegenseitigen Verhältnisses verschiedener Bibliothekstypen innerhalb einer Universität, sowie
- c) die Festsetzung der zentralen Aufgaben und Leistungen.

Wir sollen vorerst betonen, daß wir das Entwerfen eines allgemeingültigen Organisationsschemas, welches alle Universitäten: kleinere und größere, ältere und jüngere ohne weiteres anwenden könnten, nicht beabsichtigen. Wir bemühen uns zwar unsere Erwägungen und Vorschläge in ihren Grundlinien für Universitäten verschiedener Größe und Eigenart brauchbar zu machen, doch halten wir hauptsächlich die Verhältnisse der Universitäten vor Augen, die über große Zentralbibliotheken und über Institutsbibliotheken bedeutender Bändezahl verfügen.

4.1 Das Verhältnis zwischen der Universität und der Bibliothek

Die unter 16/1956. O. M. erlassene Organisationssatzung bestimmte das Verhältnis der beiden Institutionen in wesentlichen Zügen richtig. Der Minister für Volksbildung übt die Oberaufsicht, der Rektor der Universität die unmittelbare Aufsicht über der Bibliothek aus. Der Rektor schlägt den zu ernennenden Bibliotheksdirektor dem Minister vor und ernennt die durch den Direktor vorgeschlagenen Bibliothekare höheren Ranges. Der Bibliotheksdirektor ist Mitglied des Universitätsrates mit Beratungsrecht. Der sog. wissenschaftliche Bibliotheksrat fördert die planmäßige Zusammenarbeit zwischen Universität und Bibliothek, er bildet ein geeignetes Forum zur gegenseitigen Information. Die UB wurde beauftragt, im Rahmen des Bibliotheksnetzwerks der Universität alle zentralen Bibliotheksaufgaben durchzuführen. Die Forderung also, daß die Bibliotheksbedürfnisse und Konzeptionen der Universität auf gehörige Weise zur Geltung kommen mögen, wird unter institutionellen Formen gesichert. Der der UB gegebene Auftrag, gewisse zentrale Aufgaben in Bezug auf die Institutsbibliotheken zu verrichten, bedeutet andererseits den ersten wesentlichen Schritt auf die Verwirklichung der Einheit und Selbständigkeit des Bibliothekswesens innerhalb der Universität hin. Das ist aber nur der erste Schritt. Man soll eben auf diesem Wege weitergehen, um die planlose Verschwendung der Bibliothekskraftquellen, das bürgerliche Erbe des Individualismus und des Dilettantismus zu beseitigen, also einen, den aktuellen Bedürfnissen angemessenen, leistungsfähigen Bibliotheksapparat zum Dienste der modernen Universität zur Entfaltung zu bringen.

Wie es schon früher erörtert wurde, können die Bibliotheken verschiedenen Typs nur in organischer Einheit, einander funktionell unterstützend und inhaltlich ergänzend, den stark differenzierten Ansprüchen entsprechen und ihre Kräfte zum Einsammeln der Literatur rationell verwenden. Eine Einheit der Funktion setzt weiterhin die organisatorische Einheit voraus, eine Organisation, die unter der fachlichen Leitung von Bibliothekaren steht und in der in *Bibliotheksangelenge-*

heiten der Bibliothekar zuständig ist. Dem Zustandekommen der Einheit, der fachlichen und funktionellen Selbständigkeit des Bibliotheksnetzwerks stehen aber auch heute noch verschiedene Hindernisse im Wege.

Es fehlen zunächst die Personalbedingungen zum organisierten und fachlich befriedigenden Funktionieren des Netzwerks, oder die Lage ist in dieser Hinsicht ungünstig. Für die Zentralbibliotheken sollten der Größe und dem jährlichen Zuwachs der Institutsbibliotheken (z. B. eine Person bei jährlichem Zuwachs von 5000 Bänden) entsprechend genügende Dienststellen zum Verrichten der zentralen Aufgaben (Akzession, Katalogisierung, methodische Beratung) gesichert werden. In den Institutsbibliotheken wieder sollte man nach allen 10 000 Bänden des Gesamtbestandes je einen fachlich gebildeten, hauptamtlichen Bibliothekar anstellen. Es scheint eine heikle Frage zu sein, wir müssen aber dafür Stellung nehmen, daß die Institutsbibliothekare organisationsmäßig zum Personalstand der Zentralbibliothek gehören. Im entgegengesetzten Fall würde die leitende, koordinierende Tätigkeit der Zentralstelle fehlschlagen und die heutigen unbefriedigenden Zustände würden weiter bestehen. Wir berufen uns auf unsere frühere Beweisführung und betonen, daß im Falle einer solchen Lösung die Institutsleiter nicht ihre Rechte, sondern nur ihre Lasten abgeben würden. Was den Inhalt und die Zeiteinteilung der Arbeit betrifft, gebührt das Bestimmungsrecht nach wie vor dem Institutsleiter, während die Zentralstelle nur in fachlichen Fragen der Bibliotheksarbeit ihre Stimme hören läßt.

Auf finanziellem Gebiet scheint die Selbständigkeit der Bibliotheken im erwünschten Maß gesichert zu sein. Unsere größeren Universitätsbibliotheken verfügen über ein selbständiges Budget und der Bücheranschaffung von Institutsbibliotheken dient ein besonderer Etatposten im Budget der Universität. Nicht immer und nicht überall stehen aber entsprechende Anlagekredite zur Verfügung. Man sollte Mittel und Wege finden, die Investitionen der Bibliotheken als ein in stetiger Entwicklung begriffener Organismen, systematisch und gleichmäßig zu finanzieren. Entweder sollten die Investitionsmittel der Bibliothek von den der Universität getrennt werden, oder — wenn es praktischer erscheint — man sollte die Anteilquote der Bibliothek innerhalb des gemeinsamen Kredits bestimmen.

Von dem Prinzip ausgehend, daß in der Bestimmung der notwendigen Literatur und der beanspruchten Bibliotheksleistungen die Universität, in den Fragen der Arbeitsmethoden hingegen die Bibliothek authentisch seien, meinen wir, daß auch das gegenwärtige Aufsichtssystem einigermaßen verändert werden sollte. Unserer Meinung nach bietet das Aufsichtsrecht des Rektors hinreichende Gewährschaft für die Wirksamkeit der Leitung, und der Universitätsrat ist ein geeignetes und genügendes Forum zur gegenseitigen Information und zur Geltendmachung der Bestrebungen der gesamten Universität. Das Bestehen eines besonderen Bibliotheksrates halten wir also für unbegründet. Als es noch möglich war, während einer Sitzung die Anschaffungsvorschläge der Bibliothek Titel für Titel zu besprechen, oder als der Bibliothekar noch kein Spezialist war und ein jeder sich als Sachverständiger über Bibliotheksprobleme zu äußern vermochte, konnte man die Daseinsberechtigung ähnlicher Ausschüsse sicherlich nicht absprechen.³⁸ Heute besteht aber schon weder der eine, noch der andere Faktor und die Sitzungen des sog. wissenschaftlichen Bibliotheksrates werden immer mehr zu leeren Formalitäten. Wenn schon institutionelle Rahmen zur Begutachtung der Buchanschaffung gesichert werden sollten — und das wäre eine richtige Bestrebung — wäre es am zweckmäßigsten, nicht nach Fakultäten, sondern nach Lehrstühlen je einen Bibliotheksverantwortlichen zu designieren, der nicht auf formalen Sitzungen teilnehmen, sondern systematisch und auf operative Weise die Anschaffungen vorschlagen und begutachten würde.

Wir wollen zuletzt die Aufmerksamkeit auf den Widerspruch lenken, der zwischen den hohen beruflichen Anforderungen einer modernen Bibliothek und der nicht genug anspruchsvollen Kaderpolitik besteht. Ein nicht geringer Teil des Bibliothekspersonals besteht aus Arbeitskräften, die ihren ursprünglich gewählten Beruf nicht erfüllen konnten, oder denen es nicht gelang, ihrem Interessenkreis entsprechend unterzukommen, die also eigenthih nicht auf Grund ihrer Neigungen und Fähigkeiten zu Bibliothekaren wurden. In nächster Zukunft wird der Bibliothekarberuf dekret-

³⁸ Die Beurteilung der Wirksamkeit der Bibliothekskommisionen war sozusagen vom Anfang an überall negativ. Eine der bezüglichen äusserungen sei hier wegen ihrer frappanten Formulierung angeführt: „And for God's sake, let there be no library committees!“ (Vleschauwer, H. J.: A. a. O. 116. p.)

torisch an eine Qualifikation gebunden. Diese Verordnung enthebt uns aber nicht der Aufgabe, den Beruf des Bibliothekars als einen selbständigen, Fachkenntnisse und besondere Fähigkeiten erfordernden Beruf von den Universitätsbehörden anerkennen zu lassen.

4.2 Bibliothekstypen und Bibliotheksorganisation

Die durch die Nationalbibliothek Széchenyi herausgegebene Literaturschau über das Verhältnis der zentralen UB zu den Institutsbibliotheken³⁹ erspart uns die Mühe, die verschiedenen ausländischen Formen der Bibliotheksorganisation eingehender zu erörtern. Diesen ausführlichen Bericht auf einige Worte gekürzt und vereinfacht, können wir feststellen, daß unsere Universitätsbibliotheken den mittleren Platz zwischen den sowjetischen und westeuropäischen Bibliotheken einnehmen, die die Spitzengruppe hinsichtlich der Entwicklung ihrer Organisation bilden. Der Bericht überzeugt uns davon, daß unsere Bestrebungen auf die Koordinierung verschiedener Sammlungen und auf die Zentralisation der Bibliotheksarbeit mit der modernen internationalen Tendenz übereinstimmen. Um uns den als Muster angesehenen, modernsten Universitätsbibliotheken dicht anschließen zu können, bedürfen wir noch einerseits einer umfassenden Übereinstimmung in gewissen prinzipiellen Fragen, andererseits einer genaueren Bestimmung der Funktion, Sammeltätigkeit und Beziehung der im Rahmen der Universität befindlichen verschiedenen Bibliothekstypen.

Eine grundlegende Schwierigkeit der weiteren Entwicklung liegt darin, daß gewisse partikuläre und das Eigentumsrecht betreffende Überlieferungen in der Beziehung der Institutsbibliotheken zu der Zentralbibliothek noch immer zur Geltung kommen, die die Annäherung der zwei eigengesetzlichen, einander steif gegenüberstehenden Bibliothekstypen verhindern. Es ist allerdings einzusehen, daß der Wert einzelner Bücher und Sammlungen in der Relation des Bibliotheksnetzwerks der Universität hauptsächlich von ihrer Notwendigkeit und Nützlichkeit bestimmt wird. Das beste Buch kommt niemandem zugute, wenn es sich nicht an der entsprechenden Stelle befindet, oder sein Lesen nicht für alle Interessenten gesichert werden kann, und auch die reichste Sammlung hat einen zweifelhaften Wert, wenn sie ein ihrer Funktion fremdes Material in Hülle und Fülle besitzt, oder wenn sie durch die Arbeit des Bibliothekars nicht lebendig gemacht wird. Es ist also wünschenswert den rückständigen Standpunkt der Bibliophilie und Besitzung aufzugeben, das *Funktionsprinzip* gelten zu lassen, die Büchersammlungen der Universität als eine Gesamtheit aufzufassen, in der die Zugehörigkeit der einzelnen Werke und Teilsammlungen nicht durch die Ehrfurcht oder Gewohnheit, sondern durch die Benützung und zweckmäßige Behandlung bestimmt wird.

Anhand der Analyse der Universitätsbedürfnisse strebten wir an, darauf hinzuweisen, daß sowohl die wissenschaftliche Forschungsarbeit, als auch die Universitätsstudien die Sicherung verschiedener Bedingungen im Bibliothekswesen notwendig machen. Auf Grund dieser Analyse kann man versuchen, die *Funktion*, die *Kennzeichen* und die *Sammelrichtung* der verschiedenen Bibliothekstypen, die wir als Mitglieder eines einheitlichen Universitätsbibliotheksnetzes auffassen, zu bestimmen.

Die *Zentralbibliothek* ist speziell und vor allem in Folge des Ausmaßes ihres Bestandes, ihres enzyklopädischen Charakters, in Folge ihrer verhältnismäßig großen Aufnahmefähigkeit, ihrer Fülle an finanziellen und technischen Mitteln und in Folge ihrer Arbeitskräftenkapazität geeignet, die Bedürfnisse zu versehen, die einerseits Raum und Bedienung für viele Leser, andererseits die Bereitstellung vieler und auch dem Gegenstand nach vielerlei Bücher erfordern. Auf dem Gebiete des Studiums kann sie das rezeptive Lernen, das Lesen der Lehrbücher, Kompendien, Pflichtlektüren, Einleitungen und Handbücher, sowie die literarischen Vorarbeiten zu Aufsätzen (Facharbeiten, Preisschriften, Dissertationen) erfolgreich fördern. Den wissenschaftlichen Forschern kann sie bei der bibliographischen Begründung ihrer Arbeit, und zwar durch die Bereitstellung ihres reichen bibliographischen Materials und durch Dokumentation, Referencedienst und Zusammenstellung von Bibliographien behilflich sein. Die Hilfe nimmt an Bedeutung in der Phase der Sammlung des Materials zu, wenn der Forscher eine umfangreiche Literatur studieren muß. Der

³⁹ Horváth, Magda: Együttműködés, központosítás vagy hálózat az egyetemi könyvtárak szervezetében. Szakirodalmi szemle. Bp., 1959. OSZK. 94. p. (Külföldi könyvtári szakirodalom, 3.) (Kooperation, Zentralisation oder Netzwerk in der Organisation der Universitätsbibliotheken.)

Umfang des Bestandes, der durch den Leihverkehr zwischen den Bibliotheken und durch den Mikrofilmdienst fast unbeschränkt erhöht werden kann, sichert günstige Voraussetzungen für solche Ansprüche. Die enzyklopädische Beschaffenheit des Bestandes ermöglicht wieder komplexe Forschungen, das Studium der Grenzgebiete, im Gegensatz zu der Fachbibliothek, die weniger fähig ist, solche Bedürfnisse zu befriedigen.

Die *Institutsbibliotheken* haben auch doppelte Zielsetzungen: die Unterstützung der wissenschaftlichen Forschung und die des Studiums. Mit einiger Ausnahme behielten sie ihre Funktion als Seminare bei, aber infolge der vorhin dargestellten historischen Gründe galten sie immer mehr als Basen der wissenschaftlichen Forschung, die im Institut stattfand. Als Seminarbibliotheken haben sie eine Rolle in der Erziehung zur wissenschaftlichen Forschung, denn sie bieten eine Möglichkeit, die Problematik, die grundlegende Literatur eines Wissenschaftszweiges und seiner Forschungsmethoden anhand der Lösung praktischer Aufgaben (Seminaraufsatz usw.) kennen zu lernen. Als Institutsbibliotheken im engeren Sinne unterstützen sie die wissenschaftliche Arbeit zunächst dadurch, daß sie die notwendigsten Bücher leicht zugänglich machen. Sie ermöglichen also die gelegentliche Orientierung, die systematische alltägliche Beobachtung der neueren Ergebnisse einer Fachwissenschaft, sie leisten einen besonders guten Dienst in der Phase der wissenschaftlichen Arbeit, wenn es sich um die Benutzung einer verhältnismäßig nicht sehr umfangreichen Literatur eines bestimmten Themenkreises handelt. Das ist der Fall bei Experimenten im Laboratorium oder bei Ausführung ärztlicher Tätigkeit in den Kliniken, wo die Forschungsarbeit an den Ort gebunden stattfindet. Aber es gibt auch Arbeitsphasen bei der Forschung der Sozialwissenschaften, die sonst nicht besonders ortsgewunden sind, die ungestörte Ruhe eines Arbeitszimmers und das Bereitliegen eines gewissen Forschungsmaterials erfordert. (Wir erwähnen die laienhafte Idee nur in Klammern, nach der alle nötigen, ja nützlich scheinenden Bücher am Arbeitsplatz des Forschers aufgestapelt werden sollten. Ein solcher vollkommener Zustand ist nicht zu verwirklichen, höchstens kann man ihm nahekommen, wenn es gelingt, die Mikrophotokapazität der Zentralbibliotheken bedeutend steigern, und die Institute, sogar die einzelnen Forscher mit Leseapparaten zu versehen).

Es braucht nicht betont zu werden, daß man keine scharfe Grenzlinie zwischen den verschiedenen Bibliotheksbenutzungsbedürfnissen zu ziehen vermag. So hat auch die obige Bestimmung des Aufgabenkreises der zwei Bibliothekstypen eine relative Geltung. Daraus folgen die Schwierigkeiten der Feststellung des Sammelkreises, bzw. die Tatsache, daß man die parallelen Anschaffungen nicht vollständig beseitigen kann. Die grundlegende Literatur der einzelnen Wissenschaftszweige, die sog. Reference-Bücher sind in der Zentralbibliothek genau so notwendig, wie in den Institutsbibliotheken. Keine von beiden kann der Monographien der engeren, speziellen Themen und anderer Mitteilungen entbehren, wobei man den dritten, den wichtigsten Typ der Veröffentlichungen, die Zeitschriften nicht vergessen darf, ohne die weder die Zentralbibliothek, noch die Institutsbibliothek bestehen kann. Was ist hier die Lösung?

Zunächst müssen wir uns damit abfinden, daß parallele Anschaffungen in der Beziehung der Zentralbibliothek und der Institutsbibliothek (sogar in der Beziehung der einzelnen Institutsbibliotheken) nicht zu beseitigen sind, sie können nur auf ein rationelles Maß herabgesetzt werden. Zweitens muß man bei der Erwerbung auf die Funktion des Bibliothekstyps folgerichtig Rücksicht nehmen. Bei der Zusammenstellung der Bestelliste gewähren die Studienbedürfnisse und das jeweilige Forschungsprogramm der Institute einen festen Anhaltspunkt. Bücher, die in keiner Beziehung zu den aktuellen, konkreten Themen der Forschung stehen, oder sogar Themen außer dem Fachgebiet behandeln, werden natürlich nicht bezogen. Die Zentralbibliothek muß demgegenüber einerseits auch auf die Befriedigung potenzieller Bedürfnisse gefaßt sein, andererseits muß sie erstreben, die in ihren Sammelkreis gehörende Literatur proportionell widerzuspiegeln, obwohl auch sie verpflichtet ist, konkrete Bezugsansprüche zu befriedigen. Drittens muß man die statische Beschränkung der Sammlungen auflockern, wodurch die Möglichkeit geschaffen werden soll, daß einige Werke oder auch kleinere Teile der Sammlungen — den Interessen der Benutzung oder der Magazinierung entsprechend — von einer Stelle auf die andere versetzt werden.

Auf Grund der vorhergehenden Erörterungen versuchen wir den Sammelkreis der zwei Bibliothekstypen folgendermaßen zusammenzufassen:

1. Der Sammelkreis der Zentralbibliothek erstreckt sich auf das ganze Gebiet der Wissenschaften, die auf der Universität vorgetragen und erforscht werden, sowie auf die Wissenschaftszweige, zu deren Sammlung sie als öffentliche Bibliothek auf Grund der Verteilung der Aufgaben im Lande verpflichtet ist. Prinzipiell werden die Monographien mit engstem Themenkreis und Dokumente auch mit dem kleinsten wissenschaftlichen Wert, sogar veraltete Bücher auf dem gefaßten Gebiet gesammelt. Dieses Prinzip wird aber praktisch so durchgeführt, daß die Bibliothek solche Dokumente nach der Überlegung der einzelnen Fälle annimmt, bzw. behält oder durch Mikrophoto aufbewahrt, ihre Anschaffung übernimmt sie aber nicht. Mit gesteigerter Sorgfältigkeit sollen folgende Kategorien gesammelt werden:

- a) allgemeine Werke,
- b) Veröffentlichungen, die an der Grenze mehrerer Wissenschaftszweige stehen,
- c) Bücher zum Studium (Lehrbücher, Kompendien, Lektüren),
- d) Handbücher, Auktoren, Texte und Standardmonographien.

Der Sammelkreis der Institutsbibliothek beschränkt sich auf den Wissenschaftszweig, der im Institut vorgelesen und gepflegt wird. Hier ist es zweckmäßig, den Sammelkreis der Studienbibliothek (Seminarbibliothek) und den der Forschung zu unterscheiden. Der Sammelkreis der Studienbibliothek umfaßt folgende Kategorien:⁴⁰

- a) moderne (nicht veraltete) Fachbibliographien,
- b) grundlegende Quellensammlungen, möglichst kritische Ausgaben der Autoren,
- c) große historische Werke,
- d) autoritative Handbücher,
- e) zusammenfassende Werke der Hilfswissenschaften,
- f) die allgemeine Theorie und Methodologie der Wissenschaft,
- g) Monographien in beschränkter Anzahl (Monographien über Probleme, Perioden, Länder und Personen, wenn sie umfassend und grundlegend sind),
- h) technische Hilfsbücher (Landkarten, Wörterbücher, Fachwörterbücher, Illustrationen usw.),
- i) die wichtigsten Zeitschriften.

Die Forschungsliteratur ist natürlich nicht in Kategorien einzuteilen. Ihre Grenzen werden am zweckmäßigsten durch den Anspruch festgestellt, daß sie in enger Beziehung zu den aktuellen Forschungsthemen stehen.

Die Zugehörigkeit der Zeitschriften bildet ein besonderes Problem. Die Zentralbibliothek sollte prinzipiell außer den Zeitschriften von allgemeinem Interesse und außer denen, die mehrere Wissenschaftszweige betragen, nur die wichtigsten Fachzeitschriften bestellen, während die ganz speziellen Zeitschriften in den Instituten Platz hätten. Dies ist aber — hauptsächlich wegen Platzmangel — praktisch nicht möglich, und im Falle der früheren Jahrgänge, die ihren Benutzungswert verlieren, auch nicht immer zweckmäßig. Bei der Bestellung der Zeitschriften sollen also die Institutsbibliotheken und die Zentralbibliothek von Fall zu Fall unbedingt ein Abkommen treffen, und eine systematische Orientierung in den von der Zentralbibliothek bestellten speziellen Zeitschriften entweder durch den Beobachtungsdienst, oder durch die Hinterlegung (Dauerausleihe) des laufenden Jahrgangs sichern. Im allgemeinen, aber auch in Verbindung mit den Büchern betonen wir die Notwendigkeit der Koordinierung von Fall zu Fall, denn die Grenze zwischen den Sammelkreisen verfloß ziemlich. Es wäre noch zu wünschen, daß die Abgrenzung der Sammelkreise noch gründlicher und tiefergehender, als oben, auf allen Universitäten stattfinde.

Wie bei der Feststellung der Sammelkreise, müssen wir von den Bibliotheksbedürfnissen ausgehend auch die Frage untersuchen, ob andere *Bibliothekstypen* außer den behandelten Typen auf den Universitäten nötig seien, und wenn ja, welche. Durch unsere bisherigen Ausführungen ist die verneinende Antwort begründet. Das Ensemble der Zentralbibliothek und der Institutsbibliotheken ist fähig und genügend um die früher dargestellten Bibliotheksbedürfnisse zu befriedigen. Praktisch sind aber gewisse strukturelle Änderungen bei beiden Partnern nötig, damit sie ihre Funktion mit entsprechender Wirkung und auf dem entsprechenden Niveau erfüllen können.

In den stark zentralisierten Zentralbibliotheken können wir unter den jetzigen Umständen einerseits keinen separaten Raum und dem Zweck am meisten entsprechende Bedingungen für das Studium und für die Forschung sichern, anderer-

⁴⁰ Vgl.: *Vleschhauer*, H. J.: a. a. O. 80. p.

seits befriedigen der aus dem Gesichtspunkt der Fachwissenschaft nicht geteilte Bestand und der nicht differenzierte Leserdienst die speziellen Bedürfnisse der Forschung im modernen Sinne nicht. Zur Entlastung des allgemeinen, mit wissenschaftlicher Handbibliothek versehenen, die Forschungen befördernden Leserraums und zur Sicherung der besseren Bedingungen des rezeptiven Lernens sollte man eine besondere Studienbibliothek und einen Leseraum für Studienzwecke zustandebringen, welcher der sowjetischen und amerikanischen Praxis entsprechend hauptsächlich von den unteren Jahrgängen besucht werden könnte, aber auch von den oberen, falls sie nicht an ihrer Facharbeit oder an einer anspruchsvolleren Aufgabe in der Bibliothek arbeiten.

Absichtlich benutzen wir die Bezeichnung Studienbibliothek und nicht die Benennung „Lehrbibliothek“ oder „Lehrbuchsammlung“, und betonen, daß sie organisatorisch und auch örtlich an die Zentralbibliothek angeschlossen werden soll. Die eine Sonderstellung einnehmende und nur Lehrbücher im engeren Sinne enthaltende Lehrbibliothek nämlich — und unsere Ansicht stimmt auch hier mit derjenigen sowjetischer Fachleute überein⁴¹ — vermindert die Möglichkeit, daß die Höferschaft auch die in der Zentralbibliothek vorhandenen wissenschaftlichen Werke, Zeitschriften und schöne Literatur lesen kann, und so schafft sie günstige Voraussetzungen für die einseitige Orientierung. Wir wollen jedoch die Forderung nicht vergessen, daß jeder Hörer eigene Lehrbücher haben soll.⁴² Aus diesem Grunde halten wir die Gründung Bibliotheksabteilungen in den Studentenheimen nicht glücklich, ausgenommen wenn sie durch eine ungewöhnlich weite Entfernung von der Bibliothek gerechtfertigt ist.

Man sollte die ganze Struktur der U B bis zu einem gewissen Grad dezentralisieren, um der Forschung eine noch wirksamere, den modernen Bedürfnissen mehr entsprechende Hilfe gewähren zu können. Diese Dezentralisierung sollte aber nur bis zu einem gewissen Maß stattfinden, denn das Zurückdrängen oder gar die Desorganisierung der zentralen Erwerbung, Katalogisierung, Magazinierung, des allgemeinen Leserdienstes und anderer zentralen Leistungen würden unermeßliche bibliotheksökonomische Schäden anrichten. Wir denken nur daran, daß wir Fachleseräume für Forscher nach Wissenschaftsgruppen (z. B. einen Leseraum für die exakten Naturwissenschaften, einen für die biologischen Wissenschaften und noch einen für die Sozialwissenschaften im engeren Sinne und einen vierten für die Sprach- und Literaturwissenschaften) mit entsprechenden Handbibliotheken zustandebringen, wo es möglich wäre, die unmittelbare Benutzung in der Form der Freihandbibliothek für die lebendigste, wichtigste, aber doch breitere Literatur einzuführen.⁴³

Wenn man solche Fachleseräume ins Leben rief, wäre es natürlich mit der Spezialisierung des hier stattfindenden Leserdienstes, hauptsächlich in Hinsicht der Beratung verbunden. Hier liegt die Möglichkeit auf der Hand, daß man diese Organisationsreform mit der Befriedigung der Bedürfnisse anderer Arbeitsgebiete der Bibliothek nach fachwissenschaftlich gebildeten Kräften verbindet. Die Fachreferenten sollten hier einen komplexen Arbeitskreis versehen, indem sie neben der Beratung und der Zusammenstellung von Bibliographien alle Bibliotheksarbeit in die Hand bekämen, die eine Gewandtheit in der Fachwissenschaft erfordern. Ein solcher Arbeitskreis würde also unserer Meinung nach auch das Auswählen der anzuschaffenden Werke und ihre Klassifikation umfassen.

Die Frage kann aufgeworfen werden: ist das System der Fachleseräume, bzw. Wissenschaftsgruppen-Sammlungen von funktionellem Gesichtspunkt aus begründet? Wird es keine Paralleltäten zwischen U B und Institutsbibliotheken ergeben, und die Leistungsfähigkeit der Zentralbibliothek übersteigen? Es ist nicht schwer, diese Bedenken wegzuräumen.

1. Abgesehen davon, daß das neue System die Bedürfnisse der Fachforschung, die auch bisher vorhanden waren, in einem viel größeren Maße befriedigen würde, wird die Zentralbibliothek weiterhin den Vorteil haben, daß sie eine weitreichende Orientierung in verwandten Wissenschaftsgebieten, die Untersuchung der ferneren Zusammenhänge eines speziellen Themas ermöglicht.

⁴¹ Vgl.: *Ivanova, T.*: Ob učebnych bibliotekach v uzov. Bibliotekar', 1955. 11. No. 36—37. p. Die Verfasserin beruft sich auf die übereinstimmende Meinung von A. I. *Kudraščeva* und I. V. *Misarev*.

⁴² Vgl. auf Grund des Aufsatzes von *Vil'čur*: Nekotorye voprosy raboty bibliotek vssich učebnych zavedenij. — Bibliotekar', 1955. 1—2. No.

⁴³ Vgl.: *McAnally, Arthur*: Departments in university libraries. — Library Trends, 7. vol. 1959; 448—464. p.

2. Die Eigenart und Funktion der Wissenschaftsgruppen-Sammlungen unterscheidet sich von der der Institutsbibliotheken wesentlich. Die Institutsbibliothek bietet eine Möglichkeit zur Untersuchung eines engeren Fachgebiets und auch innerhalb dieses zur Untersuchung gegebener und aktuellen Themen. Die Wissenschaftsgruppen-Sammlung sichert demgegenüber günstige Voraussetzungen für komplexe Forschungen, wobei sie durch die Benutzungsmöglichkeit des zentralen Bestandes ein besonderes Fachmaterial in großer Fülle zur Verfügung stellt, das von den Institutsbibliotheken aus bekannten Gründen nicht angeschafft oder aufbewahrt wird.

3. Das Bestehen der Wissenschaftsgruppen-Sammlung macht einen Mehraufwand für Neuanschaffungen überhaupt nicht oder nur in geringem Masse nötig. Sie beansprucht nur eine bessere Gruppierung des sowieso vorhandenen, bzw. angeschaffenen Materials, das auf diese Weise noch zugänglicher und verwendbarer wird.

Es ist klar, daß die personalen, räumlichen und anderen Bedingungen dieser Organisationsreform heute noch nicht zur Verfügung stehen. Das bedeutet aber nicht, daß sie unnötig wäre, wir müssen sogar — unserer Meinung nach — alles tun, um sie zu verwirklichen. Die ersten Schritte (Planung, Organisierung der Sammlung, planmäßige Anstellung von Fachreferenten usw.) müssen so bald wie möglich getan werden.

Unser Vorschlag zur Abänderung der Struktur der Institutsbibliotheken ist nicht so schwerwiegend und leicht durchführbar. Hier halten wir die der doppelten Funktion der Institutsbibliotheken gemäß auszuführende Gliederung für angebracht, die Gliederung in eine Handbücherabteilung und in eine Sammlung für Forscher. Den Vorteil dieser Gliederung möchten wir im Folgenden darstellen:

1. Da die Sammlung für Studien eine instruktive Zielsetzung hat, ist das Vorhandensein des speziellen Fachmaterials für die Hörschaft nicht nur überflüssig, sondern es stört geradezu ihre Orientierung und erschwert das Kennenlernen der grundlegenden Literatur.

2. Die Studienbibliothek dient zur Handbibliothek für den Forscher, und eine Handbibliothek ist nur dann leicht zu handhaben, wenn sie verhältnismäßig klein ist, besonders, wenn sie mit einem seltener benutzten, speziellen Material nicht gemischt wird.

3. Der Forscher kann das spezielle Material ungestört benutzen, wenn ein breiterer Gebrauch beschränkt oder überhaupt unmöglich gemacht wird.

4. Das Material der Handbibliothek ist verhältnismäßig beständig, es wächst nicht besonders schnell. Demgegenüber wird das Forschungsmaterial stark vermehrt, es veraltet eher, ein Teil davon wird nach der Lösung der Forschungsaufgabe überflüssig. Die besondere Behandlung ermöglicht die systematische Entfernung der unnötigen oder seltener gebrauchten Werke und ihre Übergabe an die Zentralbibliothek.

Viel schwieriger ist das Problem der sog. Fakultätsbibliotheken. Man muß fast die Frage des Bestehens oder der Auflösung in Verbindung mit ihnen aufwerfen. Die Institutsbibliothek bildet ja den Grund zur Lehrtätigkeit im Seminar, und das ist die beste Möglichkeit auch für die wissenschaftliche Forschung. Die allgemeinen Studienbedürfnisse, die umfassenden und komplexen Forschungszwecke können am erfolgreichsten von der Zentralbibliothek befriedigt und unterstützt werden. Übrigens ist die Fakultät vor allem eine Organisationseinheit, die die natürlichen Grenzlinien der Wissenschaften und ihre inneren Zusammenhänge nicht in aller Hinsicht widerspiegelt. Man findet also schwer Gesichtspunkte, durch die Ausbau oder das Bestehen von Fakultätsbibliotheken begründet werden könnte. Allerdings dort, wo die Notwendigkeit oder die unbedachte Organisierung eine solche Bibliotheksform zustandebrachten, sogar befestigten, ist diese prinzipielle Überlegung nicht mehr am Platze. Sie sollen weiterhin bestehen und sich weiter entwickeln, aber in allernächster Verbindung mit der Zentralbibliothek. Die entsprechendsten Bedingungen ihrer Zusammenarbeit müssen auf Grund einer gründlichen Analyse von Fall zu Fall festgestellt werden.

3.3 Die Verwirklichung der Organisationsreformen

Aus den vorhergehenden Erörterungen ergibt sich mosaikartig die Tätigkeit des Universitätsbibliothekensnetzes. Wir konnten nichts mehr unternehmen, als von den Umständen in unserem Lande ausgehend, mit der Anwendung ausländischer Erfahrungen die prinzipiellen Gesichtspunkte der Organisierung und ihre praktischen

Möglichkeiten darzustellen. Die Regelung in ländlicher und individueller Beziehung macht noch die gründliche Überlegung zahlreicher Zusammenhänge und Probleme notwendig, deren weitere Entfaltung unsere Aufgabe übersteigt. Nur zur Zusammenfassung und Kontrolle unserer Vorschläge möchten wir noch einen Blick werfen auf die praktischen Voraussetzungen der Reform und auf die positiven Verwandlungen, die durch ihre Verwirklichung in der Tätigkeit der Bibliothek erfolgen wird.

Wir leugnen nicht, daß die Einführung der Reform gewisse Erweiterung der wirtschaftlichen Basen der Bibliotheken voraussetzt. Einige neue Räume, einige neue Arbeitskräfte, Leseapparate und technische Einrichtungen bedeuten in der Gesamtheit des ganzen Landes Ausgaben von hunderttausend, sogar Millionen Forint, deren Sicherung auch in der Perspektive mehrerer Jahre eine ernste Aufgabe für die finanzielle Leitung wäre. Diese Kosten wären aber tatsächlich nicht die Ausgaben zur Verwirklichung dieser Reform selbst, es wäre auch nicht angebracht, Forderungen zu stellen, daß die unterhaltenden Staatsorgane gewisse Reformen als solche finanzieren. Wir sind nur bestrebt, unsere finanziellen Quellen, die einerseits auch zur Verfügung stehen, andererseits aus den Forderungen der normalen Tätigkeit sowieso erweitert werden, den Perspektiven einer modernen umfassenden Umgestaltung gemäß zu gruppieren. Wir wollen unsere wirtschaftlichen Mittel nicht zur linearen Entwicklung des bestehenden Apparats, wie bisher, sondern zur Beförderung der Wirksamkeit unserer Bibliotheken konzentrieren. In der Tatsache, daß die Zerstreutheit der Kräfte durch folgerichtige Koordinierung, der Mangel an sorgfältiger Betreuung in den meisten Teilen der Sammlungen durch einen sachverständigen und verantwortlichen Bibliotheksdienst abgelöst werden, sehen wir sogar großartige Möglichkeiten der Sparsamkeit. Von diesem Gesichtspunkt aus tragen unsere Pläne nicht nur zum Fortschritt unseres Bibliothekswesens wesentlich bei, sondern sie sichern auch bedeutende wirtschaftliche Vorteile.

Die wesentlichen nützlichen Züge der vorgeschlagenen Reformen können wir folgendermaßen zusammenfassen: einerseits in der Beziehung des gesamten Universitätsbibliotheksnetzes wird die Bibliotheksarbeit viel wirksamer, die Sammlung reicher und brauchbarer, andererseits erfüllen die einzelnen Bibliotheken, die zum Universitätsbibliotheksnetze gehören, sich den realen Bedürfnissen anpassend und zielbewußt ihre Aufgaben. Die Koordinierung der Tätigkeit des Universitätsbibliotheksnetzes und die Verrichtung der zentralen Aufgaben erscheint nicht nur als Aufgabe in der zentralen Bibliothek, sondern auch die dazu nötigen Mittel stehen zur Verfügung. Ihre Zuständigkeit nimmt nicht nur in den Fragen der Bibliothek, sondern auch im Gebiete der Wissenschaft und Erziehung zu. Die Institutsbibliotheken werden einer sachverständigen Betreuung teilhaftig, wodurch sie ihre Aufgaben auf dem Gebiete des Unterrichts und der Forschung besser als bisher versehen können. Die ganze Tätigkeit der Bibliotheken wird noch planmäßiger und sie wird in Übereinstimmung mit den Bedürfnissen der Leser vor sich gehen. All diese Zielsetzungen kommen — unserer Überzeugung nach — nicht nur den Interessen der Universität, sondern auch den allgemeinen Entwicklungstendenzen des sozialistischen Bibliothekswesens zugute.

Esze Tamás

A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában

E tanulmányunkban azokkal a hivatalos jellegű nyomtatványokkal foglalkozunk, amelyeket Debrecen város nyomdája a kuruc szabadságharc első éveiben készített II. Rákóczi Ferenc fejedelem utasítására a fejedelmi kancellária számára. A debreceni nyomda kevés ideig szolgálhatta munkájával a kurucokat: Debrecen 1703. július 27-én jelentette be hódolatát a sámsoni táboron Rákóczinak,¹ 1705. októberében a fejedelem kiűrtette a várost, mert útjába esett az Erdély felé vonuló ellenség, Herbeville császári generális hadseregének, s ekkor a garázdálkodó katonák, előbb a kurucok, azután a császáriak, a tipográfiát teljesen tönkretették.²

A Rákóczi-szabadságharc nyomtatványainak összegyűjtésével és feldolgozásával előttünk még senki sem foglalkozott. Bizonyára azért nem, mert ezeket részben levéltárak őrzik. Felkutatásuk érdekében a szabadságharc teljes levéltári anyagát át kellett vizsgálnunk. Feldolgozásuk is sok nehézségbe ütközött. A nyomtatványokon ritka esetben találunk *impresszumot*, ezért levéltári kutatással, a tipográfiai jegyek gondos összevetésével lehetett csak kideríteni: melyik készült Debrecenben. Rendszeres levéltári kutató munka nélkül nem lehetett volna tisztázni a kiadványok keletkezésének körülményeit sem. E tanulmányunk voltaképpen csak részlete annak a nagy munkának, melynek keretében — nyomdáról nyomdára haladva — a kuruc szabadságharc valamennyi hivatalos nyomtatványát fel akarjuk dolgozni. A szakemberek bizonyára emlékeznek a kolozsvári nyomda kuruc nyomtatványairól készített dolgozatunkra.³

A debreceni kuruc nyomtatványok irodalma igen szegényes:

a) *Thaly Kálmán*, a Rákóczi-szabadságharc érdemes történetírója — Debrecen meghódolásáról szólva — ezt írja a debreceni városi nyomda Rákóczinak tett szolgálatairól: „A collegium könyvnyomdája is a kurucok számára működött: itt nyomatta Rákóczi hadainak első fegyelmi szabályzatát, patenseit, protectionalis levelei mintáit, és maga szerzette gyönyörű tábori imádságát vitézeinek.”⁴ Ez a rövid, felületes tájékoztatás semmi segítséget sem nyújtott számunkra. *Thaly* tévedett, mikor

¹ Esze Tamás: *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*. Budapest, 1951. *A Történettudomány Kérdései*. 12. 30–34. 1.

² Esze Tamás: *A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása*. Egyháztörténet. III/1945. 54–64.

³ Esze Tamás: *A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában*. Magyar Könyvszemle. LXXI/1955. 281–295. 1.

⁴ *Thaly Kálmán: A székesi gróf Bercesényi család. 1470–1875*. III. köt. 1703–1706. Budapest, 1892. 26. 1.

Debrecen város nyomdáját a debreceni református kollégium nyomdájának gondolta.

b) Nem nyújtott sokkal több segítséget a debreceni városi nyomda ama monográfiája sem,⁵ amelyet a tipográfia megalapításának 350. évfordulója alkalmából Csűrös Ferenc írt 1911-ben, pedig ő levéltári kutatásokat is végzett. Említi a fejedelem *Imádságát*, *Manifestumát*, s *Hadirendszabását*, s szól még a nyomda 1705 őszén bekövetkezett pusztulásáról is.

c) *Zoltai* Lajos egyébként értékes műve a debreceni nyomda XVIII. századbeli működéséről és termékeiről⁶ a szabadságharc debreceni eredetű nyomtatványai közül csak azokat említi, amelyekről Csűrös is megemlékezett.

Most vegyük számba a nyomda kuruckorabeli működéséről előkerült levéltári dokumentumokat:

a) 1703. november 13-án Dobozi István, Debrecen város főbírája ezt írja Sennyey Istvánnak, a Tiszántúl kuruc generálisának a szatmári táborba:⁷

„A patenseket nyomtatva elkészítettem s elküldtettem, az ára jegyzésben notálva vagyon.”

b) *Vincze* György „Debreceni Typographus” 1705 nyarán folyamodványt intézett a fejedelemhez, amelyben az általa készített nyomtatványok árának kifizetését kérelmezte; az eredeti folyamodáson, amely a második világháború végén az Országos Levéltárban elégett, rajta volt a fejedelem válasza is.⁸

Méltóságos Fejedelem, nekem Jó Kegyelmes Uram.

Sok rendbeli Exemplárokat Nagyságod kegyelmes parancsolattyal edgy nihány rendben ki nyomtattam, kit Tavalji Esztendőben kit ezen Esztendőben. Szegény ember vagyok és Taxájakat annak rendi szerént és ezen annectált specificatio szerént meg fizettetni Kegyelmessen parancsollyon, hogy Nagyságod kegyelmességébül szükségimet segíthessem, várván alázatosan Nagyságod ebbeli kegyelmes Grátiáját,

Nagyságod alázatos szolgálója

V i n c z e G y ö r g y
Debreceni Typographus

A folyamodvány hátsó lapján:

121. Debreceni Typographus.

Nemzetes Vitélő Krucaj Márton Praefectusunk contentállya ezen Typographust jel tett járadtságáért, nem várván ezen kívül egyéb Parancsolatunkat. Ex Castris Nostris Kéménd positis die VI. July Anno 1705.

Sigismundus Jánoky
Daniel Bulgovszky

⁵ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története.* (Debrecen, 1911.) 142–148. l.

⁶ *Zoltai Lajos: Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei. Adalékok a könyvnyomda történeléhez.* (Debrecen, 1934).

⁷ *Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712.* Első kötet. (1703–1706.) Pest, 1873. 238. l. (*Archivum Rákócziánum.* I. oszt. I. köt.)

⁸ A folyamodvány Rákóczi ama rendeletei között volt, amelyeket Krucaj Márton prefektushoz intézett, az Országos Levéltár muzeumi részlegének *Személyek szerinti iratok* című gyűjteményében őrizték.

c) Az instanciában említett „specificatio” ott kallódott el, ahol Vincze György járandóságát a fejedelem rendeletére kifizették, nagy kárára a tudományos kutatásnak. Tartalmáról nagyjában azért mégis tudunk valamit, mert a Rákóczihoz intézett kérelmek iktatókönyvében, az *Extractus Instantiarum*ban ennek a tartalmából is feljegyzett valamit a *registrator*.⁹ Íme a folyamodvány és a számla közös kivonatolása:

121. A *Debreceni Typographus Nyomlata a Cancellaria intimatiojabul Manifestumokat, Armistitiumrul való Articulusokat, most ismét a Hadi Regulákat etc.* 72 *forintia vagjon, kivanna exolutiojat.*

A folyamodványból és ennek kivonatából azt látjuk, hogy Vincze György ama nyomtatványaiért, amelyet az 1703. év folyamán készített, járandóságát már korábban megkapta, de az 1704. és az 1705. évben végzett munkájáért a *Cancellaria* még adósa volt. A kivonat ezekből az évekből három legjelentősebb munkáját említi: a) a *Manifestum*nak, „az egész Keresztyén Világnak eleibe adatott”, s *Recrudescunt* néven emlegetett nagyhírű kuruc kiáltványnak különböző kiadásait, b) az *Armistitiumrul való Articulusokat*, tehát a selmeci béketárgyalás aktáit, c) a *Hadi Regulákat*, vagyis Rákóczi ama ediktumát, amelyet 1705. május 1-én az egri táboron adott ki hadseregének fegyelmezése érdekében. A nyomtatványok felsorolása után következő „etc.” arra utal, hogy a *specificatio*ban Vincze még egyéb munkáit is felsorolta. A kuruc nyomtatványanyag tipográfiai jegyek szerint való megvizsgálása során kiderült, hogy debreceni nyomtatványnak kell tekintenünk még 1705-ből a postaszolgálat érdekében kiadott fejedelmi patenst, amelyet a *Cancellaria* 1705. március 4-én bocsátott ki, s Szepesi János főpostamesternek ugyancsak ezen a napon kiadott szabályzatát a postamesternek számára, továbbá az ország dézsmásai számára 1705. április 29-én szétküldött utasítást.

Dobozi István említett levele *Sennyey* generálishoz azt bizonyítja, hogy Vincze György nyomdája 1703-ban is dolgozott a kurucok számára. 1703 őszéig nem is dolgozhatott neki más tipográfia, csak a debreceni. Lőcse csak 1703. november 10-én,¹⁰ Nagyszombat csak 1703. december 4-én¹¹ került a kurucok birtokába. A korábbi kuruc nyomtatványokat mind a debreceni nyomda készítette. Sajtója alól az 1703. év folyamán főként formáták, a fejedemi kancellária munkájának megkönnyítésére szolgáló úrlapok: oltalomlevelek, toborzó patensek, úti passzusok kerültek ki. Rákóczi először 1703. augusztus 1-én adott ki nyomtatott protekcionálist, későbbi formátái mind azonos tipográfiával láttak napvilágot, tehát mind Vincze György nyomtatványai. *Bercsényi* először 1703. október 8-án használt nyomtatott oltalomlevelet, tehát az ő első protekcionálisai is Debrecenből valók, nyomdai díszítésük is Debrecenre vall.

Vincze egyetlenegy kuruc kancelláriai kiadványon használt impresszumot: Rákóczi nagyhírű felekezeti imádságának 8-ad rétü kiadásán 1703-ban. E kiadást követte — de már impresszum nélkül — a 12-éd rétü debreceni kiadás.

⁹ Országos Levéltár. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéllára. II. 2. 1.

¹⁰ *Berwaldszky Kálmán: Hadi mozgalmak Szepesség földjén II. Rákóczi Ferenc korában.* Igló, 1912. 23–24. l.

¹¹ *Károlyi Sándor generális naplójegyzete 1703. december 4-én: „Az német Cseklyésre szaladván, Nagyszombat meghajlott.” (Szalay László, Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. I. rész. Pest, 1865. 152. l. Magyar Történelmi Emlékek. 4.)*

Még a nyomdászról, Vincze Györgyről szeretnék szólni. „Vincze élete viszonyai felől szinte teljesen tájékozatlanok vagyunk. Impresszumaiból csak annyit tudunk, hogy 1697-től 1705-ig állott a város nyomdája élén” — ezt írja róla Csűrös.¹² Mi is csak e tanulmányunkban közölt folyamodványával tudunk hozzájárulni az eddig előkerült sovány adatokhoz.¹³

Most pedig az imént említett nyomtatványok bibliográfiai leírását fogjuk nyújtani. Azután egyenként fogunk szólni róluk: részletesen is bizonyítani fogjuk debreceni eredetüket, és tisztázzuk keletkezésük körülményeit is.

I. A NYOMTATVÁNYOK LEÍRÁSA

1. Rákóczi Ferenc oltalomlevelei

A) variáns

Rákóczi Ferenc II. fejedelem

ADgyuk tudtára mindeneknek... ezen Petsétes *Protectionalis* Levelünk rendiben...

Oltalomlevél. Debrecen. 1703. Vincze György könyvnyomdája. 1 lev. 14 sor. 32×14 cm.

Kiállítva: „Borszva Falusiak közönségessen” részére. Költ Táborunkban „Vetési mezőn lévőben” Die „25 Aug.” Anno „1703”.

Rákóczi Ferenc sajátkezű aláírásával.

Sárospataki Tud. Gyűjtemény. A. II. 351/2.

Varga Zsigmond: A debreceni főiskola nagykönyvtára írásban és képben. I—II. Debrecen. 1934. 79—80. l.

B) variáns

Rákóczi Ferenc II. fejedelem

ADgyuk tudtára mindeneknek... ezen Petsétes *Protectionalis* Levelünk rendiben...

Oltalomlevél. Debrecen. 1703. Vincze György könyvnyomdája 1 lev. 18 sor. 34×13 cm.

Kiállítva: „Rimai Bányai és Rima Zalusani lakosok közönségessen” részére. Költ „Vetésnel” lévő Tábor helyünkben. Die „16” Mensis „Septembris” Anno „1703”

Rákóczi Ferenc sajátkezű aláírásával.

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Oklevélgyűjtemény 69. LXXIII. k. 1. pall.

Magyar Könyvszemle. XXVII/1930. 144. l.

Todoreszku Gyula régi magyar könyvtára. Összeállította: Akantisz Viktor. Budapest, 1922. 28. l.

C) variáns

Rákóczi Ferenc II. fejedelem

ADjuk tudtára mindeneknek... ezen Petsétes *Protectionalis* Levelünk rendiben... Oltalomlevél. Debrecen. 1704. Vincze György könyvnyomdája. 1 lev. 17 sor. 32×16 cm.

Kiállítva: „N: Meltsagos Groff Bottyani Adam Arvái jóságában levő Sidok” részére. Költ „Gyöngyös Várossaban” Die „29”

¹² Csűrös: 138. l. — Egy adat működéséről, mely Csűrös figyelmét elkerülte: „Anno 1699. die 13. Februarii, Calendariumhoz való signumokból és egyéb apró betűkből álló betűk száma, melyeket Vincze György Uram a’ régi ó betűkből öntött, lettenek ötven négy font meg mérve.” A feljegyzés hátlapján „Typografiarul való nota.” (Debrecen város levéltára. *Különböző tartalmú iratok.* 527.)

¹³ Egy adat a nyomda helyéről: „1708. Aug. Die Lunae, Bararyi Mihály Uram instartijára Udvararul a’ Typographia ház udvarára által ki a’ Német utczei folyóra, a sütő ház és istálló között folyó engedtetett, maga költségével tarcsa.” (Csűrös: 340.)

Mensis „Marty” Anno „1704”.

Rákóczi Ferenc sajátkezű aláírásával.

Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc lt. Nyomt. VII—2.

Magyar Könyvszemle. XXVII/1930. 327. 1.

D) variáns

Rákóczi Ferenc II. fejedelem

ADjuk tudtára mindeneknek... ezen Petsétes *Protectionalis* Levelünk rendiben... Oltalomlevél. Debrecen. 1704. Vincze György könyvnyomdája. 1 lev. 13 sor. 32×13 cm.

Kiállítva: „Bitskei Iakos Hiveink közönségessen” részére. Költ „Duna Ordasnal levő Taborunkban” Die „14 Mai” Anno „1704”.

Rákóczi Ferenc sajátkezű aláírásával.

Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc lt.. Nyomt.VII—2.

Magyar Könyvszemle. XXVII/1930. 327. 1.

2. Beresényi Miklós oltalomlevelei

A₁) variáns

Beresényi Miklós generális.

ADom tudtára mindeneknek... ezen Petsétes *Protectionalis* Levelem rendiben... Oltalomlevél személyek részére. Debrecen. 1703. Vincze György könyvnyomdája. 1. lev. 17 sor. 32×15 cm.

Kiállítva: „Nemzetes Zolnai Sigmond” részére. Költ „TOKAJNAL” lévő Tabor helyben. Die „12” Mensis „Octobris” Anno „1703”.

Beresényi Miklós sajátkezű aláírásával.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Thaly Gyűjt. Fol. Hung. 1389/2.

A₂) variáns

Beresényi Miklós generális.

ADom tudtára mindeneknek... ezen Petsétes *Protectionális* Levelem rendiben... Oltalomlevél helységek részére. Debrecen. 1703. Vincze György könyvnyomdája. 1 lev. 14 sor. 31×13,5 cm.

Kiállítva: „Vác Varossi Lakossi közönségesen” részére. Költ „Eger alatt” lévő Táborban. Die „2. Novembris” Anno „1703”.

Beresényi Miklós sajátkezű aláírásával.

Országos Széchényi Könyvtár. RMK I. 1683/a.

Magyar Könyvszemle, XXVII/1930. 144. 1.

Todóreszku Gyula régi magyar könyvtára. Összeállította: Akantisz Viktor. Budapest, 1922. 28. 1.

Magyar Könyvszemle. XXVII/1930. 327. 1.

3. A toborzólevél

ADjuk tudtára mindeneknek... Parantsolatunk szerint ki-ki fogjon fegyvert... Toborzólevél. Debrecen. 1703. Vincze György könyvnyomdája. 1 lev. 15 sor. 32,5×14 cm.

A kibocsátó neve nem szerepel, a fejedelem aláírása is hiányzik. Nincs kitöltve a kiadás helye és ideje sem.

Kiállítva: „Kürti János nevű Hivünket Szolnoki Praesidiumbeli Hadnagysagra” küldöttük.

Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc lt. Nyomt. VII—2.

4. Az útlevél

A) variáns

LEvelünk exhibeáló... mégyen... *Passusunkkal* járó Személynek lenni... Útlevél. Debrecen. 1703. Vincze György könyvnyomdája. 1 lev. 9 sor. 33×11 cm.

Kitöltetlen nyomtatvány. Kőrösy György főkomornyiknak 1726-ból való számadása a nyomtatványon.

Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc lt. Nyomt. VII—2.

B) variáns

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

LEvelünk *exhibealo* ... mégyen ... *Passusunkkal* járo Személynek lenni ...
Ütleveél. Debrecen. 1703. Vincze György könyvnyomdája. 1 lev. 10 sor. 34×11 cm.
Kiállítva: „Tekintetes Nagyságos Haller Samuel Úr... Szolgaival edgyütt
Dios Győrbe” részére. Költ „Tokaj alatt” lévő Tábor helylünkben. Die „2”. Mensis
„January” Anno „1704”.

Rákóczi Ferenc sajátkezű aláírásával.

Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc lt. Nyomt. VII—2.

5. Rákóczi Ferenc imádsága

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

FELSŐ-VADASZI / RÁKÓCZI FERENCZ / FEJEDELEM / Es Saáros
Vármegyei örökös / Fő-Ispán; / Magátul a' kegyelem szerént for- / máltatott aláza-
tos / IMÁDSÁGA. / *Mellyel* / Az ő Urának Istenének orczáját min- / dennapon engesztelni /
szokta. / *Nyomatás által közönségessé tétetett* / *mostan, a' végre: hogy a' bírodalma* / *alatt*
lévő vitézli Magyar-nép-is, az ő / kegyelmes jó Urát 's Fejedelmét / *a' buzgó imádkozás-*
ban kö- / vetni meg-tanullya. / DÉBRECZENBEN. / *Nyomt. VINCZE GYÖRGY*
által. / 1703. *Eszteud.* /

12 r. 5 lev.

Országos Széchényi Könyvtár. RMK I. 1667.

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

FELSŐ-VADASZI / RÁKÓCZI FERENCZ / FEJEDELEM, / Es Saáros
Vármegyei örökös / FŐ-ISPÁN; / Magátul a' kegyelem szerint for- / máltatott aláza-
tos / IMÁDSÁGA. / *Mellyel* / Az ő Urának Istenének orczáját min- / dennapon engesztelni /
szokta. / *Nyomatás által közönségessé tete-* / *tett mostan, a' végre: hogy a' biro-*
dalma alatt lévő vitézli Magyar / nép-is, az ő kegyelmes jó Urát 's / *Fejedelmét*
a' buzgó imádkozásban / követni meg-tanullya. / 1703. *Eszteud.* /

8 r. 6 lev.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. RMK I. 1684.

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

FRANCISCI / RÁKÓCZI / *De* / Felső Vadász, / *DEI Gratia* / PRINCIPIS, /
et Inelyti Comitatus de Saáros Su- / premi et perpetui / COMITIS; / *A se pro mensura*
gratiae concepta / *Supplex* / PRECATIO, / *Qua Domini DEI sui faciem quo-* / *tidie*
exorare solet. / *Nunc praelo publicata, eum ob finem / ut imperio Ejus subjacent Exer-*
citus / Ungaricus, vestigia Clementissimi sui / PRINCIPIS et DOMINI, in de- / *vote*
precando sequi a- / *svescat.* / Tyrnaviae Typis Academicis, Anno 1704.

8. r. 5 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, RMK II. 2214/a. Márki I. 247. 1. Impresszumos
kiadásból újból kiadva: Rákóczi tár. I. 12 r. latin—magyar szöveg leírása RMK. I.
1667. RMK. II. 2151.

Varga Zsigmond: A debreceni főiskola nagykönyvtára írásban és képen. Deb-
recen, 1934. 112. l. (12 r. leírása.)

6. A Manifestum

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

A' MELTOSÁGOS FEJEDELEM / FELSŐ-VADASZI / RÁKÓCZI FERENCZ, /
Kegyelmes Urunk által: / Nemzetünknek s' édes Hazánkknak a' / Német Nemzet
kegyetlen Uralkodása / alatt lett, hallatlan meg-nyomorittatásáru, maga Méltóságos
Személylé- / nek nagy méltatlan szen- / vedésérül, / *És* / *Az Austriai Ház erőszakos-*
kodása alól / való fel-szabadulásért fogott Magyar / fegyvernek ártatlanságáru,
az e- / gész Keresztyén Világnak / eleibe adatott / *MANIFESTUM,* / *KÖZ TUDO-*
MANY TETEL. / *Melly elsőben Deák, mostan pedig Ma-* / *gyar Nyelven, ujjonnan*
közönségessé / tétetett. / *Nyomt. 1704. Eszteud.* /

Debrecen. 1704.

8 r. A—D = 4 ív = 16 sztl. 1.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.
UNIVERSIS / ORBIS CHRISTIANI PRIN- / CIPIBUS, ET REBUSPUBLI-
CIS, / Necnon aliis quibusvis, cujuscunque Conditi- / onis, Gradus, Honoris, Digni-
tatis, Officii, ac / Prae eminentiae STATIBUS, et ORDINIBUS. / NOS FRANCISCUS /
DEI GRATIA PRINCEPS RAKOCZI / de Felső-Vadász, ... / Ad perpetuam Rei
memoriam. Recrudescunt ...

A kiáltvány végén:

*DATUM ex Castris in Dominio nostro Munkacsieni positis. Die Septima / Mensis
Junii, Anno Domini Millesimo septingentesimo tertio.*

Debrecen. 1704.

2 r. A—B = 2 iv = 2 sztl. 1.

Országos Széchényi Könyvtár. RMK II. 2199.

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

UNIVERSIS ORBIS / CHRISTIANI / PRINCIPIBUS, / ET / REBUSPUBLI-
CIS, Necnon / Aliis quibusvis, cu- / juscunque Conditionis, / Gradus, Honoris, Digni-
tatis, Officii, ac Prae eminentiae STATIBUS et / ORDINIBUS. / NOS FRAN- /
CISCUS DEI / GRATIA PRINCEPS / RAKOCZI de Felső- / Vadász, ... AD perpetu-
am Rei memoriam. Re- / crudescunt ...

A kiáltvány végén:

*DATUM ex Castris in Dominio nostro / Munkacsieni positis. Die Septima /
Mensis Junii, Anno Domini Mille- / simo septingentesimo tertio. /*

Debrecen. 1704.

Országos Széchényi Könyvtár. RMK II. 2199/b.

Magyar Könyvesház. (Adalékok Szabó Károly Régi Magyar könyvtárhoz.)
15.: Hellebrant Árpád. - Magyar Könyvszemle. 1895. 144-145. 1. / Címlap rélkül. 8 r. /
Hubai Ilona: Röplapok, újságlapok, röpiratok. 1480—1418. 228. 1. Márki I.
242. l. (Nagyszombati utáiztat. Csak címlap.)

Iványi—Gárdonyi: A királyi magyar egyetemi nyomda története. 1577—1927.
Budapest, 1927. 54. l. (Címlap, 1. oldal.)

7. A postaszolgálat érdekében kiadott pátens és instrukció

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

A „Nemes Ország Szolgálatya ... Postaink-is jobban meg alhassanak ...”
Postaszolgálat megjavítása ügyében kiadott rendelet. Debrecen. 1705. Vincze György
könyvnyomdája.

1 lev. 29 sor. 36 × 18 cm.

Kiadási hely és idő: Ex Castris nostris ad Agriam positis Die 5. Mensis Martij.
Anno 1705.

Rákóczi Ferenc sajátkezű aláírásával.

Ellenjegyzik:

Sigismundus Janokj mp.

Paulus Raday mp.

Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc II. Nyomt. VII—2.

Szepesi János főpostamester.

*INSTRUCTIO. Pro „Egregio et Nobili Domino Postarum Magistro Szathma-
riensi”. Postamesterek részére kiadott szolgálati szabályrendelet. Debrecen. 1705.
Vincze György könyvnyomdája. 2 r. 4 l.*

Kiadási hely és idő: *Datum in Civitate Agriensi, Die 4. Mensis Martii, Anno
1705. Suae Serenitatis Principalis / per Inelytum Regni Hungariae / et Transylvaniae
Supremus / Postarum Magister. „Johannes Szepesi mp”.*

Országos Széchényi Könyvtár. RMK I. 1708/b.

Magyar Könyvszemle. XX/1912. 328. l.

8. A hadi ediktum

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

MI FEJEDELEM / Felső Vadász / RAKOCZI FERENCZ, / Isten kegyelmébül
Erdély / Országának Választott / FEJEDELME, / Magyar Ország Részeinek /
URA, / Székelyek és Saáros Vármegye / FŐ-ISPANYA, Munkácsi 's Makoviczai /
HERCZEG, / Es / Sáros-Pataknak, Tokajnak, Regecznek, / Etsednek, Somlyonak,

Ledniczének, Szerentsnek, Onodnak, etc. / ÖRÖKÖS URA. / ADgyuk értésére mindeneknek ... Debrecen. 1705. Vincze György könyvnyomdája.

8 r. 42 l.

Országos Széchényi Könyvtár. RMK I. 1709/a.

Todoreszku Gyula... 28. l.

Magyar Könyvszemle. 1879. 32. l.

9. Instrukció a dézsások számára

Rákóczi Ferenc II. fejedelem.

Instructio / DECIMATORUM / (A dézsások számára kiadott rendelet. Debrecen. 1705. Vincze György könyvnyomdája.)

A végén kézírással: „Datum in Castris nostris ad Motsonok positis. Dije 22da julii. Anno 1705. Ad mandatum Suae Serenitatis *Principalis proprium*. Sigismundus Jánoky Aulæ Cancellarius. Daniel Buljovszki”.

8 r. 4. l.

Országos Széchényi Könyvtár. RMK I. 1786/g.

II. A NYOMTATVÁNYOK ISMERTETÉSE

Rákóczi oltalomlevelei

A kuruc szabadságharc első nyomtatványai oltalomlevelek voltak. Ezeket olyan személyek, egyházak, falvak és városok kapták, amelyeket vagy maga a fejedelem, vagy pedig főtabornoka, Bercsényi Miklós védelmébe fogadott a vitézlő rend erőszakoskodásával és hatalmaskodásával szemben.

Protekciónális levelekért különösen a felkelés első két esztendejében fordultak sokan a fejedelem és a főgenerális kancelláriájához. Midőn Rákóczi 1703. július 18-án Vásárosnaménynál átkelt a Tiszán, a Tisza vidék jobbágysága fegyvert fogott, és özönleni kezdett a kurucok táborába. A népfelkelésből támadt kuruc néphadsereg fegyvelmezése kezdetben igen nehezen ment, mert a katonák között sok volt a zsákmányra éhes ember. „Sokan be mutatván táborunkban magukat — olvassuk Rákóczi egyik kiáltványában — hitek letétele után némely napokat töltvén, magunk s tiszteink híre, engedelme nélkül, sőt erős parancsaink ellen el szállýeztek, s a haza szolgálattya helyett istentelen kóborlásba és marha hajtásba merültek el, nagy hátra maradásával a haza szolgálattyanak”, de olykor még a katonai kötelekekbe szervezett, hadviselő katonaság is garázdálkodott.¹⁴ A garázda, a haza lakosait is háborgató katonákat inti az az oltalomlevél: „Valakik ezen parancsolatunk ellen cselekszenek, ezen meg írt helynek lakosait a meg nevezett Jóságokban vagy magok személyekben meg háboríttják, avagy károsíttják, kemény büntetésünket el-nem kerülik: Sőt életek is el-vész.” „Mikor a' Méltóságos Fejedelem ó Nagysága Tokaj alatt volt, hogy a' Nagyságod jószága kezem között meg maradjon, a' jószágra Protectionális levelet hozattam” — jelentette földesszonyának, özv. Barkóczy Györgyné Koháry Juditnak a szutori ispán.¹⁵ Ebből az adathból is kiviláglik: milyen nagy szükség volt az oltalomlevelekre.

¹⁴ A kuruc vitézek garázdálkodására nézve l.: *Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*, 25–30. l. — Továbbá a *Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710*, című forráskiadvány bevezető tanulmányát, (Budapest, 1953.)

¹⁵ *Esze Tamás: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában*, Magyar Könyvszemle, LXXI/1955. 286. l.

A *Protectionalis* hitelesen bizonyította, megerősítve a fejedelem aláírásával és pecsétjével, hogy tulajdonosa Rákóczi híve, és egyetért a nemzet függetlenségi harcával. Naményi kiáltványában¹⁶ Rákóczi megparancsolta, hogy valaki „magyar igaz vérből” való, és hazája „szabadulását szereti, ohajtja, harmad napok alatt ezen Patensunknak publikatatasatul foghva Taborunkban bé jelencse magát.” Oltalomlevelet azok kaptak, akik — mint a formátában Rákóczi mondja — „meg-értvén édes Hazánk illy szabadítása mellett való indulatunkat, Hazájokhoz s' Hozzánk igaz szereteteknek, s' hűségeknek meg-bizonyítására nálunk s' Taborunkban magokat meg jelentték”.

Az oltalomleveleket kezdetben a kancellisták írták, s mert nem győzték ezt a munkát, úrlap formában való sokszorosításról kellett gondoskodni. Mikor adott ki először nyomtatott protekcionálist a fejedelem kancelláriája? A legkorábbi példányt, amellyel kutatásaink során találkozunk, 1703. augusztus 1-én a pinkóciak kapták.¹⁷ Augusztus 7-én állította ki a kancellária azt az oltalomlevelet, amelyet „N. Szigeth Városának lakossi” a vetési mezőn levő táborban kaptak a fejedelemtől. A nyomtatványok bevezetése után is készültek kézzel írott példányok: pl. 1703. augusztus 7-én Hegyközszentmiklósé, melynek szövege — jelentéktelen stiláris különbségeket nem számítva — azonos a formáta szövegével.¹⁸

Rákóczi oltalomleveleit *Vincze* György debreceni nyomdája készítette. Vannak kutatók, akik azt hiszik, hogy Rákóczi és Bercsényi protekcionálisai rendkívül ritka nyomtatványok,¹⁹ pedig elég sok maradt fenn belőlük, bár a második világháborúban sok el is pusztulhatott, de azóta is bukkantak fel példányok, s még bizonyára ezután is kerülnek majd elő.

Rákóczi oltalomlevelének négyféle változatát ismerjük. S éppen nem lehetetlen az, hogy új példányok előkerülésével a variánsok száma is növekedni fog.

A) Az első variáns 14 soros, 3 iniciálé díszíti. Négy olyan példányról tudunk, amely könnyen hozzáférhető: a már említett máramaroszigetit, és a rábéi lakosok számára a vetési táborban 1703. augusztus 29-én kiadott példányt a debreceni, az 1703. augusztus 25-én a „Borsva Falusiak” számára kiállított példányt a sárospataki református könyvtár őrzi, a „Nemes Miskolcz Városának lakossi” számára a Pálfalvi mezőn levő táboron 1703. augusztus 30-án kibocsátott példánya a miskolci vá-

¹⁶ A naményi pátenstre nézve I. a 14. jegyzetben említett tanulmányokat.

¹⁷ Az Országos Levéltár múzeumi részlegében a *Személyek szerinti iratok* között volt. Budapest ostroma alatt ez is elégett. — Elpusztult ekkor ebben a gyűjteményben még egy nyomtatott protekcionális levél, amelyet Rákóczi 1703. augusztus 14-én a „Gecsei mezőben” levő táborból bocsátott ki. — Csak másolatát ismerjük — s úgy látszik, nem elég pontos másolatát — „Nagy-Bánya városának lakosi” számára 1703. augusztus 17-én a vetési táborban kiadott oltalomlevelének. (*Másolatok és kijegyzések Nagy-Bánya város levéltárából 1586–1860*. Országos Széchényi Könyvtár. Quart. Hung. 3253. IV. — Vö. *Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye*. XXIII. 390–391. l.)

¹⁸ Eredetije: *Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye*. II. 6. — Vö.: *Mihalik József: A kassai Rákóczi ereklje-kiállítás lájstroma*. Kassa, 1903. 86. l. — Bizonyára kéziratos oltalomlevelé volt a hencidajaké is, amelyet a falu 1703. augusztus 6-án a diószegi táboron kapott Rákóczitól. (*Osváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása*. Nagyvárad, 1875. 401–402. l.) — Augusztus 6-án a csatáriák is kézzel írott protekcionálist kaptak. (Eredetije: Debreceni Ref. Főiskola Könyvtára. R. 607. Iső doboz 53. k.)

¹⁹ Pl. *Varga Zsigmond* a rábéi lakosoknak adott oltalomlevelet az „ismeretlen unikumok” közé vette fel: *A debreceni református főiskola nagykönyvtára irásban és képmen.* I. kötet: Szöveg. Debrecen, 1934. 79–80. l. — Abban is téved, hogy e protekcionális: „egy félig kiradirozott s éppen ezért kevésbé olvasható nevű sárosmezei község részére adott ki”, hiszen alján egykorú kancelláriai irással jól olvasható a megadományozott község neve: „Rábe”. *A debreceni református főiskolai Nagykönyvtár kiállítási katalógusa*, Debrecen, 1935., a 397. tétel alatt is hibásan írja le az oltalomlevelet: „I. Rákóczi Ferenc protekcionális-a 1703. aug. 29-ről, némely hűséges sárosi községek részére.”

rosi levéltárból került elő. Az oltalomlevélnek ezt a változatát valószínűleg csak augusztus végéig használta a kancellária: augusztus 29-nél későbben datált példányával még nem találkoztunk.

B) A második variáns 18 soros, 4 iniciálé díszíti. Szövege az előbbi változathoz képest lényeges részlettel bővült: említés történik benne a kuruc hadsereg első fegyelmi szabályzatáról. Így végződik: „Külömben valakik ezen parantsolatunkat meg-vetvén az ellen tselekszenek, ... szoros *Edictumunk* ellen vétkezvén, valamit az *Edictum continentiaja* hozánd magával a' szerint való kemény *sententiat*, s' büntetést és halált érdemek szerint el-nem kerülük.” Tehát míg az A) variáns csak általánosságban fenyegeti a fejedelem parancsa ellen vétkező kuruc vitézeket („büntetésünket el-nem kerülük: Sőt életek-is el-vész érette”), a B) variáns már hadbíróság elé utalja a bűnösöket, s a bíróság a hadi törvények szerint fogja büntetni őket.

Rákóczi nyilván azért változtatta meg oltalomlevelének szövegét, mert közben kibocsátotta első ismeretes fegyelmi szabályzatát, az *Edictum Militaret*. E 21 pontból álló utasítás 15. pontja kézelvágással és azután agyonlövéssel fenyegeti azokat a vitézeket, akik a falusi szegénységet zaklatják, marháit elhajtják, a templomokat felverik, a papokat szidalmazták, s 16. pontjában, amely a nemesség bántalmazóira szabja ezt a büntetést, megemlékezik az oltalomlevelekről is: „Hasonló tilalomban legyen a nemességnek házok s javoknak megbántása, kiváltképpen, az kik kegyelmességünkhöz folyamodván, protectionális levelünket mutathatják.” Az *Edictum* ama példányát, amelyet Nagy Pál károlyi kapitány kapott kézhez, Rákóczi 1703. szeptember 7-én a domahidai táboron adta ki.²⁰ De ennél valamivel korábban készült: a fejedelem szeptember 6-án már azt az utasítást adja Orosz Pál lovas ezerskapitánynak, hogy a prédálókat az Ibrányi László ezerskapitány kezébe adott ediktum szerint büntesse, s arról értesíti, hogy: „Kegyelmednek is az Edictumot magunk pecsétünk s subscriptionk alatt megküldöttük”.²¹

Ezt az első ediktumát Rákóczi ideiglenes érvényű szabályzatnak tekintette, s ezért nem is nyomatta ki. Majd látni fogjuk, hogy mikor tel-

²⁰ Szövegét l.: *Bányay Károly: Adalékok a Rákóczi-kor történetéhez a Gencsy-család balkányi levéltárból.* Történelmi Tár. 1904. 36–39. l. Sok panaszt terjesztettek a fejedelem színe elé amiatt, hogy a tisztek és a katonák nem tartják tiszteletben az oltalomleveleket. „Túl a Tiszán lévő város- és falubeli lakos híveink instantiájokból értettük — írja 1704. április 19-én Rákóczi az árokszállási táborról Buday István generálisnak küldött rendeletében —, hogy kiadott kegyelmes protectionális-levelünkkel s egyéb tilalmaikkal hadaink közül sokan nem gondolván: azon helységekbe bemenvén, a lakosokat nyomorgatnák, zaklatnák, és sok alkalmatlanságot elkövetnének.” (*Archivum Rákócianum*, I. oszt. I. köt. 84. l.) A nemesi renden levő lakosok is gyakran panasztak, hogy „protectio vétel után” hatalmaskodtak rajtuk a vitézek. Pl. Nadraviczki János felesége: Szemere Zsófia elmondotta, hogy „minap, korácon északán (1703.) „protectio vétel után” hajtották el 20 szarvasmarháját és 80 sertését; vagy Gyulai Ferenc tisztartója: Radnóti Gáspár tette szóvá, hogy „protectio vétel után” Torók István „nekie sok kárt tött és mind igaz pénzen szerzett, mind szolgáltyára adatott javait el foglalta.” (*Extractus Instantiarum*. 1359. és 1459. O. L. Rákóczi-szabadságharc levtára. II. 2. i.). Rákóczi a fejedelmi tekintély sérelmét látta az ilyen esetekben, azért az erőszakoskodó tiszteket, vitézeket kártérítésre kötelezte. Pl. 1704. február 17-én felhatalmazta Erdődy Zsigmondot: ha „protectionk vétele után” hajtották el lovait, ezeket vissza vehesse. (Erdődy 2002. sz. a. iktatott folyamodványának *indorsatiojában*. Uo. II. 2. f.). Mikor a déteriek panaszkodtak neki azért, hogy „minap a Szathmár alatt lévő táborul huszon öt hajdu el szökvén s ezen helyen által menvén, számtalan sok károkat vittek véghez, ... lovaikat mind el hajtván, el praedáltak, koty-vetyélték, semmit nem gondolván M. Generalis Gróff Beresényi Miklós Oram ó Nga protectionálisával”, s olyan pátenszt kértek tőle, melynek erejével lovaikat visszavehessék, így döntött: „Ha Generalis Beresényi Miklós Uram protectionális levele nállok lévén, hajtották el lovaikat, mennyen patens: az hol lovaik találatnak, vehessék vissza.” (*Extractus Instantiarum*. 1543. Uo. II. 2. i.). Mások az ezerskapitányt kötelezte: adassa vissza az elvett javakat, s hadi bíróval fenyegette a garázdálkodókat. (L. az 1539. és 1459. sz. folyamodványra adott választ. Uo.)

²¹ *Eszé Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata.* 68–70. l. — Valószínűleg az ediktum kihirdetése érdekében gyűjtötte össze Orosz Pál lovas ezerskapitány a keze alatt szolgáló vitézről rendet. 1703. szeptember 9-én kibocsátott pátenszt l.: *Eszé Tamás: Iratok II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjáratainak történetéhez.* Hadtörténelmi Közlemények. I/1954. 288–289. l.

jesebb szövegét is elkészítette, ezt már ki is nyomatta Debrecenben. De ez a kéziratos ediktum is gazdagította a kuruc nyomdászat történetét az oltalomlevél *B)* variánsával.

E *B)* változat első ismeretes példányát 1703. szeptember 11-én a Domahidánál levő táborban adta ki a kancellária „Pelsőcz Város lakossi” számára. Előkerülhetnek néhány nappal korábban kibocsátott példányai is, hiszen az *Edictumot* már szeptember első napjaiban megkapták a kuruc főtisztek. Szeptember 16-án a vetési táboron a „Rima Bányai és Rima Zalusani lakosok” kaptak protekcionálist. Ismeretes Jászberény, Szentés, Makó oltalomlevele. Ezt a *B)* típusú űrlapot használta a fejedelmi kancellária a „Tekéntetes Ujfalusi Páll hívünk és Blatniczai Várbeliek közöség” oltalomlevelének kiállítására a tokaji táboron, 1703. okt. 18-án, a „Halászi Lakosok” számára a Tokajnál levő táboron 1703. október 23-án kibocsátott példányát Kiskunhalas város levéltára őrzi. Teljesen épen megmaradt példány a „Váczi Lakosok”-é, a tokaji táborban 1703. december 5-én kapták a fejedelemtől. A *B)* variánsból ennél későbbi példányt nem ismerünk.²²

C) A harmadik variáns 17 soros, mind a négy iniciáléja azonos a *B)* változattal. Szövege abban különbözik a *B)* változat szövegétől, hogy ebben hiányzik ez a szövegrész: „sokkal inkább templom ’s kerétesen belől, Templomokban s, Scholákban”, nyilván azért, mert az e fajta formáta nem falvak és városok, hanem személyek számára készült, alighanem a *B)* variánssal egy időben. Ezért van szó benne az oltalomba fogadott „Városon lévő javai”-ról is. Csak egyetlen példányát ismerjük: „N: Meltóságos Groff Bottyani Adam Arvai jóságában levő Sidok” számára adta a fejedelem 1704. március 29-én Gyöngyös városában.²³

D) A negyedik variáns 13 soros, szövege azonos az *A)* variáns szövegével, tipográfiában azonban eltér tőle: főszövege („Adjuk tudtára...”) díszes iniciáléval kezdődik, de ez a szép *A* betű nem azonos az *A)* változat iniciáléjával; s datálásának szövege is eltérő: A „*Költ Táborunkban... Anno*” szövegből a „Táborunkban” szó kimaradt, s a főszöveg után következik folyamatosan.

E variánsnak csak egy felleltébb rongált példányát s néhány másolatát ismerjük. Az eredeti példányt a „Bitskei lakos Hiveink” kapták 1704. május 14-én a dunaordasi táborban. Május 4-ről van kelteztve a „N. Tolna Vgyben Kis és Nagyszékelyi lakosok”, május 12-ről a „Sukorói

²² Az *A)* variáns máramaroszigeti példánya a debreceni református könyvtár máramarosi levéltár-
részlegében található. Borsóváét l. a bibliográfiai leírásban. Rábé oltalomlevelére nézve l. a 19. sz. jegyzet-
zet. Miskolc ép állapotban megmaradt protectionalis kimaradt a város okmánytárából: Szendrei János,
Oklevéltár Miskolcz város történetéhez. 1225—1843. Miskolcz város története és egyetemes helyirata. III. — A
B) variáns pelsőci példányának 1846-ban készült másolata a MTA könyvtárában található. 2. r. I. III. 9.
Lásd még: Nyiresi Tichy Kálmán, *Rákóczi-akták a pelsőci községi levéltárban*. Magyar Figyelő. III/1935.
140. l. A rimabányai és rimaszaluzsmányi oltalomlevelet lásd a bibliográfiai leírásban. Jászberény 1703.
szept. 29-én Szatmárnál — nem pedig Tokajnál — kelt protectionálisát kiadta: Illési János, *Jászberény*
r. t. város levéltárában levő kiváltságlevelék és oklevelek gyűjteménye. Jászberény, é. n. c. munkája 83. lapján.
Szentés fényképmásolatban is *Sima László: Szentés város története I.* Szentés. 1914. adta közre a 178—179.
lapon. Ujfalusi Pál és blatnicai várbeliek közös protectionálisá Ranschburg Pál budapesti könyvkereskedő
1946-ban kiadott 166. sz. katalógusában bukkant fel, fényképmásolatának lelőhelye: OSzK R. M. K. I.
1684/c. sz. alatt. A halasi példányt kiadta: *Tooth János, Kis-Kun-Halas város története*. Nagy-Kőrös. 1861.
108. lapon. (*Történeti Emlékek. III.*) A makói lakosok Tokajnál, 1703. nov. 2-án kiadott oltalomlevelét
jelenleg az OSzK őrzi R. M. K. I. 1684/c. sz. alatt, Vácét pedig a Todoreszku —Horváth Gyűjteményben.
Lásd: *Akantisz Viktor, Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára*. Budapest. 1922.
28. l.

²³ L. a bibliográfiai leírásban.

lakos hiveink”, június 21-ről az „olmási lakos Hiveink”, június 25-ről a „Köröshegy falubeli hiveink” protekcionálisa.²⁴ Ennek a változatnak sem korábbi, sem későbbi példányaival nem találkoztunk.

Rákóczi oltalomleveleit számba véve, szólanunk kell még arról a megfigyelésünkről, hogy az 1703. december 5. és 1704. május 4. között eltelt időből eddig egyetlen nyomtatott protekcionálisa sem került elő a fejedelemnek, s arról a másik megfigyelésünkről is, hogy 1704. június 25. után nem is találkoztunk többé ilyenekkel levéltári és könyvtári kutatásaink során. Mivel pedig 1703. december 5-én a fejedelmi kancellária más típusú formátát használt, mint öt hónappal később 1704. május 4-én, feltételezhetjük, hogy nyomtatott oltalomlevelet hónapokon keresztül nem is bocsátott ki. S az is valószínű, hogy a protekcionális úrlapok használatát 1704 nyarán meg is szüntette.

Hogy az A—D alatt ismertetett oltalomleveleket valóban a debreceni nyomda készítette, ezt azonos tipográfiai jegyeik bizonyítják. Az első három iniciálé (MI... RÁKÓCZI FERENCZ) valamennyi példányon azonos, s mikor az első oltalomlevelet 1703. augusztusában kinyomatták, a kurucoknak még nem is volt más nyomdájuk a debrecenin kívül.

Bercsényi oltalomlevelei

A kuruc hadsereg főgenerálisa, Bercsényi Miklós is nyomtatott úrlapokat használt, mikor oltalmába fogadta a védelemért hozzá folyamodókat.

Bercsényi első protekcionálisait tokaji táborán adta ki, a legelső ismert példányt 1703. október 8-i keltezéssel. A szabadságharc első hónapjaiban Rákóczi oldala mellett volt, vele együtt intézte a hadműveleteket, de 1703. szeptember 11-én a Domahidán tartott haditanács határozatából a fejedelem Tokajhoz küldte: ő vette át a vár ostromának és a kibontakozó felvidéki hadműveleteknek az irányítását. Szeptember 15-én Debrecenben volt, 17-én már Tokaj alól küldi szét a rácoknak szóló pátensét.²⁵

Míg Rákóczi környezetében tartózkodott, addig semmi értelme sem lett volna annak, hogy Bercsényi a maga nevében oltalomleveleket bocsásson ki. Mikor azonban vezénylő generálissá lett, messze Rákóczi táborától, az ő táborába tódultak az oltalomért esedező emberek, a védelmet kívánó községek és városok, s ezért, hogy a kancelláriája munkáját könnyítse, ő is protekcionális formátákat nyomtatott.

Külön-külön oltalomlevelet készítettett A) a személyek, B) a városok és községek számára. Mind a kettőnek van későbbi variánsa is.

A korábbi változat az, amelyet nyomdai díszítő elemekből összeállított keretdíszes E iniciálé jellemez. E változathból egyetlen olyan példányt

²⁴ A bicskei lakosoknak adott oltalomlevelet l. a bibliográfiai leírásban. — A Kis- és Nagyszékelyi lakosok protekcionálisának csak egy 1894-ben készített, hitelesített másolatát ismerjük. (Fekete István nagyszékelyi református lelképásztor szíves közlése.) — A sukorói oltalomlevél a sukorói ref. egyház lt.-ban volt. Barsi Zoltán közli a *Vértessalja*, VII. évf. 1926. 2. f. 12. lapján. Az olmási oltalomlevél jd. Kubinyi Ferenc gyűjteményében volt meg, „cizfira initialékkal nyomtatott blanquetára írva, vagyis kitöltve” *Thaly Kálmán kurucokri okmánygyűjteménye*. XXVIII. 413.) — A köröshegyi protekcionális az Országos Levéltár múzeumi részlegében, a *Személyek szerinti iratok* között volt meg, de elpusztult. A *Series Extractus Protectionalium, Passualium, aliarumque Expeditionum Ab Anno 1704. et die 17-a Mensis Februarii inchoata c.* iktatókönyv szerint, amely a Rákóczi-szabadságharc levéltárában (V. 2. a—b.) maradt fenn, még a következő Balaton melléki falvak kaptak a köröshegyiekével azonos protekcionálisat: Látvány, Csepely, Szőlád, Szárszó, Szemes, Karád, Szőlőgyörök és Tolgyugy.

²⁵ *Esze Tamás: 11. Rákóczi Ferenc tisztántúli hadjárata. 75—76. l.*

ismerünk, amelyet személy részére állítottak ki: a Zólyom vármegyében lakos „Nemzetes Zolnai Sigmund” kapta 1703. október 12-én a tokaji táboron. S két olyan példányt, amely községek oltalmát szolgálta: 1703. október 8-án Tokajnál a Hont vármegyei „Német Falussi Lakosok”, 1703. november 2-án Egernél „Vác Váross Lakossi” kaptak protekcionálist.

A későbbi változat az, amelyen az „EN” E betűje virágdíszítésű háttérből emelkedik ki. E változatból is csak egyetlen személynek szóló példány került elő: a Nyitra vármegyében lakos „Iffjabbik Szerdahelyi János” kapta 1703. december 31-én „Sente Váránál”. Egyetlen példányt ismerünk a községeknek szóló protekcionálisból is: a Pozsony vármegyei iszonygdi lakosok 1703. december 11-én nyerték ugyancsak „Sente Váránál”.²⁶

E két változat nem csupán tipográfiai jegyekben tér el egymástól, vannak szövegbeli eltérések is: a *B*) variáns községek számára készült szövegében sajtóhiba fordul elő, a 11. sorban „enzen” áll „ezen” helyett; a személyek számára készült *A*) változatú szöveg 12. sorából hiányzik a *B*) variánsban előforduló: „Marháiban, Lovaiiban”. Ezek lényegtelen változtatások. Sokkal lényegesebb az, hogy a személyeknek szóló oltalomlevél *B*) variánsa „Méltóságos Fejedelem”-re változtatta az *A*) variáns „kegyelmes Urunk”-ját, nyilván Rákóczi fejedelmi rangjának elismeréseképpen. A *B*) változatok készítésére nyilván nem azért volt szükség, mert az *A*) elfogyott, hanem azért, mert közben Bercsényi rangja megnövekedett, főgenerálisa lett a kuruc hadseregnek. Az *A*) változat fejének szövegében még csak úgy van említve, mint „a Magyar Haza szabadságáért Isten által Fegyvert fogott Hadaknak Generálissa”, a *B*) változat községeknek szóló szövege már arról beszél, hogy ő az „egész Hadaknak Generálissa”, a személyeknek szóló szöveg fejében pedig már úgy szól magáról, hogy az „egész Hadaknak Fő Generálissa”. Tudomásunk szerint: most először.

Az *A*) variáns mindkét szövege azonos tipográfiájú debreceni nyomtatvány. Nem is lehet más, hiszen az első ismert Bercsényi-oltalomlevél kiállításának napján: 1703. október 8-án még csak Debrecen nyomdája dolgozhatik a kurucoknak. A *B*) variánsoknak az előbbinél sokkal díszesebb iniciáléi nem a debreceni, hanem a nagyszombati nyomda készletéből valók. A *B*) variánsok első ismert példányának dátuma: 1703. december 11. Ez a variáns már Nagyszombatban készült: a jezsuita nyomda első kuruc terméke.²⁷

Még eddig nem talákoztunk a főgenerálisnak olyan oltalomlevelével, amelyet az idézett dátumoknál később kelteztek volna. Csak 1706. tavaszán állított ki újból Bercsényi kancelláriája nyomtatott protekcionálisokat, ezek már valóban nagyszombati nyomtatványok.²⁸

²⁶ L. a bibliográfiai leírásban.

²⁷ Károlyi Sándor kuruc generális 1703. dec. 6-án küldötte be követeit Nagyszombatba a város hódoltatása végett. Dec. 7-én Nyitrai János, Károlyi egyik tisztje hatvanad magával be ment Nagyszombatba, átvette a város kulcsait, és feleskette a lakosokat. Károlyi dec. 10-én, Bercsényi 12-én vonult be a városba. (A jezsuita eredetű *Diarium Rákócziánum. 1702–1703.* adatai szerint. MTA kéziratára. Kazinczy Gábor gyűjtése. 3. doboz. 10. l.)

²⁸ 1706. március 22-én Veszprémben keltezett, s Peremarton községnek adott oltalomlevelét, szövegét és kicsinyített hasonmását I.: *Varga Sigmund: A debreceni református főiskola nagykönyvtára irásiban és képmén.* Debrecen, 1934. I. 80., II. 37. l.

A toborzó-levelél

Csak egyetlen példányát ismerjük a fejedelmi kancellária ama nyomtatott nyílt levelének, amelyeket Rákóczi „hiteles” emberek, elsősorban katonák toborzásával megbízott hadnagyok nevére állítatott ki „Fegyver viselő édes hazánk Szabadságát ohajto Igaz Magyaroknak csoportra való gyűjtésére.” Három üres rovata van: az első a hadnagy nevének, a második küldetése helyének, a harmadik kibocsátása helyének és idejének bejegyzésére szolgál.

A fennmaradt példányt eredetileg Kürti János kinevezési okmányának szánták, s ezért első rovatát így töltötték ki: „Kürti János nevű Hívünket Szolnoki Praesidiumbeli Hadnagysagra”, de azután észrevették, hogy a toborzó tisztek számára készített pátens mennyire nem alkalmas egy helyhez kötött várbeli hadnagy kirendelésére, s ezért — mint elrontott példányt — félretették. Így maradt fenn korunkra a fejedelmi kancellária iratai között.

A pátens egykorú kéziratos szövegét is ismerjük a fejedelem első fennmaradt leveleskönyvéből,²⁹ s ennek segítségével nagyjából meg tudjuk állapítani, mikor adták ki Kürti János kinevezési okmányát. A kéziratos szövegnek nincs keltezése, de a kibocsátás helyét mégis feltűnteti: „Költ Tokajnál.” A szöveg előtt a leveleskönyvben 1703. december 12-én kiadott kiáltványok kivonatát találjuk, utána pedig egy december 19-én kiállított commissio következik. Kürti János pátense tehát 1703. december 12 — december 19. között Rákóczi tokaji táborán készült el.

A toborzó-levelél kinyomtatása azonban ennél jóval korábban történhetett. Szövege azokra a napokra utal, amikor Rákóczi mozgalma már kibontakozott a beregi hegyek közül, és a Tiszántúlon nemzeti szabadságharccá szélesedett ki. Mindjárt az elején megszólal az első győzelmes hetek retorikája: „Hogy mivel édes hazánkban illy el-viselhetetlen inségébül való fel-szabadítására feles haddal és segítő Seregekkel jöven, 's indulván, Semmit az Edes Hazánk régi Szabadságának helyben állításánál egyebet élőtünk nem viselvén...” E mondatot olvasva úgy véljük, hogy a toborzólevelél a kurucok legkorábbi debreceni nyomtatványai közé tartozik.³⁰

Toborzó-hadnagyokról először azonban csak a fejedelem ama levelében találkozunk, amelyet 1703. szeptember 6-án a majtényi táborból küldött Orosz Pál lovas ezereskapitánynak, alighanem Sárospatakra. Ezt írja benne: „A kiket pedig Kegyelmed elébb-elébb küld az hadaknak szaporítására, Hűségünkre való hódítására, olly böcsületes, hazáját szerető hadnagyot küldjön el a végre egész instructióval, ki is a véle lévő hadainkat jó disciplinában tartván, az szegénység praedálására okot ne szolgál-tasson, sőt minden panasz nélkül, ott, az hol járnak, az hadgyűjtésben munkálódhassék.”³¹

²⁹ *Protocollum Expeditionum*. 53. 1. (Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 978.)

³⁰ L. a bibliográfiai leírásban.

³¹ *Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*. 40, 1.

Az útlevel

Ez is kitöltésre váró úrlap volt, amelybe még be kellett jegyezni az útlevel tulajdonosának nevét és utazásának célját, s természetesen még a kibocsátás helyét és napját is.

Két változatát ismerjük: A) Az egyik kitöltetlen úrlap csupán. Úgy maradt fenn korunkra, hogy Kőrösy György, a fejedelem főkomornykija számadásokat jegyzett rá, jóval a szabadságharc után, 1726-ban. B) A másik kancelláriai kiadvány 1704. január 2-áról, a fejedelem tokaji táborából „Tekintetes Nagyságos Haller Samuel Uram” számára, aki „mégyen Szolgaival edgjött Dios Györben”³².

Mind a két változat azonos szövegű, csupán a szöveg ötödik sorában találunk jelentéktelen nyelvi eltérést: a B) változatban „hivségünk” áll „hűségünk” helyett. Azonosak az iniciálék és a betűtípusok is, de eltérő a sorbeosztás, pl az A) variánsban a kibocsátás helyének feltüntetése (*Költ levő Tábor helyünkben.*) a főszöveg folytatásaként van szedve, a dátum beírására szánt rész (*Die Mensis Anno*) viszont külön sorba került.

Melyik variáns volt a korábbi? E kérdés felvetése alighanem felesleges, az A) változat valószínűleg csak korrektúra. A kancellária talán azt helytelenítette, hogy a szedés során a keltezés helyét és idejét egymástól elszakították, ezért újra szedette az egész formátát.

Vajon mikor kezdte el a fejedelmi kancellária nyomtatott útlevelek kiállítását, s meddig élt ezzel a gyakorlattal?

Ebben az időben egész Európában mindenütt útlevelkényszer volt, Magyarországon sem lehetett *passus* nélkül utazni. Ha valaki mégis útlevel nélkül utazott, az gyanúba esett, le is tartóztatták.³³ Rákóczi első ismeretes leveleskönyvében fennmaradt egy kimutatás azokról, akiknek „*Postalis Passusok* transmittáltak és adattattak”³⁴, s ebben ilyen nevekkkel találkozunk: „Mgos Gralis G. Forgáts Simon Uramnak Cassara 6, Mgos Generalis Sennyei István Uramnak Bazinba 2, T. Ngos Károlyi Sándor Gralis Uramnak ő Ngnak 2, Bóné András Uramnak Szathmár alá 2”, tehát még vezénylő generálisok és ezereskapitányok sem kelhettek útra *passus* nélkül. Az említett leveleskönyvben megvan a „*Posták passusának conceptussa*” is. A nyomtatott útlevel azonban nem *postalis passus*, inkább nevezhetnénk úti igazolványnak, amely azt bizonyította csak, hogy tulajdonosa igaz útban járó ember, akit útjában — bármi módon utazzék is — akadályozni vagy háborgatni éppen ezért senkinek nem szabad. Jellemző az útlevelkényszer szigorúságára, hogy a nyomtatott *passus* egyetlen ismeretes példányát is főrangú ember kapta. Nem valószínű, hogy tartósan használtak volna nyomtatott blankettákat útlevelek kiállítására, ha ez

³² L. a bibliográfiai leírásban.

³³ Az útlevelkényszerre nézve jellemző adat az a nyomtatvány, amelyet Károlyi Sándor generális iktatókönyvének egyik töredéke őrzött meg számunkra: „Balkányi Sutton Mihály, Afra András Veres István etc: Rabok instálnak alázatosan Nagyságodnak, hogy méltóztatnék Rabságokból el bocsátatni, mivel magokat egyébben vétkeseknek nem ismerik, hanem hogy fejer ruhájok leszakadván kényszerítettek Passus nélkül haza jöni eddig való szenvedéseket méltó tekintetben véven Nagyságod.” (*Extractus Instantiarum*. 7. May 1707. A Károlyi-nemzetség levéltárában: *Kuruckori Iratok*. Irregistrata.) A „*Boldogkőben nyomorgó alázatos négy rabok*” azt írják Rákóczihoz intézett nyomtatványukban, hogy közülük hárman „*passus* nélkül, még eleinten nem tudván a’ dolgot, az uton meg fogattatunk és ide hozattatunk és itten rabságban tartattunk”. Rákóczi válasza az volt nyomtatványukra, hogy „*Törvényessen decidiállya dolgokat az hadi bíró*”. (Országos levéltár. Rákóczi-szabadságharc II. II. 2. e/A-B. 1. köteg.)

³⁴ *Protocollum Expeditionum*. 225. 1.

állandó gyakorlattá fejlődött volna, bizonyára több is maradt volna fenn korunkra. Alighanem csak az 1704. év elején éltek vele.

Vessük össze a nyomtatott útlevelet Rákóczi nyomtatott oltalomleveleivel vagy a toborzó-pátenssel, s mindjárt látjuk: a *passus* is Debrecenben készült nyomtatvány.

Sennyey István generális pátense

1703. november 13-án kelt levelében Dobozi István, Debrecen város főbírája többek között ezt írta Sennyey István tiszántúli kuruc generálisnak a gorzási táborba: „A patenseket nyomtatva elkészítettem, az ára jegyzésben notálva vagyon.”³⁵

Miféle pátensről van szó ebben a rövid tudósításban? Rákóczi oltalomlevelére, passzusára, toborzólevelére nem gondolhatunk, mert miért küldené ezeket a debreceni főbíró Sennyey kezéhez, hiszen csak a fejedelem kancelláriája tudja hasznukat venni; szövegük is Rákóczi aláírását és pecsétjét kívánja. Nyilván olyan pátensről van szó Dobozi levelében, amelyet a tiszántúli generális a főbíró útján rendelt meg Debrecen város nyomdájában.

Sennyey Istvánt a fejedelem 1703. szeptember 29-én nevezte ki „Magyarország Tiszán innen való részének igazgatására”. Széleskörű felhatalmazást adott számára: a hadak, a vármegyék és a fiskalitások úgy hallgassanak rá, mint a fejedelem nevében és hatalmával intézkedő főgenerálisra.³⁶ E felhatalmazás következtében bizonyára maga is bocsátott ki oltalomleveleket a hozzá forduló, az ő védelmét kérő személyek és közösségek részére. Debrecenben készítettett pátensei alighanem protekcionálisok voltak.

Ez a feltevésünk azért is valószínű, mert 1705-ben Forgách Simon, 1707-ben Pekri Lőrinc erdélyi generális kancelláriája is adott ki nyomtatott úrlapok segítségével készült protekcionálisokat. Az oltalomleveleket nem ingyen adták, Pekri kancelláriáján három forintot kértek el egy-egyért.³⁷ Az igen anyagias Sennyey sem vonakodhatott a könnyű pénzszerzésnek ettől a módjától. Pátenseiből még egy sem került elő, s ezen ne csodálkozzunk: Forgách és Pekri oltalomleveleiből is csak egy-egy példányt ismerünk.

Rákóczi imádsága

A Rákóczi-szabadságharcnak gazdag imádság-irodalma van, de e kor valamennyi imádsága közül mégis a legismertebb, történetileg is legnagyobb jelentőségű az a *Precatio* volt, amelyet a fejedelem maga szerzett katonái számára. Amint az imádság címlapja mondja: „Magátul a' kegyelem szerint formáltatott alázatos Imádsága, Mellyel az ő Urának Istenének oráját mindennapon engesztelni szokta.” Ez a könyörgés nagy hatást tett a kortársakra azért, mert felekezeti közti imádság volt: a kuruc hadsereg református, evangélikus, katolikus vitézei valamennyien jó lelkiismer-

³⁵ Archivum Rákócziánum. I. 238.

³⁶ Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. 89. 1.

³⁷ Esze Tamás: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Magyar Könyvszemle. LXXI/1955. 286–287., 295. 1.

rettel elmondhatták, mert a buzgó katolikus fejedelem gondosan vigyázott arra, hogy senki meg ne botránkozzék rajta.³⁸

Latin szövegét Anglia bécsi követe, Whitworth 1704. február 6-án megküldötte Hedges miniszternek ezekkel a szavakkal: „For the curiosity of the piece I here inclose a form of prayer which Rakotzi has order'd to be used indifferently by his adherents of all Religions.” S megjegyezte, hogy ez Rákóczi „1703-i betörése alkalmával nyomtatva az országban szétszórtatott.”³⁹

Idehaza a protestánsok nagy lelkesedéssel fogadták. Újhelyi István, Ugocsa vármegye nótáriusa, aki irodalmunk történetében is megörökítette nevét, így írt róla 1703. december 17-én a fejedelemhez intézett folyamodványában⁴⁰: „Mostani szabadíttatása idejében hazánknak sokak értelme szerint kard kell több mint könyv. De . . . a' fejjvert is a kegyesség boldogítja! Az mint maga Nagyságod egészsz nemzetünknek az áhítatosságban eleven bizottsága és ut mutatója az Úr Isten engesztelésére concipiált szép imádságával.”

Még melegebben beszélt róla Polgári Gáspár losonci prédikátor a „Magyar Vitéz meg-gyászásra méltó mérges Káromkodása” ellen mondott prédikációjában, a *Mérges Golyóbisban*⁴¹: „Tudod-é mely sok könnyhullatásokkal s egeket érdeklő mély fohászzkodásokkal nyerhetnénk meg az Isten szívét, hogy rajtunk könyörüljön, mutatván elő: kbe oly hűséges Vezért, ki a halál árnyékától elborított édes Hazánkat már valaha felsegítené. . . Olyat mutatott, ki gyémánt betűkre méltó könyörgésében, munkájának kezdetiben mindjárt a maga Méltóságos személyét elődbe példál adá. . .”

E méltán nevezetes imádságnak a szabadságharc folyamán — különböző nyomdáknak — számos kiadása jelent meg. Valószínűleg a *Rákóczi imádsága* a legnagyobb példányszámban megjelent irodalmi alkotása a kuruc szabadságharcnak. A „Nyomatás által” valóban „közönségesse tétetett . . . a' végre: hogy a' . . . vitézljő Magyar nép-is, az ő Kegyelmes jó Urát 's Fejedelmét a' buzgó imádkozásban követni meg tanullya”. Két debreceni kiadását ismerjük, egy 8-ad és egy 12-ed rétű kiadást. Mindkettő még az 1703. év folyamán jelent meg. Mindkét kiadás bilingvis: magyar és latin nyelvű, de a latin szövegnek külön címlapja is van.⁴² Újhelyi István imént idézett folyamodványából nyilvánvaló, hogy a *Precatio* 1703 végén már ismeretes volt, s már nemcsak a katonaság körében ismerték.

A 12-ed rétű kiadásnak nincs impresszuma, betűtípusai, de főként díszítései bizonyítják azt, hogy debreceni nyomtatvány: a magyar és latin címlapján, a magyar és latin szöveg előtt levő és az oldalakon, felül található nyomdászok azonosak az impresszummal ellátott 8-ad rétű kiadás díszítésének elemeivel. A latin szöveg záródsze is *Vincze György* nyomdájára vall. E kis kiadványon érződik a nyomdász igyekezete: arra törekedett,

³⁸ *Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc imádságai.* Református Egyház, V/1953. 12. sz., továbbá: *Rákóczi imádsága.* Az Út. IV/1951. 33. sz.

³⁹ *Simonyi Ernő: Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Angol levéltárakból.* I. köt. Pest, 1871. 125—129. l. (*Archivum Rákócziánum.* II. oszt. I. köt.)

⁴⁰ A folyamodvány eredetije az Országos Levéltár múzeumi részlegének *Személyek szerinti iratok* című gyűjteményében volt, ez is elpusztult. Szövegét l.: *Esze Tamás: A magyar Napraforgóvirág.* Egyháztörténet. I/1943. 334. l.

⁴¹ Lőcsei kiadása: RMK I. 1722. Van kolozsvári kiadása is, egyetlen példányát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Újabban kiadta: *Ince Gábor: A Reformáció és Ellenreformáció Korának Evangéliumi Keresztény Eggházi Írói.* VIII. (Budapest, 1938.) — L. még: *Esze Tamás: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében.* Egyháztörténet. I/1943. 68—74. l.

⁴² L. a bibliográfiai leírásban.

hogy a hanyatló, s bizony nem valami ékes kiadványokat készítő debreceni nyomda most jó munkát végezzen, s ezzel kedveskedjék a kuruc szabadságharc vezérlő fejedelmének.

A 8-ad rétű kiadást nyomdásza nyomdajelzéssel látta el. Ez a kiadás, de a 12-ed rétű is, igen ritka. A kutatók figyelmét eddig elkerülte az a tény, hogy a 8-ad rétű, tehát az impresszummal ellátott kiadást a jezsuiták nagyszombati nyomdája utánozta, s debreceni nyomtatványként adta ki.

A nagyszombati jezsuita nyomda nyíltan először 1704-ben nyomtatta ki — éspedig Bercsenyi Miklós főgenerális igen határozott utasítására — Rákóczi imádságát. A tanácskozások jegyzőkönyvéből jól látjuk: az atyák milyen nehezen határozták el magukat Rákóczi felekezetközi — tehát a katolikus szemlélet szerint eretnek — imádságnak kinyomására. A *Liber Consultationum*⁴³ 1704. júliusi feljegyzéseiben a *Precator*ról, amelyet *Orationak* mondanak, ezeket olvashatjuk:

„*In tertia consultatione, ad quam accessit etiam P. Duborszky, lectae sunt Litterae ad P. Vice-Rectorem datae a D. Comite Nicolao Bercsenyi, in quibus...*

3°. *Mandat, ut oratiuncula a Princip? Rakoczio composita, prius im pressa, iterum in magna copia reprimatur, et sibi mittantur exemplaria, cla udit demum suam epistolam his verbis: Nec secus in eo futura Paternitas Vestra. Haec epistola magnarum angustiarum nobis fuit causa.*

Quaesitum igitur est...

2°. *An oratio illa precatória Typis mandanda?*

Judicantur omnes Patres Consultores permittendum, cum impedire non possumus ut fiat ... oratiuncula, quae jam prius fuit impressa, typis mandetur”.

A *Precationak* az a kiadása, amelyre a nagyszombati jezsuita atyák magukat nagy nehezen elhatározták, impresszummal látott napvilágot: „Nyomtattatott Nagy-Szombatban az Academiai Bötükel, 1704. Esztendőben.”⁴⁴ A *Liber Consultationum* azonban megemlékezik egy ennél korábbi nagyszombati kiadásról is, de melyik ez a kiadás? Csak a debreceni 8-ad rétű kiadás Nagyszombati nyomdában készült utánzatára gondolhatunk. Könyvtárainkban többnyire ez az utánzat foglalja el *Vincze György* azonos formátumú kiadványának helyét, pedig csak egy pillantást kell vetnünk az utánzat nyomdai díszekre⁴⁵, már is látjuk, hogy nem debreceni, hanem nagyszombati nyomtatvánnyal van dolgunk.

Adatszerű bizonyítékunk is van arra nézve, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda valóban imitálta a *Precatio* 1703-as debreceni kiadását. Valamelyik jezsuita atya diáriumot vezetett a kuruc háború helyi eseményeiről, e naplóban találjuk a következő érdekes adatokat:

1704. január 2.: „NB. Curavit imprimi idem Generalis Bercsenyi preces quasdam in typographia Tyrnaviensi; quae quia nomine typographiae Debreczinensis impressae sunt, non vero Tyrnaviensis, aegerrime ac indigne tulit”.

⁴³ Országos Széchényi Könyvtár. Quart. Lat. 2570.

⁴⁴ RMK I. 1697.

⁴⁵ Debreceni könyveken hiába keresnénk a magyar és a latin szöveg szép záródíszét: a virágokkal telt kosarat. (L.: *Iványi Béla és Gárdonyi Albert: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577–1927.* Budapest, (1927.) 62. l. (Lécdíszítéseit tanulságos összevetni a selmeci akták nagyszombati kiadásával: RMK II. 2225.

1704. február 19—20.: „*Dicebatur Bercsenyi graviter apprehendisse, quod non sit additus locus impraessivis (sic!) a Rakoczio compositae, addidit quod debet disputatio institui, an hoc bellum sit licitum.*”⁴⁶

Az imitáció érdekes történetével akkor foglalkozunk, amikor majd egy újabb tanulmányunkban a nagyszombati jezsuita nyomda kurucnyomtatványait fogjuk számbavenni.

A Manifestum

Vincze György debreceni nyomdájában készültek Rákóczi méltán nagyhírű kiáltványának, a kezdőszaváról röviden *Recrudescunt*nak nevezett *Manifestum*nak első kiadásai, éspedig egy 2-ed és egy 8-ad rétű latin, továbbá egy 8-ad rétű magyar nyelvű kiadása⁴⁷.

A kiáltványt a fejedelem a külföld tájékoztatása érdekében bocsátotta ki. Erre utal maga a cím is: „*A' Mellóságos Fejedelem Felső-Vadaszi Rakoci Ferencz, Kegyelmes Urunk által: Nemzetünknek s' édes Hazánknek a' Nemet Nemzet kegyellen Uralkodása alatt lett, hallatlan meg-nyomorítottásául, maga Méltóságos Személyének nagy méltatlan szenvedésérül, Es Az Austriai Ház erőszakoskodása alól való fel-szabadulásért fogott Magyar' jegyvernek ártatlanságául, az egész Keresztyén Világnak eleibe adatott Manifestum. Köz Tudomány Telel. Melly elsöben Deák, mostan pedig Magyar Nyelven, ujjonnan közönséggessé tétetű*”.

Az a magyarnyelvű kiadás, amelynek a címét most idéztük, a kiadás helyének és a kiadó nevének megjelölése nélkül látott napvilágot. (*Nyomt. 1704. Eszlend.*) Inicialéi, nyomdai díszai és betűi azonban első pillantásra is elárulják, hogy Debrecenben készült. Betűi azonosak az *Imádság* betűivel. Maga Vincze György is említi a fejedelemhez intézett folyamodványában, hogy „Nyomtata Cancellaria intimatiojabul Manifestumokat.”⁴⁸ Ezt a mondatát úgy kell értenünk, hogy nem különböző *Manifestum*okat nyomtatott, hanem a *Recrudescunt* különböző kiadásai kerültek ki sajtója alól.

A magyar nyelvű kiadás címéből kitűnik: a *Manifestum*ot először — éppen azért, mert „az egész Keresztyén Világ” tájékoztatása érdekében készült — latin nyelven adták ki.

Már említettük: a *Manifestum* sok *editio*ja között két olyan kiadást találtunk, amelyet a tipografiai jegyek alapján debreceni kiadásnak kell minősítenünk. A 8-ad rétű kiadásnak nincsen címlapja. Jellegetesen debreceni vonaldíszítések ékesítik. A *Nos N* betűjével találkozunk a 2-es rétű latin kiadason is. Figyeljük meg ebben a kiadásban a *Copia* szövege után következő záródísz, előfordul *Kocsi Csergő* János debreceni professzor 1704-ben Debrecenben megjelent könyvének, a *Malleuson* is.⁴⁹ Ha az inicialékat tekintjük: felismerjük, hogy a 2-ed rétű latin és a 8-ad rétű magyar kiadás egyazon műhely munkája.

Néhány adat összevetéséből könnyen megállapíthatjuk: mikor nyomtatta ki Vincze György a *Manifestum* első kiadását. Tudjuk, hogy *Ráday* Pál írta a fejedelem tokaji táborán. Önéletírásában⁵⁰ *Ráday* így emlékezik

⁴⁶ A diáriumra nézve lásd a 27. sz. jegyzetet.

⁴⁷ L. a bibliográfiai leírásban.

⁴⁸ L. a 8. számú jegyzetet.

⁴⁹ RMK II. 2204.

⁵⁰ Az önéletírás legújabb kiadása: *Ráday Pál iratai 1703–1706.* Budapest, 1955. 35–42. l. (*Ráday Pál Iratai*. I.)

meg erről: „Anno 1704. az említett fejedelem intimus secretariusságra maga mellé vévén, irtam az Manifestum-ot.” Említésével először abban a kiáltványban találkozunk, amelyet a fejedelem 1704. január 18-án Miskolc városából a horvát rendekhez intézett⁵¹: „Dedimus potentia jam justae exercituationis nostrae documenta publicis orbi Christiano manifesta scriptis, ad quae dum candidè ruminanda integritate causae tuti exteros relegamus.” Említi az a követi utasítás is, amelyet Rákóczi a svéd és a porosz királyhoz követségbe küldött Rádaynak adott 1704. január 27-én⁵²: „Haec omnia ex toti orbi Christiano manifestata justissimorum armorum prosecutione cognoscere uberius placeat.” 1704. január 29-én Károlyi Sándor dunántúli generális megküldi a stájer rendeknek.⁵³ Ha hitelt adhatunk *Ráday* önéletírásának, ha valóban csak 1704 elején írta a *Recrudescunt*-ot, akkor a debreceni nyomda gyors munkával az 1704. év január havának első felében, talán még tizedike előtt, készítette el valamelyik latin kiadását.

Hogy melyiket előbb, a 8-ad rétüt-e vagy a 2-ed rétüt? — erre a kérdésre majd csak akkor tudunk válaszolni, ha a svéd, a porosz vagy a horvát állami levéltárban megtaláljuk a *Manifestum* ama nyomtatott példányait, amelyekről szó van az imént idézett szövegekben. A 8-ad rétű debreceni kiadás egyik példányát a szász királyi könyvtár őrizte Drezdában⁵⁴, — ebből az adatból arra következtethetünk, hogy külföldre a fejedelem a 8-ad rétű kiadás példányait küldte szét, tehát ez volt a *Manifestum* első kiadása. Ezt a feltevésünket mintha erősítené egy másik érdekes adat is: *Márki* Sándor találkozott a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban egy olyan 2-ed rétű példánnyal, amelyet Rákóczi aláírásával ellátva küldött meg Debreceni Koss Mihály ezereskapitánynak 1704. február 26-án.⁵⁵ Tehát gondolhatnánk arra is, hogy a 2-ed rétű latin kiadás hazai használatra készült, talán éppen a kuruc hadsereg főtisztjei számára. Ennek a feltevésnek azonban ellene mond az, hogy a 2-ed rétű kiadás latin nyelvű.

A *Manifestum* későbbi kiadásait Nagyszombatban, a jezsuiták tipográfiajában nyomták. A nagyszombati jezsuita atyák 1704. évi feljegyzéseiben ezzel az adattal találkozunk: „27. Februarii puncta et rationes impressae Tynaviae noctu de hac revolutione sive manifestum.”⁵⁶ A kiáltvány-nak erről a sietve készült kiadványáról három adat került elő:

a) Bercsényi ama levelében, amelyet Károlynak Sentéről írt 1704. március 7-én a Dunántúlra: „Nem vélem, hogy az méltóságos Fejedelem neve alatt emanált manifestumok még kegyelmedhez, s a tájára penetráltak volna: íme azért ennéhány exemplárt küldöttem kegyelmed kezéhez, communicálhatja másokkal is. Most imprimáltatok többet is Nagy-Szombatban; ha előkészülnek, bővebben küldök.”⁵⁷

⁵¹ A kiáltványt l. uo. 111–114.

⁵² Uo. 119–126. l.

⁵³ Károlyi 1704. január 29-én Kapuvárott keltezett pátensével küldötte át a *Manifestum*-ot a stájer rendeknek. (*Rákóczy-levelek*. I. kötet 1703–1704. évekől. Eredetiekből másolatva Nagy Iván által 1853. évben. 47. l. A kézirat a balassagyarmati Palóc-múzeumban van.)

⁵⁴ L.: *Hellebrant Árpád: Magyar Könyvesház. (Adalékok Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtára”-hoz.) II. Idégen nyelvű hazai nyomtatványok.* Magyar Könyvszemle, III, 1895. 144–145. l. — Az Országos Széchényi Könyvtárban levő két teljes és egy csonka példányának könyvtári jelzete: RMK II. 2199/b.

⁵⁵ *Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. I. köt. 1676–1707.* Budapest, 1907. 316. l.: „A fejedelem sajátkezü aláírása a számozatlan 8 lapra terjedő folio-nyomtatvány alatt a Telekiek marosvásárhelyi levéltárában „Pro Parte Generosi Domini Capitanei Michaelis Koss de Debreczen. Anno Dni 1704. 26. Febr.” A már ösmertett manifestumot tehát eznap küldette szét.

⁵⁶ A budapesti egyetemi könyvtárban őrzött *Collectio Kaprinayana*. A XLII. kötetéből idézi *Szalay László: Magyarország története*. VI. köt. Pest, 1859. 140. l.

⁵⁷ *Thaly Kálmán: Székési gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz. 1703–1711.* Pest, 1868. 54. l. (*Rákóczi Tár*. II.)

b) Stepney bécsi angol követ ama jelentésében, amelyet 1704. március 15-én Hedges miniszternek küldött: „He has indeed brought with him several Prints of Rakotzi’ a manifest which I never saw before tho’ by the date it should be nine months old. The stile is not so correct as it ought to be but throughout the whole piece you cannot but observe something of a Patriot warmly asserting the liberty of his country which he alledges to have been violated in 20 several Articles, then pleads his own cause in the 21st with a spirit which shows rather a resentment of past Injuries than a disposition to come to any terms of an agreement. The letter you find at the end of the Manifest is what he writ to the Emperor left upon his Table when he made his escape from his confinement at Neustadt.”⁵⁸

c) Eszterházy Pál nádor Bécsből 1704. március 19-én Nádasdy Ferencnek küldött levelében: „Hollandiai követ bizonyos Rákóczi manifestumát nyomtatva exemplárookban hozta, hosszú írás.”⁵⁹

E három tudósításból megállapíthatjuk azt, hogy Rákóczi *Manifestuma* újság volt a nyugati diplomaták számára, s Bercsényi is újságként küldötte el Károlynak, mert nem tudott arról, hogy Károlyihoz s általa a stájer rendekhez már megküldötte a fejedelem a kiáltvány valamelyik debreceni latin kiadását. S azt is megállapíthatjuk, hogy a Bercsényi rendeltére 1704. február 27-én készült nagyszombati kiadás latin nyelvű volt, különben nem értették volna meg a bécsi követek.⁶⁰

Van azonban a *Recrudescunt*nak egy Nagyszombatban impresszum nélkül nyomtatott magyar nyelvű kiadása is, s ez szinte megtévesztésig hű imitációja a debreceni 8-ad rétű magyar kiadásnak.⁶¹ Tehát a nagyszombati jezsuita atyák nem csupán „az eretnek” *Precatio*, hanem a „rebellis” *Manifestum* ki nyomtatásának ódiúmat sem akarták viselni, ezért törekedtek mind a két kiadvány esetében a debreceni kiadás utánzására. Ez a *Manifestum* esetében sikerült jobban.

A selmeci béketárgyalás aktái

A fejedelmi kancelláriának ez a nyomtatásban megjelent kiadványa a gyöngyösi és a selmeci béketárgyalás⁶² legfontosabb aktáit tartalmazza:

1. Rákóczi 1704. november 15-én, illetve 21-én kibocsátott *Sciat Orbis Christianus* kezdetű kiáltványát,⁶³ amelyben a fejedelem a világ elé tárja:

⁵⁸ *Simonyi*, I. 175. l.

⁵⁹ Ezt is *Szalay* idézi az 56. jegyzetben említett helyen, a forrás megnevezése nélkül.

⁶⁰ Itt emlitem meg, hogy a *Ráday Pál iratai 1703–1706.* című nagyértékű forráskiadvány 94–95. lapján Benda Kálmán összeállította a *Manifestum* történetét. Ő úgy véli, hogy a kiáltványt először a nagyszombati nyomdában adták sajtó alá latin és magyar nyelven, s csak a nagyszombati *editiók* után került sor magyar nyelvű debreceni kiadására. A debreceni latin nyelvű kiadásokat meg sem említi. Ezt írja: „A Rákóczitól kijavított kéziratot Bercsényi a nagyszombati nyomdában kinyomatta, s ennek 1704 legelején végbe kellett mennie, mert január 5-én egy példány már a bécsi angol követség kezében van.” Az a *manifestum* azonban, amelyre Benda egy bécsi angol követség 1704. január 5-én keltezt kivonata alapján (*Simonyi*, I. 90–91. l.) gondolt, nem a *Recrudescunt*, hanem egy másik kuruc kiáltvány, amelyet más forrásból nem ismerünk. („The Rebels in Hungary have published a large Manifesto to justify their taking Arms, it consists of 26 Pages in 4^o and is divided into 60 Articles, in substance as followa.”) Stepney idézett leveléből nyilvánvaló, hogy a *Recrudescunt* csak március 12-e körül jutott el Bécsbe, az angol követhoz, Eszterházy levele pedig arra bizonyít, hogy a holland követ sem ismerte korábban.

⁶¹ A debreceni kiadás: RMK I. 1689. a nagyszombati: RMK I. 1697.

⁶² A gyöngyösi tárgyalásokra nézve l.: *Márki*, I. 322–332., 351–359. l. — A selmeci béketárgyalás története: *Márki*, I. 360–369. l.; irományai: *Ráday Pál iratai 1703–1706.*, 179–193. l.

⁶³ Az Országos Szechenyi Könyvtár RMK I. 1698/c szám alatt tartja nyilván. — Először id. Szinyvei József írta le a Magyar Könyvszemle 1879-es évfolyamának 41. lapján. (*Adalékok Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtára”-hoz.* — *Budapesti M. K. Egyetemi Könyvtárból.*) — Hubay Ilona is említi (*Ma-*

miért maradt eredménytelen a kurucok és a császáriak között 1704 októberében tartott selmeci békeértekezlet.

E latin nyelvű manifestum után a kiadványban szintén latinul fogalmazott okmánypublikációk következnek:

2—3. Először a gyöngyösi, majd a selmeci értekezlet iratváltása: előbb a császáriak előterjesztése, azután a kurucok válasza.

4—6. A császáriaknak — a béke érdekében közbenjáró angol és holland mediator által előterjesztett — javaslata a fegyverszünet meghosszabbításáról; erre előbb a kurucok felelete, utána a császáriak viszonyválasza.

7. A kurucok elutasító nyilatkozata.

Az 1. alatt említett kiáltvány nyílt levél formájában is napvilágot látott, és pedig magyar nyelven, de keltezés nélkül, a nyomdajelzés híján. Az imént tartalmilag leírt nyomtatványnak pedig egy változata is került elő. A variánsok között csupán annyi a különbség, hogy az egyes iratok címe más és más.

Eltérések a két kiadás szövege között:

A pápens záradéka az A) variánsban:

„Datum in Castris Nostris ad Érsek-Ujvár positis die decima quinta Mensis Novembris, Anno Millesimo Septingentesimo Quarto.”

A B) variánsban:

„Datum ex Castris Nostris ad Ujvarinum positis, Die vigesima prima Mensis Novembris, Anno Millesimo Septingentesimo quarto.

Franciscus Princeps Rakoczy.

L. S.”

A Series Actorum főcíme az A) variánsban:

„Series Actorum /Et quidem:/ Puncta Armistitij ex parte Suae /Majestatis Caesareae, in Concursu/ Gyon — /gyosiensi exhibita, sonant in haec verba./ Primo.”

A B) variánsban:

„Series /Áctorum Schemnicziensium factum/ Armistitii projectati tangentium. /Et quidem:/ Puncta, Conditiones Armistitii ex parte Sacratissimae suae Majestatis exhibentia, sequenti essent sub tenore. /Primo.”

Eltérések az alcímekben:

A) „Resolutio Confoederatorum Hungarorum hujus est tenoris.”

B) „Resolutio vero ex parte Hungarorum Confoederatorum super Puncta, Conditiones Armistitii ex parte suae Majestatis Caesareae exhibentia, sonat in haec verbe, et quidem:”

A) „Nova Armistitij Puncta, ad Concursum Schemnicziensem per Commisarios Caesareos allata, ac exhibita sunt hujusmodi.”

gyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480—1718. Budapest, 1948. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. XXVIII.) 1127. szám alatt ama példányát, amelyet Ransburg Gusztáv budapesti könyvkereskedő 1946-ban kiadott 166. számú katalógusába a 232. tétel alatt vett fel. Ez a példány eredetileg az Országos Levéltár kamarai részlegéhez tartozott. — Gyarló fényképmásolata megjelent önálló melléklet gyanánt a *Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára* című kiadvány (Budapest, 1935.) I. kötetében a 120. és a 121. l. között. — Eredeti példánya megvan Szabolcs vármegye levéltárában, de a levéltár rendezésekor tévedésből Rákóczi, 1704. április 8-án kiadott rendelete mellé helyezték el. (Zimmermann Rezső: *Adalékok II. Rákóczi Ferencz felkeléséhez Szabolcs vármegye levéltárából.* Történelmi Tár. 1909. 278.—1.) Ma már ismeretlen keltezetlen példányról közölve: Császár Ferenc: *Rákóczi discursusai, avagy II. Rákóczy Ferencz fejedelmnek a' magyar nemzet örökösétét tárgyazó gondolatai.* Budapest, 1848. 53—58. l. (Manifestum Principis Francisci Rákoczy ex impresso Patentali descriptum.) — A Ráday-levéltár kéziratos példányáról: *Ráday Pál iratai*, 188—191. l.

B) „*Puncta alia Armistitii innovata a Commissione Caesaræ per Mediatōres exhibita, hunc referunt sensum.*”

A) „*Replica Deputationis ex parte Confoederatorum Hungarorum, hunc in modum subsecuta.*”

B) „*Replica autem ad immediate præmissa Armistitii Puncta Deputationis Confoederatorum Hungarorum subsequentes habet continentias.*”

A) „*Rescriptum Cesareæ Commissionis per Dominos Mediatōres transmissum est tale.*”

B) „*Postulatum Commissionis Cesareæ ad Replicam proxime præcedentem, sequitur in hæc verba:*”

A) *Itereta replica Deputationis fuit hæc.*”

B) „*Rescriptum Deputationis ad illud, hujus est tenoris.*”

Már most az a kérdés, hogy: a) Miért volt szükség a selmeci béketárgyalás aktáinak e kétféle kiadására? b) E kettő közül melyik készült a debreceni nyomdában? c) A magyar nyelvű pátenst melyik nyomda terméke?

Az akták nyomtatás útján való közhírré tételének elsőrendű célja a magyar ügyet éber figyelemmel kísérő baráti és ellenséges európai hatalmak tájékoztatása volt. Miként a *Recrudescunt*, a selmeci tárgyalásokat befejező érsekújvári manifesztum is a nagyvilághoz kiált (*Universis Orbis Christiani Principibus et Rebus-publicis*), hogy „az jó és maradandó békeségre czélózó szíves szándékunk... el múlása és fegyverünk meghoztatása nem nekünk, hanem az ellenkező rész szokott keménységének tulajdoníttassék.” Tudjuk, hogy a kiáltvány és a selmeci akták valóban eljutottak külföldre, pl. Jablonski porosz király udvari prédikátor ezekből tájékozódott a magyar ügy állására nézve.⁶⁴

A magyar nyelvű manifesztum a nemzet, elsősorban a vármegyék tájékoztatására szolgált, de csak öt hónappal a béketárgyalások megszakítása után küldötték széjjel, pedig idejében kinyomatták: 1704. december 5-én már készen volt. Egyik példányán az irodalomtörténetből is jól ismert *Otrokocs Foris* Ferencnek ezt a feljegyzését találjuk: „Accepi ex dono Illmi et R^{mi} Dni Ladislai Piber, die 5. Decembr. 1704. F. F. O.”⁶⁵

A magyar pátenst és a latin iratpublikációt Rákóczi csak 1705. április 25-én küldötte meg a vármegyéknek és a városoknak.⁶⁶ Ezen a napon bocsátotta ki a fejedelem a béketárgyalások dolgában a megyéknek küldött felhívását, amely maga is szinte manifesztum, s ennek kíséretében az érsekújvári pátenst és a selmeci aktákat. Még Selmecen megfogadta, hogy „az Ország híre nélkül” nem bocsátkozik újabb tárgyalásba, s a külső hatalmak kezessége nélkül nem fog békét kötni. Felhívásában — melyben véleményüket kérte — világosan kifejezést adott a maga meggyőződésének: A „kezességnek fell állítása, minden jövendőbeli tractáinknak s megh edgyezésinknek légyen első fundamentuma és edgy olly istápja, hogy a nélkül csak valami tractához s transactiókhoz is kezdenünk nem egyéb, hanem

⁶⁴ Rákóczi 1704. november 16-án Újvárról írt levelében küldötte meg Ilgennek, a porosz király miniszterének. „Jablonski 1705. február 10-én jegyzi föl naplójába, hogy Ilgen miniszter megmutatta neki a fejedelem levelét és annak mellékleteit. Ez utóbbiakról részletesen beszámol naplójában.” (*Ráday Pál iratai*, 199. l.)

⁶⁵ Az id. Szinnyei József által említett egyetemi könyvtárbeli példányon.
⁶⁶ A felhívás Kecskemét városához intézett példányát Hornyik János adta ki a város jegyzőkönyvéből. (*Kecskemét város története oklevéltárral*. IV. köt. Kecskemét, 1866. 356–358. l.) — A Szatmár vármegyének küldött példányát Gereci Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. V. köt. Budapest, 1897. 185–187. l. — A *Protocollum Rákócziánium* III. kötetében található keltezetlen szövegét adta ki Maksay Ferenc. (*Ráday Pál iratai*. 186–188. l.) azt gondolva, hogy ismeretlen szöveget publikál, ezzel a datálással: „1704. november 20. körül”.

mint egy az fővényen építet háznak bizonyos s óránként törthinhető le omlását retegve s el kerülhetetlenül várunk.” Hogy a béketárgyalás megszakitásáért csak az ellenséget lehet hibáztatni, azt „az egész Haza s úgy ezen nemes vármegye is a ki adott patens leveleinkből és azokkal edgyütt ki nyomtatott sellymeczi actáknak seriessibül világosan ki tanulhatta, és bölcsen megh is itilheti”.

Azt kell gondolnunk, hogy a vármegyéknek küldött felhívás fogalmazványa is elkészült még a manifesztummal és az aktákkal egy időben, a fejedelem aligha mondaná a selmeci békeértekezletet „a' minapi Selymeczi concursus”-nak. A kutatás még nem derítette fel: miért nem küldötték szét, de hogy miért éppen 1705. április 25-én bocsátották ki, azt már biztosan tudjuk. 1705 tavaszán a bécsi udvar kísérletet tett a tárgyalások megújítására, s elküldötte Rákóczi egri táborába köveit: Széchényi Pált, Viza Jánost és Okolicsányi Pált „az békességre czélozó tracta” folytatása érdekében. A fejedelem hű maradt ígéretéhez: felhívásában megkérdezte a megyék véleményét, s az előző béketárgyalások kudarcának okairól az érsekújvári kiáltvány és a selmeci akták által tájékoztatta őket.⁶⁷

Az elmondottakból következtetni tudunk arra, hogy miképpen keletkezhetett a selmeci aktáknak nyomtatott változata, s arra is következtethetünk, hogy melyik volt a korábbi variáns. Az *A*) variáns, amely minden bizonnyal a jezsuiták nagyszombati nyomdájában készült, a külföld tájékoztatására volt rendelve, a *B*) variáns a vármegyék számára. Mivel az *A*) variánsból már nem maradt elegendő példány, a selmeci aktákat némi változtatással Rákóczi Debrecenben újból kinyomatta, s így jött létre a *B*) variáns.⁶⁸

1705 tavaszán, Egerben való tartózkodásának ideje alatt, a fejedelem a debreceni nyomdában nyomatta ki a sokszorosításra szánt cancellariai kiadványokat, érthető, hogy a selmeci aktákat is Debrecenben adták sajtó alá. Hogy a *B*) variáns valóban debreceni nyomtatvány, ezt Vincze György folyamodványának mellékletéből is tudjuk: „A Debreczeni Typografus nyomtata a Cancellaria intimatiojabul ... Armistitiumrul való Articulusokat.” De ha közvetlen forrás nem bizonyítaná is debreceni eredetét, nyomdai kiállítása is elárulná; pl. a kiadvány záródisze gyakorta előforduló díszítése már korábban is a debreceni könyveknek.

A magyar nyelvű egyleveles manifesztum azonban nem debreceni termék, hanem — iniciáléjának vallomása szerint — a jezsuiták nagyszombati nyomdájában készült: testvére Rákóczi 1706. július 10-én kibocsátott második érsekújvári manifesztumának⁶⁹, amelyben megmagyarázta a nemzetnek: „Mi okra nézve interveniált légyen rupturája a' békesség — ujjabb — tractájának.”

A postaszolgálat érdekében kiadott pátens és instrukció

Egri táborán 1705. március 5-én bocsátotta ki nyomtatásban ama nyílt levelét a fejedelem, amelynek erejével az „eddig *practicallt abusosok* és *excessusok* ellen” védelmébe vette „Posta-Mester, 's Posta hiveink”-et

⁶⁷ Az itt előadottakra nézve l.: Esze Tamás: *Rákóczi dunnántúli hadjáratainak terve 1705-ben*. Hadtörténelmi Közlemények. I/1954. 176—212. l.

⁶⁸ Az akták *A* és *B* variánsának jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK II. 2225 és RMK II. 2225/a. — Az utóbbira nézve l. a bibliográfiai leírást.

⁶⁹ E kiáltványnak több példánya van meg az Országos Levéltárban: *Rákóczi-szabadságharc levéltára*. Nyomt. VII—2.

és szabályozta a postajáratokon való utazás módját. „A’ Nemes Ország Szolgálattya... nem kevésé *promoveáltatik* azzal-is, ha az Posták az Országban a’ rendes helyekben felállítatnak, a’ Levelbéli *Correspondentiák* rendessen folytatnak” — így kezdődik a pátenz szövege, melynek formális része az ország valamennyi katonai és polgári hivatalosának figyelmébe ajánlja a fejedelem határozott hangon megfogalmazott rendelkezését.⁷⁰

„A’ ki-adott Instructio”, melyre a nyílt levél hivatkozik, Magyar- és Erdélyország főpostamesterének, Szepesi Jánosnak kiadmánya, ugyancsak 1705. március 5-én, ugyancsak az egi táborból, illetőleg Eger városából. A főpostamester (*Suae Serenitatis Principalis per Inclytum Regni Hungariae et Transylvaniae Supremus Postarum Magister*), akit a fejedelem a tokaji táboron 1703. november 10-én nevezett ki „Postai alkalmazottnak is directiójára”, hat soros bevezetés után kilenc fejezetben ad utasítást a postamestereknek a postaszolgálat helyes ellátására. Instrukciójából egyetlen példányt ismerünk csak: a szatmári postamester számára (*Egregio Nobili Domino Postarum Magistro Szathmariensi*) kiadott, aláírt és megpecsételt példányt.⁷¹

Az Instructio kétségtelenül debreceni nyomtatvány. Fejlécét Vincze György jól ismert debreceni motívumokból állította össze, s a hármas vonalú sordiszítés alsó sora jellegzetesen debreceni, mert csak debreceni nyomtatványokon található kedves virágdísz, amellyel 1680-tól kezdve találkozunk a városi nyomda kiadványain.⁷²

Bizonyos, hogy a pátenz is Vincze György munkája, miért is nyomtatták volna másutt, mint az *Instructio*? Kurzív betűi, e szép és finom metszésű betűk, 1690-től kezdve kerülnek elő debreceni nyomtatványokon, s minden bizonnyal Misztótfalusi Kis Miklós kezét dicsérik.⁷³

A hadi ediktum

Vincze György, 1705 júliusi folyamodványában arról is megemlékezett, hogy „most ismét Hadi Regulákat” nyomtatott, tehát egy olyan katonai rendtartás került ki sajtója alól, amelyet a fejedelem kancelláriája 1705 nyarán rendelt meg nála.

Rákóczinak ezt a kiadványát Csűrös Ferenc ismertette *A debreceni városi nyomda történetében*:⁷⁴ ez a fejedelem 1705. május 1-ével — azaz a nyári táborbaszállás napjával — Egerben keltezett katonai törvénykönyvbe. „Impresszuma nincsen, betűi azonban teljesen megegyeznek az ekkori debreceni kiadványok betűivel.” Úgy vélte, hogy „egyetlen példánya a debreceni kollégiumi könyvtár egy H.878.1. jelzésű kolligátumban” maradt fenn, de tévedett, mert e kiadványt már előtte leírták a *Magyar Könyvszemle* 1879. évfolyamában, s korántsem unikum. Abban azonban igaza volt, hogy Debrecenben készült nyomtatvány.⁷⁵

⁷⁰ L. a bibliográfiai leírásban.

⁷¹ Szilágyi István máramarosszigeti könyvtárából került az Országos Széchényi Könyvtárba. Szilágyi ki is adta a *Nemzetgazdasági Szemle* 1883-as évfolyamában *Régi emlékek* címmel. — L. a bibliográfiai leírásban.

⁷² Pl. RMK I. 1242. számú kiadványban.

⁷³ L. Misztótfalusi Kis Miklós debreceni kapcsolatára nézve I. *Mentségét*. Kurzív betűire nézve Szentkúty Pál tanulmányait: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra” történetéhez*. Budapest, 1943. — Azokkal a betűtípusokkal és nyomdai díszekkel, amelyeket a debreceni városi nyomda a Rákóczi-szabadságharc idején használt egy másik, még kiadatlan tanulmányunk foglalkozik. E tanulmány eredményeire e dolgozatunkban is támaszkodtunk.

⁷⁴ *Csűrös*: 144. és 321. l.

⁷⁵ L. a bibliográfiai leírásban.

Az egri ediktum Rákóczi második feyelmi szabályzata hadserege számára. Az elsőt még 1703 nyarán bocsátotta ki először,⁷⁶ azután még többször is, mindig az újabb kibocsátás helyével és idejével. Az 1705. évi ediktummal Rákóczi a kuruc katonaság meglehetősen laza feyelmét akarta megszilárdítani éppen azokban a napokban, amikor új — meggyőződése szerint most már döntő — támadásra készült a haza szabadságáért a császár ellen. A későbbi feyelmi szabályzatoknak ez a munkálat az alapja.

Érdemes idézni rövid előszavát:

ADgyuk értésére mindeneknek; nevezett szerint penig Fő Generalis, Magyar és Erdély Országai Generalis Marschallusinknak, azok viczejinek' Generalis, s' utánok való Strása-Mestereinknek, Mezei Harcz-rendelő s, viggázo Brigadérosinknak, Mezei Fő és Vicze Ezredes Kapitányinknak, Isten Kegyelmeiből fejverünk által megvétellett Várakbéli Commendansainknak, Hadnagyinknak, 's egyéb minden rendben 's karban helyhezletett Tiszteinknek 's Hadainknak közönségessen és személy szerint, kiváltképpen pedig Generalis Fő-Hadi Biráinknak, 's utánna való több jelső 's also Hadi Biráinknak is, Hogy mivel Mi az Hadakozásokat egyedül igazgató Szent Isten vezérléséből, édes Nemzetünk Szabadsága, régi Divattyába 's boldogságába való vissza allítására czélező fejgyerkezésünket, nem tsak Nemzetséges ügyünk valóságos igazságának, hanem Hadainknak-is Isten törvénye, és az jó kegyességen épült Regulák, mint minden dolgaink egyenes sinor mértéke szerint való igazgatásának világ eleibe terjesztésével, tökéletes szivel kivanván Hadi-operatioinkat moderálni, 's Viléző rendeinket, az mindenkor hasznos kegyességnek uttyán egyenes nyomban jártatni; miölta a' két Haza terheit vállainkra fel-vettük egész tehetségünkkel igyekeztünk azon miként édes Nemzetünk némely fiainak az egész Kereszténység előtt utálatba ment, 's Istenünk méltó haragját ellenünk fel-gerjesztő erköltstelenségek ki-tisztítatván az jó kegyesség 's Istenes élet maradékinknak-is tündökölhessen; Azon Istenes igyekezetünk ki nyilatkozására, némelly igazság szerető, 's Törvényeket értő jó hűveink által egybe szedett 's meg-vizsgált Törvényeinket szükségesnek ítültük, meg-írt Tiszteink eleibe terjeszteni, a' mellyeknek rendi ekképpen következik.

Titulus I. A' czégeres vétkekről s' büntetésekről.

Titulus II. Mindenféle vitéző rendeknek magok alkalmaztatásukról.

Titulus III. Az Hadakozásban kívántató munkáról.

Titulus IV. A' Strásátásról.

Titulus V. A' Tábor meg-indulásának módgyáról.

Titulus VI. A' zászlójokat el-hagyókról, szökőkről, Passus nélkül járokról.

Titulus VII. Az Erösségnek fel-adásáról, meg-egyezésrül, ellenséggel való öszve menésrül, correspondentiaról, beszelgelesrül, áruttatásrül, kémekrül.

Titulus VIII. A' Quartélyról.

Titulus IX. A' gyujtogatásról.

⁷⁶ L a 21. számú jegyzetet.

Titulus X. A' jegyver 's hadi eszközök gondviseléséről.

Titulus XI. A' Mustráról.

Titulus XII. A' Birónak tisztirül, és némelly környül álló Dolgokrül.

Az egri ediktum idejében elkészült, de sohasem lépett életbe. Hogy miért maradt csak kísérlet, erről Rákóczi kancelláriájának egyik *secretarius*a. Ráti Gergely így számolt be Károlyi Sándor erdélyi vezénylő generálisnak Egerből 1706. április 14-én írt levelében:⁷⁷

___ Ajánlom Alázatos szolgálatomat jó Uramnak Nagyságodnak.

Az elmúlt napokban Hadadi Uram Udvarhoz jöven Nagyságod parancsolattyal, azon alkalmatossággal a' Cancellariara divertall, a' holott szeme eleiben akadot bizonyos megh tavallyi esztendőben reprobalt edictumoknak imprimált exemplarjaji, mellyeket látvan, csak importunokodot, hogy adgyanak nekijs azon exemplarokból vagy hármal, noha eleget mondták a' Cancellisták, hogy annyit tézzen mintha harmadévi Kalendáriumot Vásárolni akárna; de ugyan csak importunitassaval extorqueált azon Kancellistakul négyet; én penigh nem ugy tartom minth harmadévi Calandariumot, hanem minth Kegyelmes Urunknak anatematizált, és hadi bironak vólt leczkéje; énis a' melly Kancellista oka volt, hogy Hadadi Uramnak adatot ezen négy Exemplár, Arestomba tételtem; Nagyságodat azért alázatosan kérem veresse vissza eő Kegyelmetül és hányassa tűzre, Várok minden Oran Groff Berchényi Uramtul eő Nagyságátul Nagy Szombatbul ujj imprimált edictumoknak egy nehany Copiaját, akkor a' kiknek jogh illen adhatok; mert a' jelől írt Edictum forma törvényekben igaz elégh jóis, de sok absurdumok inseraltattak köziben, némelleyek Contra jus Gentium, nemelleyek contra leges Patriae, és ugyan akkor állottam vala mostani hivatalomba, s' hozzám hozták volt pro authenticatione, subscribaltam valais egy nehanyat, de relegáltván, az utan repraesentaltam az Méltóságos Fejedelemnek és igen reprobaltatot; Kérem iteratois Nagyságodat, ha szinte Hadadi Uram szokássá szerent valamelylyet azok közül adot vólnais kezébül, rehabealtassa Nagyságod, mert csak Confusio származhatna belölle. Agriae die 14. Aprilis 1706.

Nagyságodnak Alázatos szolgálja

Ráti Gergelly

¶ E levélből megtudjuk azt, hogy az „anathematizált” egri ediktum helyett a fejedelem újat készíttetett, s ezt 1706 tavaszán Nagyszombatban kinyomatta.⁷⁸ A debreceni nyomdához már nem fordulhatott, ez a szibói csatát megelőző hadműveletek során 1705 őszén elpusztult.

1705. május 1-i dátummal bocsátotta ki „Ad mandatum Suae Serenitatis Principalis proprium” Ráti Gergely az *Instructiót* azok számára „A' Kikre valamelly Várnak 's erősségnek igazgatása bizattatik”. A Rákóczi-szabadságharcnak ez a második nyomtatásban megjelent hadiszabályzata azonban nem Vincze György debreceni nyomdájában készült, hanem Lőcsén, a *Brewer*-nyomdában.⁷⁹

⁷⁷ Károlyi-nemzetség levéltára. Kuruczokri Iratok. 1706. Ápr. Fasc. B. No 35. — Egy gyűjteményben levő hibás másolatról kiadták — engedélyem kikérése nélkül — *Markó Árpád és Tóth Gyula: A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai* című tanulmányukban. (Hadtörténelmi Közlemények. I/1942. 142–178. l.) Ez a dolgozat túlnyomó részében az én adatgyűjtésem alapján készült de ezt a szerzők dolgozatunkban meg sem említik.

⁷⁸ RMK I. 1718.

⁷⁹ *Thaly Kálmán: Öt ismeretlen magyar nyomtatvány a Rákóczi-korbul.* Történelmi Tár. 1879. 807. l.

Instrukció a dézsmások számára

Az ország dézsmaszedői számára készített utasítás címében (*Instructio Decimatorum*) is Misztótfalusi nemes metszésű kurzív betűivel találkozunk.

A fejedelem 1705. április 29-én értesítette a vármegyéket és a városokat arról, hogy „az Clerust illető minden névvel nevezendő Dézmákat a N. Ország számára megh arendálta” azért, „hogy az Dézmáknak a N. Ország közönséges szükségére lett arendálásával s annak az Hadak számára kiadattatásával, az szegénység terhe könnyebbedgyék, az tovább való tereh viselésre is erejek s tehetségek szolgáltatassék köz ügyünknek is elől segéllésében kívántató Hadi operatióknak is segedelmi, joggyatkozás nélkül tellyesíttessenek”, . . . „úgy hogy akármelly helység is a rendes akármelly Dézmát, nem más hanem az N. Ország számára rendelt Dézmások gondviselése alá adgya”.⁸⁰

Hogy „a N. Ország Törvénye szerént adandó Dézmáknak exactiójában . . . legyen edgyező akarat és értelem” — ezért készítette el a fejedelem a dézsmaszedők részletes utasítását *Instructio Decimatorum* címmel. Az utasításnak eddigéig egyetlen nyomtatott példánya került elő: 1705. július 22-én adta ki a fejedelem megbízásából (*Ad Mandatum Suae Serenitatis proprium*) Jánoky Zsigmond, az „Aulae Cancellarius” Bulyovszky Dániel ellenjegyzésével.⁸¹ Rákóczi dézsmá-utasítása az *Instructio Decimatorumok* népes családjának egyik tagja. Hogy közeli példát említsünk: 1672-ben jelent meg Pozsonyban egy *Instructio Pro Decimatoribus* Gründer Gottfried nyomtatásában.⁸²

Rákóczi instrukciója minden nyomdai díszítést nélkülöző, puritán külsejű hivatalos kiadvány. Nincs okleveles bizonyítékunk arra nézve, hogy valóban Vincze György nyomtatványai közé tartozik, de betűtípusaiból szinte bizonyossággal következtethetünk debreceni eredetére.

Az a véleményünk, hogy a dézsmá-utasítás is az Egerben szövegezett kuruc nyomtatványok csoportjába tartozik. Rákóczi ama rendeletét, amelyben bejelentette az egyházi tizednek az ország hasznára való bérbevételét, Egerből adta ki, a sokszorosításra szánt egri rendeleteit — a várak parancsnokai számára készített instrukcióján kívül — mind a debreceni nyomdába küldte. A dézsmá-utasítást nyilván a dézsmáügyi rendeletének kibocsátásakor, 1705. április 29-én. Talán a nyomda késedelmességének, talán a fejedelmi kancellária rendkívüli elfoglaltságának tulajdoníthatjuk, hogy az utasítást már nem Egerből, hanem a mocsonoki táborból küldötték széjjel. Rákóczi 1705. június 20-án hagyta el Eger városát, hogy meginduljon a Dunántúl visszafoglalására, e tervének kudarca után fordult seregével a Felvidékre, s július 21-én ért a Nyitra megyei Mocsonokra. Hogy a fejedelmi kancellária ezekben a válságos hetekben milyen nagy késedelemmel küldötte széjjel a rendeleteket, erre jó példa Rákóczi országgyűlési meghívójának sorsa: 1705. július 1-én az ócsai táboron készült, s csak július 16-án a kéméndi táborról küldötték szét.⁸³

*

⁸⁰ A Kecskemét városának szóló rendeletet l.: *Hornytik*, IV. 358–360. l.

⁸¹ L. a bibliográfiai leírásban.

⁸² Az Országos Széchényi Könyvtárban; RMK II. 1313/a. — Egy 1575-ből és egy 1666-ból való dézsmautasítást ír le Szalay Ágoston: *Magyar régiségek*. Pest, 1831. 110–112. l.

⁸³ *Esze Tamás: Rákóczi dunántúli hadjáratának terve 1705-ben. Hadtörténelmi Közlemények*. I/1954. 201–202. l. — Továbbá: II. *Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei*. (L. a Kuruc vitézek folyóiratának 1703–1710 című forráskiadvány 546–556. l.)

1705 őszén váratlanul hosszú időre: majdnem hét esztendőre — megszakadt Debrecen város nyomdájának működése. A város is, a nyomda is, áldozatául esett azoknak a hadműveleteknek, amelyek a császáriak részéről Erdély elfoglalását, a kurucok részéről Erdély megmentését célozták, s amelyek 1705. november 11-én Rákóczi zsbói vereségével értek véget.

A város kiürítését arra az esetre, ha Herbeville tábornagy Erdély felé tartó hadserege útba ejtené, a fejedelem maga parancsolta meg a szécsényi országgyűlésen megjelenő debreceni követeknek. Az ellenség közeledésének hírére Dobozi István főbíró Rákóczihoz sietett Tokajhoz, de nem tudta rábírní rendelkezésének visszavonására. Október 20-án a debreceniek „egész városostul kitakarodtak”, annyira, „hogy nem valamire való embert de még koldust is alig kaphatni” benne.

A város „kibontakozása” inkább fejesztett futás volt, mintsem tervszerűen végrehajtott kiürítés. A Nyírség, Kisvárdra és Tokaj felé futó szekerek a polgárok hirtelenében összekapkodott javait mentették, a közvagyon mentésére — a jelek szerint — nemigen gondoltak. Az üres városban ott maradt a patika, nem szállították el a kollégium könyvtárát, a templomok mozdítható felszerelését sem, s rengeteg hadianyag jutott a németek kezére, pedig elég idő volt mindezek mentésére. A nyomdát azonban Vincze György tipográfus elrejtette a városháza egyik boltjában. Ezt a rejtkehelyet az üres várost megszálló kurucok meglelték és felverték. A nyomukban érkező német hadsereg azután betetőzte a pusztítást.⁸⁴

A város jegyzőkönyvében a város nótáriusa így örökítette meg a nagymúltú városi tipográfia pusztulásának szomorú történetét:⁸⁵

Typographiánk szép vala, de az mindenestől elbomla, nagyobb része a betűknek castákba rakatott volt, de Tarcata nevü város háza kapujának észak felől való bóltnak rejtekében; de az kivágattatván az kuruczok által még kedden, a betűk a Castákbul kiforgattattanak. Párnákból kihasogattatott és széllyel szórattatott tollakkal, porral, gazzal, szeméttel, bóltbeli aprólékokkal öszve kevertellenek. Kiváltképpen bécsi korom is lévén a betűkkel együtt, mellyel nyomtatni szoktanak, annyira elfogott mind betüt, tollat, porl a boltban, nagy bajjal sepertellenek egyben a betűk mind gazostól. Sok betüt az utczákon, a mezőkön és táborhelyeken, mind itt, mind másutt hintellenek el. A Typographia háznál maradt betűk, sotu és egyébb eszközök is oda vadnak.

A Pataki typographia ott lévén, a betűk hasonlóképpen mind a magunké, kiforgattattanak és elhordattanak.

E tudósításból úgy látszik, mintha a nyomdát garázdálkodó kuruc katonák pusztították volna el. Dobozi István főbíró azonban nem őket, hanem a németeket hibáztatja Okolocsányi Pál császári békebiztoshoz november 16-án írt levelében: „Megmondhatja az református mediátoroknak, micsoda persecutiót csinált az német nállunk, az midőn bibliothecánkat, typographiánkat evértálta.”

A nyomda termékei: II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának nyomtatványai azonban — ha példányszámban megfogyatkozva is — megmaradtak korunkra. Felismerésük, összegyűjtésük, feldolgozásuk szép feladat és kedves szolgálat volt számunkra.

⁸⁴ Az eseményekre nézve l.: *Esze Tamás: A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása. Egyház-történet. III/1945. 54–64. l.*

⁸⁵ A rendes jegyzőkönyv után Pro Memoria írt történeti feljegyzés: *Városi jegyzőkönyv. 1705 910. l. Kiadta: Csürös, 339–340. l.*

MI FEJEDELEM FELSŐ VADÁSZI RÁKÓCZI FERENCZ

Nemes Saáros Vármegyének Örökös Fő-Ispánnya.

ADjuk tudtára mindeneknek a' kiknek illik e' mi Levelünknek rendiben. Mint hogy Isten édes Hazánk 's Nemzetünk az idegen Nemzet szorongatás, igazságtaloni nyomorok 's fenevélő hadani állapotát Fegyverünk által napokent szabadsága 's fegyveres elő-menettel boldogítja. Azért meg-érvén édes Hazánk illi szabadsága mellett való jogjainkat 's helytartócsóff Rabonai Államunk jövedelmű Önkök Haradjára 's Hozzáink igaz feneterekedő 's háborgatók meg-ily zombizására nálunk a' Törvényben magyabbi jelentetnek kivárván egyfenszind *Prædicationis* Levelünket magok személyek Jóságok iránt köznésgesen. Kifejezés kérésékmeltonk inliven ezen Pötsétes *Prædicationis* Levelünk által hűségünk alatt levő mind Lovas mind Gyalog Tízzeneknek úgy Hadainknak mind köznésgesen, mind pedig Személy szerint parancsoljuk, se Személyben háborgatni, se Falom, mezőn, Városban levő javában, akár mi nével nevezendő Jóságokban hárt tenni, fel-venni 's fel-venni, se magok Tízzenek meg-ne próbálják, se pedig *divulsiók* alatt való Hadaink el-közvetni meg-ne mészélték. Tízzenek is meg-ne engedjék. Külömben valakik ezen parancsolamat meg-vertvén az ellen teskefésnek, es meg-nevezet hűlínket maga személyben, vagy pedig Jóságában meg-háborítják 's károsítják, szoros *Ediktumunk* ellen vétkezvén, valamint az *Ediktum* szomszédjára hozatd magával az a' szerint való kemény *fenetereff*, büntetéff 's halált érdemek szerint el-nem kerülök.

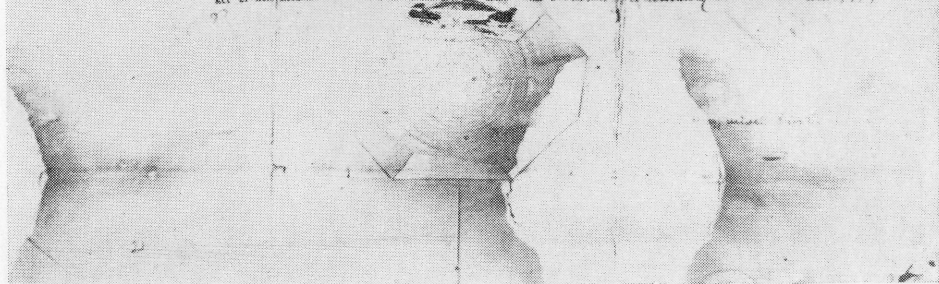
Költ 1701. jós. Városházán Du. 29. Mész. Hely. Anno 1701.

MI FEJEDELEM FELSŐ VADÁSZI RÁKÓCZI FERENCZ

Nemes Saáros Vármegyének Örökös Fő-Ispánnya.

ADjuk tudtára mindeneknek a' kiknek illik e' mi Levelünknek rendiben. Hogy mivel *való szigorú fenetereff* meg-érvén édes Hazánk illi szabadsága mellett való indítványok, hozánk el Isten Hazánkhoz való hűségtek magok meg-tennénekkel bonyosvón: kivárván *Prædicationis* levelünket is, mind Jóságok, mind személyek iránt, kiket mel-
töknek inliven; ezen Pötsétes *Prædicationis* Levelünk által hűségünk alatt levő mind Lovas 's Gyalog, Tízzeneknek, es Hadainknak köznésgesen parancsoljuk, a Jóságokban, ha személyekben, házaiban házaikon kívül, erdőn mezőn, városban, faluban, vagy bárhol, akár mi nével nevezendő Jóságokban meg-ne próbálják, se magok Tízzenek meg-ne mészélték. Külömben valakik ezen parancsolamat meg-vertvén az ellen teskefésnek, es meg-nevezet hűlínket maga személyben, vagy pedig Jóságában meg-háborítják 's károsítják, szoros *Ediktumunk* ellen vétkezvén, valamint az *Ediktum* szomszédjára hozatd magával az a' szerint való kemény *fenetereff*, büntetéff 's halált érdemek szerint el-nem kerülök.

40





Bercsenyi Miklós generális oltalomlevele. A₂) variáns



Die 12 Junii 1703

25
100.

MI FEJÉDELEM FELSŐ VADÁSZI RAKOCZI FERENCZ.

Nemes Sáros Vármegyének Örökös Fő-Ispánnya.



Eveliünk *exhibealo* azért hűségünk alatt mind Lovas mind pedig Gyalog Tízzeinknek s Hadainknak Személyi Szolgálatát és közelegyűlést; sőt minden hűségnek alatt levő Város, Falusi lakosokat, úmóvezen igaz Parancsokkal s Szolgálatokkal tartom, most is jóvá ártatlan börtönök börtönösökkel. Külömben valaké parancsokat ellen. Szabadon ártatlan börtönökben megmozdíték kemény büntetéseket elcsesz kériük. Kéi.

1728
9 39
14 20.

Spörz variáns

15 font	14 font	12 font	10 font	8 font	6 font	4 font	3 font
24	24	24	24	24	24	24	24
12 font	12 font	12 font	12 font	12 font	12 font	12 font	12 font
8 font	8 font	8 font	8 font	8 font	8 font	8 font	8 font
4 font	4 font	4 font	4 font	4 font	4 font	4 font	4 font
3 font	3 font	3 font	3 font	3 font	3 font	3 font	3 font

1728

MI FEJÉDELEM FELSŐ VADÁSZI RAKOCZI FERENCZ.

Nemes Sáros Vármegyének Örökös Fő-Ispánnya.




Eveliünk *exhibealo* azért hűségünk alatt mind Lovas mind pedig Gyalog Tízzeinknek s Hadainknak Személyi Szolgálatát és közelegyűlést; sőt minden hűségnek alatt levő Város, Falusi lakosokat, úmóvezen igaz Parancsokkal s Szolgálatokkal tartom, most is jóvá ártatlan börtönök börtönösökkel. Külömben valaké parancsokat ellen. Szabadon ártatlan börtönökben megmozdíték kemény büntetéseket elcsesz kériük. Kéi.

F. Rakoczi


Die 2. Mensis Junij Anno 1704

F. Rakoczi

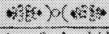
FELSŐ-VADASZI
RAKÓCZI
FERENCZ
 FEJEDELEM,
 Es Saáros Vármegyei Örökös
 FŐ-ISPÁN;
 Magátúl a' kegyelem szerint for-
 máltott alázatos
IMADSÁGA.
Művel
 Az ő Urának Istenének örezjéjéim-
 dennapon engedelmli szokta
*Nyomatás által közönségesé tete-
 tet moztan, a' végre: hogy a' biro-
 dalma alatt lévő vitézli Magyar
 nép-is, az ő kegyelmes jó Urat's
 Fejedelmét a' öregi imádkozásban
 követsi meg-ismallys.*



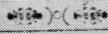
1703. Eszterád.



Uram ISTEN, igazság-
 nak kútjeje, és kegyel-
 meségnek ki-merit-
 hetetlen forrása! ki a' te paran-
 tsolatidnak öfvényétől el-te-
 lyedert népedet, szolgálatnak
 igájával meg-foktad büntetni,
 hogy meg-törven az ő nyaká-
 nak keménységét; minekutánna
 hozzad folyamodik, a' mint bün-
 tetésben igazságodat, ugy a' te
 engedelmeiségedben észmért-
 sed-meg vele való kegyelmé-
 ségedet.
 Meg-vallyuk Uram! Atyáink-
 nak hamiságát, észmériük min-
 dennapi vétkeinket, kikkeltége-
 det édes Atyáinkat meg-bánt-
 ván, méltán ostorodat tapaszta-
 lyuk: Meg-érdemlettük Uram,
 X: hogy



hogy elménket szabadulátunknak
 igyekezetre multoztattad meg-
 mozdítani, tselekedetinket igaz-
 gassad, karjainkat erősítsed, fegy-
 vereinket elefítsed, hogy kegyes
 akaratodat, tellyes erőnkkel kö-
 verhefsük. Adgy Uram azoknak
 kiket Vezéreinké akartál lenni,
 rendelésekben böltseséget, az el-
 lenkező dolgokban erősseget, a'
 szerentsés állapotokbá tartózkod-
 ást a' hadakozásban bátorságot,
 az álomban vigyázást, hogy a' te
 akaratodnak útain járjanak. Kör-
 nyékezd-meg Uram Isten tábo-
 rinkat, és azokat a' te irtalmassá-
 godnak palástyval környül vé-
 vén, a' mi ellenségeknek lesfel-
 kedésektől óltalmazad, kergetsd
 el strásalóinknak álmokat, hogy
 kéfszületlen ne találástunk. Lé-
 gyen a' te Angyalod őrizzónk, és
 X 3 kalau-



kalauzunk a' hartozásban, ki az
 álgýúknak és puskáknak golyo-
 bisit el-szele szíze, és miképen az
 Izrael nemzetséget a' tengeren
 száraz labbal, úgy bennünket a'
 mi ellenségeknek rendelt fere-
 get között böldogúl vezessen;
 egy szóval: Engedd-meg édes
 Urunk, és kegyelmes Atyánk!
 hogy vízfza fogadván kebeled-
 ben népedet, a' te parantsolatid-
 nak útairól el-ne téveledjünk;
 hanem a' te igazságodat meg-ő-
 rizvén, tsendéségekben és bekef-
 ségben a' mi útaink igazgattas-
 nak, ki bennünket meg mer-
 hetetlen kegyelméséged szerint
 teremttel, és meg váltottál, a'
 mi Urunk Jéhus Christus által, ki
 te veled, és a' Sz. Lélekkel, el, és
 uralkodik mind örökkön
 örökké
A M E N.


Címlap

A' MELTÓSÁGOS FEJEDELEM
FELSŐ-VADASZI
RAKOCZI FERENCZ,
Kegyelmes Urunk által:
Nemzetünknek s' édes Hazánkak a'
Nemet Nemzet kegyetlen Uralkodása
alatt lett, hallatlan meg-nyomorítottá-
sárról, maga Meltóságos Személye-
nek nagy méltatlan szen-
vedéséről, *7196*

Es
Az *Austriai* Ház erőszakoskodása alól
való fel-szabadulásért fogott Magyar
fegyvernek ártatlanságáról, az e-
gész Keresztýen Világnak
előre adott

MANIFESTUM.
KÖZ TUDOMANY TETEL.

*Melly elöbben Deák, mostan pedig Ma-
gyar Nyzelen, újjonnan közönfélére
szent.*



Nyomt. 1704. Ezrend.

A₂ lap

A'
KERESZTYÉN VILAG
M I N D E N
FEJEDELMEINEK,
E S
RESPUBLIKAINAK,
Ugy egyéb akarmelly, akarminemű al-
lapos, becsület, méltóság, Tízid,
és fehérség
RENDEKNEK.

M I FELSŐ VADASZI
RAKOCZI FERENCZ,
ISTENnek Kegyelmeből
FEJEDELEM, Saáros Vármegyének
FŐ-ISPANNYA, Munkácsi és Mako-
vizzi HERCZEG, Saáros-Patak-
nak, Tokajnak, Regécznek, Ersecdnek,
Somlyónak, Ledniczének, Sze-
rentsnek, Onadnak
ÖRÖKÖS URA.

A₂ A' d_o

3. lap

A' dolognak örök emelkedésre
Meg-újúlának a' ditsősége
MAGYAR NEMZETnek,
regi febei, és Hazánk meg-
febesült szabadságának mo-
stoha Kezzel ennyiszor enyhítettet feb-
helye, minckutanna alattomban el-bá-
gyadott tagai, az *Austriai* Háznak Isten
ittleibül való birodalma alatt, feltéven
hogy ep Réfere-is rea har a' végső ve-
szedelem, Fegyverrel kíván el-vágtat-
tani. El ámulnak fokaknak elmejük, a'
meg-haborodott országoknak vifontag-
ságos újságától meg-rettentvén, és hogy
ez a' meg-nem rontatott, ditsőséggel s'
szép kies tsendésséggel ennyi fok száz
Eszendéktől fogván viragzó és fenn-
álló Nemzet, már idő folyásával gyá-
fos változásban állózik, midőn a' Vi-
lág tsudállja, foka a' Király ellen
való hitelenséggel, esztamadat indító
vele született kívánsággal vádolják,
vetkes velekedéssel, nem tudván a' dol-
gokat. Adjátok engedelmet igaz fájdalom-
munknak és panaszunknak, és egy ke-
velsé fellyebb emelvén elmelkedés ste-
ket.

D₂ lap

Nemzetségnek közönseges bünceit, mi-
don ennyi gonolozok közt habzó hajó-
ját igaz igyünknek a' tovább való elő-
menetelnek szeles tengerére botsár-
tyuk, az Isten gongyavifelésének böl-
dogító szelei által, régi boldogsági-
nak bátorságos Kevparttyára el vezetli,
és immár valahára az Öröкке való
tsendésségnak diadalmaskodó
örvendezésével meg-
koronazza!

*Költ Munkátri Uraságunkban lévő
Taborunkban hetedik napján szent
Iván havának, Ezer hét száz há-
rom esztendőben.*

D₂ PARJA

Cimlap

UNIVERSIS ORBIS
CHRISTIANI
PRINCIPIBUS,
ET
REBUSPUBLICIS,
Necnon
Aliis quibusvis, cu-
juscunq; Conditionis,
Gradus, Honoris, Digni-
tatis, Officii, ac Præmi-
nentie **STATIBUS &**
ORDINIBUS.

1. lap

NOS FRAN-
CISCUS DEI
GRATIA PRINCEPS
RAKOCZI de Felső-
Vadász, COMES de Saáros, DUX
Munkácsiensis, & Makovicziensis;
DOMINUS Perpetuus de Sáros-Patak,
Tokaj, Regécz, Fcsed, Somlyo, Led-
nicze, Szerencs, Onod, &c.
AD perpetuam Rei memoriam. Re-
crudeſcunt diutina Inclytz GEN-
TIS HUNGARÆ vulnera, totiesq;
curâ novercante faucis Regni Liber-
tatis lenita cicatrix, poſteaquam ta-
cité labantibus membris, ad extremè
lethalem, ſub fatali Domûs Austria-
cæ Dominio, meretur ſynceræ Par-
tis ſerpere interitum. Enſe reſcindi
poſtulat. Græpent multorum animi ire-
rata tumultuantis Regni novitate at-
toniti, Gentemque hanc, inconcuſſâ
gloriâ, ac leni tranquillitate, per tot
ſæcula ſtorem ſteſiſſe, jamque continua-

B₅ lap

delictis, dùm fluctuantem in tot ma-
lis *juſta Cauſa* Cymbam, amplo ſe-
quiorum progreſſum Oceano com-
mittimus, ad tutum priſtinæ Felicitatis,
ſecundis auxiliatricis Providen-
tiæ favoniis, perducet Portum, trium-
phaturoque iam tandem perpe-
tuz malaciæ coronabit
claficò.

C O P I A
Citati in antelato
Maniſeſto annexi, ſequentis
eſt tenoris.

Uodſi Suprema
quoque Univerſi Creatrix
Gubernatrixq; Divina Ma-
jeſtas, ſe oportunitè im-
portunèq; interpellandi, Oppreſſis
conceſſit facultatem, quidni, & eam me-
ritò

Utolſó lap

vereri, quz Majeltati Veſtræ Sacra-
ſimæ præmemorata humillimè deſeço,
Licet igitur mihi hanc experiri Cle-
mentiam, quam Sacroſanctum Verbum
Regium tranſmutavit in Juſtitiæ Af-
ſictorum Solatio, Orphanorum Patri,
Majeltati Veſtræ Sacraſiſimæ, dilectiſſi-
mam relinquo Conjugem, tenellasque
Proles, eam unicam lacrymantibus oca-
lis, flexoq; poplite implorans gratiam, ut
Majeltas Veſtra Sacraſiſſima, hæc meæ
Fidelitatis, innocentizq; pignora, per
Miſericordiæ Divinæ viſcera, ſalvaque
Salvatoris ſtigmata, in Gratiz ſur ſinum
recipiat, meq; miſerum in omnibus Ter-
ræ plagis, tanquam in Mundi infortuni-
orumq; Oceano, fluctuantem, ex fidelif-
ſimorum, innocentumq; ſervorum ſuo-
rum catalogo non delens, adminiſtrata,
ſecundùm Jura mea patria, juſtitiâ, in
priſtinum Gratiarum perducet Portum,
qui & Exul permaneo ad uſq; tumulanti-

DATUM ex Caſtris in Dominio caſtris
Munkaciensî poſitis. Die Septima
Menſis Junii. Anno Domini Milieſi-
ſimo ſeptingentiſimo tertio.

*Universis Orbis Christiani Principibus,
& Rebus-publicis, nec non aliis quibusvis
Præsentibus bas Patentes Nostras visu-
ris, lecturis & legi auditis.*

NOS FRANCISCUS DEI
gratiâ Princeps RAKOCZY
de Felső Vádász, Comes de Sááros, Dux Mur-
kötényis & Makoviczenis, Dominus perpetuus de Síros Paak, Tokay,
Regész, Eszed, Somlyó, Lednicze, Szerents, Onod, &c. Salutem à
Duce iustorum Atarmorum DEO, & felice quævis.

SCiat Orbis Christianus, cum unice animi
Nostrî, Contæderatorumque Hungarorum fuisse semper, esseque
in præfata, propensionem, ut quoadmodum fulerent iustus
Armis, oppressis, sub rigido Domsu Austriacæ Regine forensissimi
olim Regni libertates redintegrare, pristinaque dulcissimi Patris quo-
terem rebare conati propostimus, ita à Pace nunquam alieni, mihi
quoque mediâ, ad consequendum felicem rerum eventum iubentes ad-
mittamus. Proinde scopo huic firmiter insistentes, licet Divina Me-
mbris inter eos Circumadacentes, ac in ipsis quoque Regni veteribus
conflictuos hostes, æquitati Causæ Nostræ secundis succedebat hæc
faveret, ac ulterius quoque (sub decursu temporis Annonialis felices exer-
tuationis Nostræ sperâstemus) progressus; nihilominus quoniam primam
per Deputatos Commissarios denunciata, passimque divulgata Domsu Au-
striacæ de reddendis nostris Regni Libertatibus, cumque in finem sub-
secuturo Armistitii tractata propensâ intentione Nobis innotuit, summa
animi alacritate sperantes tanta felicitatis, quam armis restituerit succu-
stiam futuram consecutionem; non modo Victoriâ armis à perfectio-
nem occupatam insulsa sanguine Civitatem Stragedensiem, quamvis omnes
apparatus bellici, eò erant directi, ut ipsius quoque Fortissimi expecu-
ationem, quam primùm Dei benigne tractandis succedens sperâstemus, nihil
lominus, ut prodicem in rebus tractandis sinceritatem nostram, magis

1741. X. 18. 1841.
& tranquillitatem Regno unice reducere velle, meritis sibi præstare
possumt, ita pariter, ut Cæsare quoque Domini Commissarii supra Ar-
militum puncta, datamque super us Celsissimi Domini Principis auctori-
repligam realiter, ac iustas & æquas propositiones dare, patriso sin-
ceritate nobiscum agere velint, allaborare haud dedignentur. Quibus in
reliquo permatenamus.

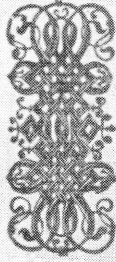
*Ad quævis officia præsentissimi obligatissimi
Deputati Plenipotentiarii Celsissimi Domini
Principis RAKOCZY, &c.*


**Postulatum Commissionis Cæsareæ ad Repligam
proximè præcedentem, sequitur in hæc verba:**

Rogat Excellentissima Commissio Cæsareæ, post traditam Fidem repli-
cam, quam præsumari loco Conspicua Deputatio Celsissimi Prin-
cipis RAKOCZY exhibuerat, ut mediato vellet eò contendere apud
Dominos Deputatos, ut ad ipsos Conditiones Armistitii à Commissione
Cæsareæ propofitas, quam primam respondeant, vel se id nolle de-
clarent.

**Rescriptum Deputationis ad illud, hujus
est tenoris.**

Ad rescriptum Excellentissæ Mediationis, quò directum super propofitio-
nis Commissionis Cæsareæ à Deputacione Celsissimi Principis RAKOCZY
repositum adargere videtur, Eadem pariter ante omnia in-
quire, & informari rogat. Ad Excellentissam Mediationem, quoad petita in data
repligam inserta aliquid apud Commissionem Cæsaream efficere possit,
ac utrum Eadem Commissio forpinde quopiam respondere velit,
His præfatis directum ex parte hæc sequitur responsum.





MI FEJEDELEM
Felső Vádálzi

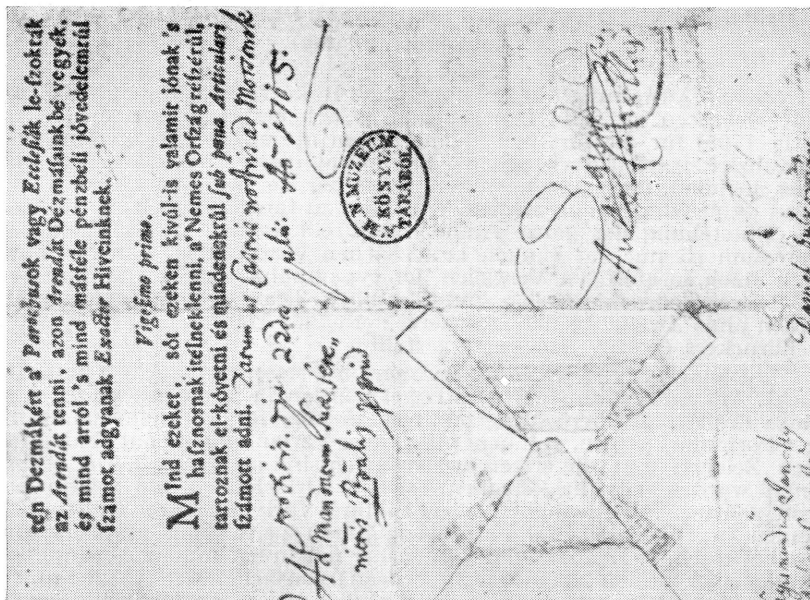
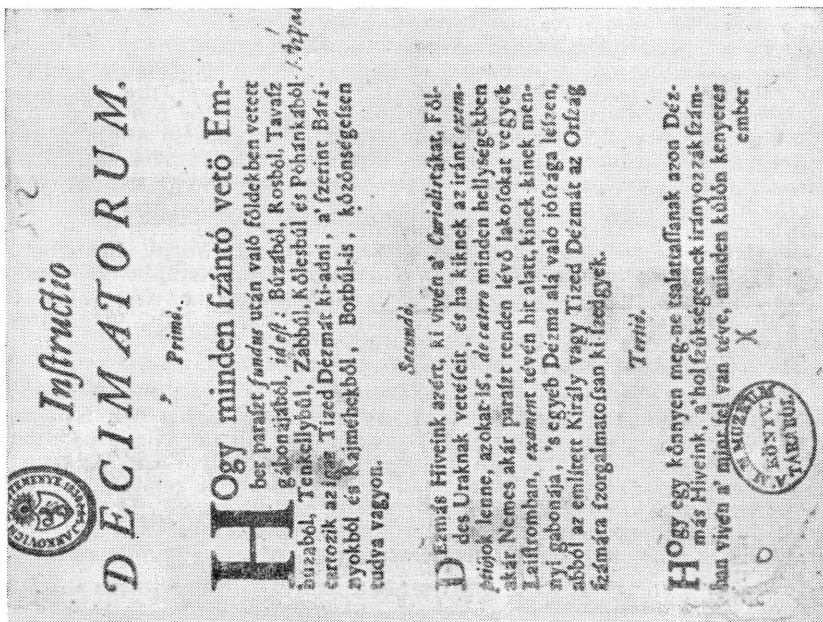
RAKOCZI FERENCZ,
Isten kegyelméből Erdély
Országának Vádálztoi

F E J E D E L M E,
Magyar Ország Részzeinek
U R A,
Székelyek és Sáros Vármegye

FŐ-ISPANYA,
Munkási 's Makoviczi
HERCZEG,
^{ÉS}
Sáros-Pataknek, Tokajnak, Regécznek,
Ecsédnek, Somlyónak, Ledniczének, Szeretnek,
Onodnak, &c.

Ő R Ő K Ö S U R A.

Dgyuk értésére mindenk-
nek; nevezett táczint pedig Fő *Generalis*, Magyar
és Isztolyi Országai *Generalis*, *Marschall*ainknak, azok vicé-
jének, *Generalis*, s utannok való Strázsa-Mesterinknek, Mezei Fő és
Harcz-tudós, s vigyázó *Brigadéros*ainknak, Mezei Fő és
Vicze Ferdes Kapitányainknak, Ilten kegyelméből fegy-
verünk által meg-veveteit Várakbéli *Comendant*ainknak,
Hadnagyainknak, s egyben minden rendben s karban hely-
hezetteti Tisztjeinknek s Hadainknak közönvégséfen és
személy fezzint kiváltéppen pedig *Generalis* Fő-Hadi Bi-
rádnak, s utánna való többelső s alsó Hadi Biráinknak
is; Hogy mivel Mi az Hadakozásokat egyedül igazgató
Szent Ilten vezetéséből, edes Nemzetünk Szabadisága,
regi Divartyába s boldogságába való vízfizra állítására cze-
lozo fegyverekesünket, nemcsak Nemzetes fegyűnként va-
lóságos igazságjának, hanem Hadainknak is Ilten törvénye,
és jó kegyesfezen épült Regulak, mint minden dolgaink
egyenes finor mereteke fezzint való igazgatásának világ eléri-
be terjesztésével, többilletés szivel kívánván Hadi-*operatio*-
inkat *moderálni*, s *Virező* rendeinket, az mindenkor haza-
nos kegyesfegnék utyan egyes nyomban lártaini; miöl-
ta a Két Haza terheit vállainkra fel-vertük egész tehetse-
günkkelnyekhezünk, azon miként edes Nemzetünk némi-
fiainak az egész Kezefiznyeség előrt utállatba ment, s ille-
nünk melő haragját ellenünk fel-gerjesztő erköltselések-
ki fiztatván az jó kegyesfege s iltenes éler maradekaink-
nak is tündökölthessen; Azon iltenes igyekvezetünk ki nyi-
lakozásira, nemelly igazság fezzertő, s Törvényeket értő
fő hivczink által egybe fezzertő s meg wisgát Törvényeinket
főkszeresnek írtatuk, meg-irt Tisztjeink elibe terjesz-
tenia, melyeknek rendi csképpen következik.



DIE DEBRECENER DRUCKEREI IM DIENSTE DES FÜRSTEN FRANZ RÁKÓCZI II. (Zusammenfassung)

Auf die Anweisung des Fürsten Franz Rákóczi II. verfertigte die Druckerei der Stadt Debrecen offizielle Drucksachen in den ersten Jahren des Freiheitskrieges (1701—1705) für die fürstliche Kanzlei, um die angehäufte administrative Arbeit der Kanzlei zu erleichtern. Mit der Sammlung dieser Drucksachen beschäftigte sich bisher niemand, und steht auch kein kritischer Bericht über sie zur Verfügung. Der Grund dafür ist darin zu suchen, daß man zu ihrer Bearbeitung und zur Klärung ihrer Entstehung das ganze Archiv des Freiheitskrieges durchsuchen mußte. Ein Impressum ist nur auf einigen Drucksachen vorzufinden, daher konnte man nur durch einen sorgfältigen Vergleich der typographischen Zeichen feststellen, ob sie in Debrecen gedruckt worden sind oder nicht. Die unten angegebenen Drucksachen wurden ohne Zweifel in der Druckerei der Stadt Debrecen unter der Mitarbeit des Buchdruckers György Vincze hergestellt.

1. *Die Schutzbrieife Rákóczis* wurden für Personen, Ortschaften und Städte gedruckt. Am Anfang des Freiheitskrieges wurden sie von den Kanzlisten geschrieben, infolge der Arbeitsüberlastung mußte man aber für Vervielfältigung in der Form eines Formulars sorgen, von dem bisher vier Varianten bekannt sind; die typographischen Zeichen und die ersten drei Initialen sind identisch. 2. *Die Schutzbrieife Bercsenyis* wurden teils für Personen, teils für Ortschaften und Städte in besonderer Form gedruckt. Beide haben auch spätere Varianten. Die früheren Stücke entstanden in Debrecen, während die späteren vermutlich in Nagyszombat angefertigt wurden. 3. *Der Werbebrief* ist bisher nur in einem einzigen Exemplar vorhanden, der aber zu den ältesten Debrecener Drucksachen der Kurutzen gehört. 4. *Der Paßport* ist in zwei Varianten erhalten geblieben, der eine ist ausgefüllt, der andere ist leer. Durch den Vergleich mit den anderen Drucksachen wurde zweifellos festgestellt, daß sie in Debrecen gedruckt wurden. 5. *Das Patent des Generals István Sennyey*, das wahrscheinlich ein Schutzbrief sein konnte, ist nur in einem einzigen Exemplar vorhanden. Der Kenntnis dieser Urkunde liegt die Mitteilung eines Briefes des Vorstandes des Magistrats der Stadt Debrecen, István Dobozi zugrunde. 6. *Das Gebet Rákóczis*, das vom Fürsten selbst verfaßt wurde, ist während des Freiheitskrieges in zahlreichen Ausgaben verschiedener Druckereien veröffentlicht worden. Es wurde einmal im Oktavformat, einmal im Duodezimalformat von der Debrecener Druckerei verlegt, beide sind zweisprachig. Es ist auffallend, dass die ungarische Ausgabe von den Jesuiten in Nagyszombat nachgeahmt wurde. 7. *Das Manifest* ist in drei Debrecener Ausgaben u.zw. im Folio und Oktavformat in lateinischer Sprache und im Oktavformat in ungarischer Sprache bekannt. Seine späteren Ausgaben stammen aus der Druckerei der Jesuiten in Nagyszombat, die aber nicht gern die Veröffentlichung übernahmen. Es gibt auch eine Ausgabe des Manifests in ungarischer Sprache ohne Impressum, die eine zum Verwechseln ähnliche Nachahmung der Debrecener Ausgabe in ungarischer Sprache mit Oktavformat darstellt. 8. *Die Akten der Friedensverhandlungen in Selmec* wurden unseres Wissens zweimal, einmal in Nagyszombat und zum zweiten Mal in Debrecen gedruckt. Das Manifest in ungarischer Sprache auf einem Blatt wurde aber nicht in Debrecen herausgeben. 9. *Das Patent und die Instruktion zur Regelung des Postdienstes* wurde vom Oberpostmeister János Szepesi veröffentlicht. Es ist in einem einzigen Exemplar vorhanden. 10. Das Kriegsedikt enthielt das Disziplinarreglement für das Heer, das wohl zur festgesetzten Zeit fertig wurde, aber nie in Kraft trat. Statt seiner hat der Fürst ein Neues drucken lassen, das im Jahre 1706 in Nagyszombat veröffentlicht wurde. 11. *Die Instruktion für Zehnleneinnehmer* ist nur in einem Exemplar bekannt.

Im Herbst 1705 hört die Tätigkeit der Debrecener Druckerei für fast sieben Jahre auf. Sowohl die Stadt, als auch die Druckerei fielen den Kriegsoperationen zum Opfer, die in Transylvanien stattfanden und mit der Niederlage der Kurutzen bei Zsibó endete. Der Fürst gab den Befehl heraus, die Stadt Debrecen zu evakuieren. Die Druckerei wurde zuerst durch die Kurutzen zerstört. Die Vernichtung wurde durch das kaiserliche Heer fortgesetzt und beendet. Die Druckerei wurde gänzlich zugrundegerichtet, ihre Veröffentlichungen sind uns aber, wenn auch in verminderter Anzahl, erhalten geblieben.

Molnár Pál

A DEBRECENI REFORMÁTUS FŐISKOLA NAGYKÖNYVTÁRA GÉRESI KÁLMÁN IGAZGATÁSA IDEJÉN (1874—1896)

I.

A debreceni református főiskola könyvtára az ősi Kollégium szerves része volt egész története folyamán s természetes hivatását az ott folyó tanítási és tudományos munka támogatásában találta meg. Fejlődése egyes szakaszaiban a Kollégium akkori életének, működésének, tudományos színvonalának tükrözője.

A könyvtártörténet, a könyvtártudomány e fontos ága, lényegében társadalomtudomány: feladatának tartja, hogy egy történelmi múltú gyűjtemény kialakulását, működését, hatáskörét és hatásfokát felderítse, s tisztázza annak sokrétű társadalmi-kulturális funkcióját. Az ilyen jellegű vizsgálat természetesen nemcsak egy könyvtár egész történetére, hanem annak meghatározott fejlődési szakaszára is vonatkozhat.

A debreceni Kollégiumi Könyvtár (a továbbiakban: KK.) története a magyar művelődéstörténetnek kétségtelenül számottevő része: kritikái vizsgálata nem elégedhet meg a fejlődési és működési adatok, tények egyszerű közlésével, hanem fel kell tárnia a korabeli társadalmi, iskolázási, egyházi és városi élettel való kapcsolatait, összefüggéseit is, anélkül azonban, hogy e szűkebbkörű vizsgálat tanulságait általánosítva, magának a művelődéstörténetnek igényét követelné vagy kisajátítaná. A könyvtártudomány egyéni hatásokban, pl. írók, tudósok működésében nem vállalhatja a mélyebb szaktudomány, művelődéstörténeti vagy szociológiai elemzés feladatát, hanem a könyvtárnak mint művelődési forrásnak hatása összegezését a szaktudósra, a történészre, a szociológusra és a biográfusra bízza. Ezek eredményei viszont értékes adalékokat jelenthetnek a könyvtártudomány, illetőleg könyvtártörténet részére. Az ilyen szempontú vizsgálat még nem vált általánossá, s egészében a jövő feladatai közé tartozik.

A tárgy érdeke és a módszer kérdése egyaránt megérdemli, hogy ismertessem és értékeljem a nagymúltú debreceni könyvtár fejlődésének egy nem régi, de mégis feledésbe merült szakaszát, Géresi Kálmán kollégiumi tanár könyvtárigazgatói működését, mely a téma határain és jelentőségén túlmenő tanulságokat is kínál számunkra, éppen társadalmi, kultúrtörténeti távlataiban és összefüggéseiben.

II.

A debreceni Kollégium, mely hagyományos gyűjtőneve a főiskola történetileg kialakult, akadémiai, középiskolai (gimnáziumi és tanítóképző intézeti) és népiskolai tagozatait magában foglaló szervezeti egységnek, szépszámu és érdemes történetírók munkássága révén egyik legismertebb nevelési intézményünk. Tudományos és kultúrtörténeti szerepe, jelentősége szinte a köztudatban él; jelentős mértékben terjesztette ezt a szépirodalom is, mely a diákromantika fényét árasztja az ősi magyar iskolára. De magára a KK.-ra, bár jól nyilvántartott történeti értékek számított mindig, kevés figyelmet fordítottak a kutatók, s csak újabban vált tudományos vizsgálat tárgyává.

A KK. múltjáról értékeiről, majd működéséről néhány elszórt adalék és szószavú jelentés után *Géresi Kálmán* később ismertető két történeti vázlata, majd *Varga Zsigmond* két könyve adott átfogó képet. Pár debreceni disszertáció és szakdolgozat foglalkozott a KK. angol és francia könyvanyaga, illetőleg történeti ritkaságai elemzésével.¹

Varga Zsigmond, a KK. volt vezetője (1913—1943) és legjobb ismerője első ilyen műve 1934-ben jelent meg: *A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára* írásban és képben (I—II. köt.). Diszes ismertető könyvtárleírás ez: a történeti értékek, ritkaságok bibliofil szempontból való számbavétele és rendszerezése. A mű a kialakulás folyamatát nem érinti, csupán az igazgatás és kezelés akkori (1930-as) rendjét ismerteti. Mint alapvető mű sokat tett a KK. a széleskörű megismertetésére, sőt cserepéldányként sok eljutott belőle külföldre is.²

A debreceni Kollégium nagyszabásúra tervezett, de sajnos töredékben maradt jubiláris története részeként 1945-ben jelent meg *Varga Zsigmond* második e tárgyú fontos műve, a KK. első teljes története, mely megjelenési körülményei miatt máris jóformán hozzáférhetetlen könyvritkaságnak számít.³ A KK. kialakulása történetét *Varga Zsigmond* széles művelődéstörténeti keretbe helyezi, s a fejlődést a tíz ismert régi katalógus (1706—1873-ig) beható bibliográfiai értékelésével ismerteti. A gyarapodást (ajándékot, vételt) felsorolja, a ritkaságok és értékek könyvészeti adatait nyilvántartja, majd a történeti áttekintés után tárgycsoportok szerint újból rendszerezi. A tudós könyvtárigazgató-professzor sok szeretettel és buzgósággal kutatta át könyvtára kincseit és lelkesedéssel méltatja minden értékét. Ebben van hibája is. Könyvtárát önmagában tekinti, nem másokkal összehasonlítva, így e szűk perspektíva értékelését elfogulttá teszi. Viszont a könyvtár működését, társadalmi, tudományos, pedagógiai hatását és szerepét, továbbá a fejlesztés kétségtelen hiányosságait alig-alig veszi figyelembe. A sajátos könyvtári szempontok az egy-

¹ *Varga László*: A debreceni református kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága 1738-tól 1849-ig. Bölcsészettudományi értekezés. Debrecen, 1930.

Török Ilona: A református Kollégium könyvtárának francia könyvei. (Szakdolgozat francia nyelven a Debreceni Egyetemi Könyvtárban A 1128 jelzet alatt.) Debrecen, 1930.

R. Harkó Viola: A debreceni református kollégium angol könyvanyaga és ennek kialakulása. Bölcsészettudományi értekezés. (Gépelte példánya a Debreceni Egyetemi Könyvtárban 5665. sz. alatt.)

² *Varga Zsigmond*: A debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képben. I—II. Debrecen, 1934. Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Rt.

³ *Varga Zsigmond*: A Kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége. 96 műmelléklettel. Debrecen, 1945. Városi Nyomda. Ezt a könyvet 1945-ben szedték ki s mindössze 25—30 példányban készítettek róla — az akkori viszonyok miatt kézirővel — levonatot. A kiszedett betűanyagot akkor politikailag sürgősebb nyomtatványok előállítására érdekében szétszedték, ezzel a további példányok nyomtatása lehetetlenné vált.

oldalú bibliofil érdeklődéskevessé mellett esnek latba. A bibliográfiai adatok halmozása a művet túlszűfoltta, szerkezetét pedig kuszáltta teszi.

A szakbírálat több hiányára mutatott rá mind az adatgyűjtésben, mind a közölt adatok pontosságában, és kifogásolta módszerét, patetikus stílusát, helyenként provinciális túlzásait is.⁴ Mindezt a magam kutatásai is igazolják némiképpen.

Mindemellett *Varga* Zsigmond e két könyvtártörténeti művével úttörő munkát végzett e téren, s az általa feltárt hatalmas anyagra, széles tárgyismeretére, bibliográfiai tudására, adataira kell építeni annak is, aki a könyvtártudomány újabb funkcionális szempontjai szerint vizsgálja és értékeli majd a KK. történetét.

Az itt tárgyalandó negyedszázadnyi időszak nem elszigetelt része a KK. történetének. A debreceni főiskola ősi hagyományai élő és ható tényezők voltak az egész múlt század folyamán. Az összefüggések tisztázása és néhány szempont kiemelése végett röviden ismertetnem kell előzményként a KK. 1874 előtti állapotát.

A főiskolai könyvtár a *coelus*, az önkormányzatú diákközösség tulajdona volt négyszázéves múltja első felében: fejlesztése, fenntartása főleg professzorok, papok hagyatékából, a város segélyéből, ajándékából, s a külföldi akadémiákról hazatért („*redux*”) ifjak könyvadományából történt a múlt század végéig. A KK. régi állományáról a ránkmaradt különféle katalógusokból nyerhetünk képet: *Varga* Zsigmond ezek elemzéséből állítja össze a könyvtár történeti fejlődését.

Felügyelete, irányítása *Maróthi* György (1738—1744) óta a könyvtárigazgató professor (bibliothecae praefectus) tiszte volt. Ezek közt találjuk a Kollégium több nagynevű tanárát: *Hatvani* Istvánt (1753—1760), *Sinai* Miklóst (1760—1790), *Budai* Ézsaiást (1793—1811), majd *Péczely* Józsefet (1815—1831) és *Lugossy* Józsefet (1846—1862), kik nemcsak jeles tudósok, hanem nagy könyvgyűjtők és szakértők is voltak. A KK. szerepe a debreceni felvilágosodás korszakában (Csokonai, Földi, Fazekas Mihály, Kölcsey) igen jelentős, de részleteiben még felderítetlen. A kéziratok diákköltészet anyagának kutatása és elemzése e téren is ígér eredményeket. Hatása a reformkorban sem csökken, bár ekkor a fővárosi országos gyűjtemények már túlnőnek rajta, s a debreceni könyvtár kezdi elveszteni általános nemzeti jelentőségét.

A korszerű könyvtárfejlesztésnek a Kollégium e korszakában nagy hátránya volt az a körülmény, hogy egyoldalúan, hagyatéki anyagból, nem pedig vétel útján gyarapodott. Erre a főiskola gazdag alapítványi vagyona s jövedelmező birtokai mellett is alig jutott pénz. A professzorok az újabb szakkönyveket inkább maguk szerezték be, a hallgatók pedig csak a diktált jegyzetekből értesülhettek az újabb eredményekről.

A régi könyvtár belső rendjéről, kezelése módjáról keveset tudunk; e könyvtári szempontokra nem sokat adott az eddigi kutatás. A szórva nyos adatokat *Varga* Zsigmond gyűjtötte össze művében, inkább mellékes szempontként. Nagy kár, hogy az általa ismertetett R 1352 sz. kézirat (1849-ből), mely könyvtártörténeti szempontból különösen becses, azóta eltűnt a háború forgatagában. Az állomány egésze s a katalógusok a múlt század derekán a beavatatlanok számára a rendszertelenség és át-

⁴ *Tóth* Dezső bírálatja e könyvről: *Egyháztörténet*, 1945. évf. 136—139. 1. és *Esze* Tamás: *A debreceni Kollégium könyvtárának pusztulása*, *Egyháztörténet*, 1945. évf. 54—64. 1.

tekinthetlenség képét mutatta. A régi patriarchális kezelés mellett, mikor a kölcsönzés „személyi hitelre” ment, s óvadékhoz nem volt kötve, könnyen keletkeztek hiányok. Ezekért a könyvtárigazgató anyagilag felelős volt, s távozása után jóvátételt adott.

A KK. rendtartásának és kezelésének elavult, alkalmatlan volta egyre nyilvánvalóbbá vált a múlt század derekán. A rendezés és nyilvántartás alapja *Lugossy* József működése végéig (1862) még mindig az 1831. évi régi rendszertelen katalógus volt („secundum ordinem thecarum veterum”); az egyes hagyatékok és gyűjtemények külön katalógusai még bonyolultabbá tették a könyvtár áttekintését és használatát.

A KK. régi kölcsönzési naplói sajnos nem ismerjük, de nyilvánvaló, hogy a fennálló nehézségek mellett, szakkatalógus és betűrendes szerzői katalógus híján a kölcsönzést is csak szűk körre korlátozva lehetett fenntartani, s a könyvtár értékei a nyilvánosság számára rejtett kincsek maradtak. A gyökeres átszervezésre megérett az idő.

Lugossy távozása után megindul a korszerű átalakulás folyamata, mely közel félszázadig tart: *Imre* Sándor, *Szegedi* Sándor, *Géresi* Kálmán és *Ferenczy* Gyula igazgatása idején.

1831-től 1896-ig a könyvtár igazgatói tiszte össze volt kötve a magyar nyelvi és irodalmi tanszékkel, így 1862-ben mindkét tisztében *Imre* Sándor követte az elbetegesedett *Lugossy*-t.

1863-ban a KK. felügyelő és fenntartó hatósága, a Tiszántúli Református Egyházkerület (a továbbiakban EK. = Egyházkerület) *Imre* Sándort bízta meg a korszerű rendezés végrehajtásával és egy kezelési szabályzat elkészítésével.⁵ Ennek érdekében az EK. költségén tanulmányútra küldik a hazai és külföldi (ausztriai és németországi) könyvtárakba. *Imre* Sándor tanulmányútja alkalmával megismerte a német könyvtárak (a heidelbergi és müncheni) szakrendszerét és a KK. rendezési terve alapjául ezeknek egy igen egyszerű helyi változatát teremtette meg a Kollégiumban képviselt szakok jelentősége sorrendjében. Magyarországon ebben az időben német minták alapján általában ilyen egyéni szakrendszerek épültek.⁶

A rendszer ismertetését tárgyaló könyvtári irat (R. 1428 sz.) a II. világháborúban elveszett, (az EK. gyűléshez beadott vonatkozó irat sem található a levéltárban), így magából a rendszerből kell annak eredetére nézve következtetést levonni. A rendszer szelleme, beosztása a régebbi heidelbergi rendszert látszik követni, bár kevésbé híven, mint a sárospataki főiskolai könyvtár. A visszakövetkeztetést megnehezíti az is, hogy *Imre* Sándor után a szakok szerint csoportosított anyagot nagyság szerint is átrendezték, s emiatt a szakok eredeti belső elrendezése felbomlott. Mivel nem volt a szakozásra szigorú szabály, idővel még több módosulás történt a rendszeren. A nyomok világosan mutatják, hogy az egyre tekintélyesebbé váló müncheni rendszer bőven tagolt alosztályai is bevonulnak a régi keretbe. E két rendszer keveredésének következménye nyilván az a sok következtelenség, mely a beosztásban megnyilatkozik.

⁵ EKgy. jkv. 1863. aug.: 27. sz. hat.

⁶ *Kudora* Károly: *Könyvtártan*, Bp., 1893. 178–180. l. és 204–206. l.
Szinyei Gerzson: A sárospataki főiskolai könyvtár története. Sárospatak, Ref. főisk. ny. 1884. 59–60. l.

Gulyás Pál: A bibliográfia kézikönyve. I–II. Bp., I. 555–556. l. és 418.

Az egész állomány szak szerinti átrendezésének nagy munkája elég vontatottan indult, s 11 évig húzódott (1863—1873), s a munka zömének elvégzése és befejezése *Imre* Sándornak a kolozsvári egyetemre történt kinevezése után *Szegedi* Sándorra maradt, (1872—74).⁷ E kiváló gimnáziumi tanár és munkatársa, idősebb *Dicsőfi* József ny. lelkész érdemes munkája valósította meg azt a szakrendszert, mely ma, 80 év elteltével is érvényben van a KK.-ban.

Lényege: betűkkel jelölt hűsz szakcsoport (A—U) alszakok nélkül. A kézirat csoport (az R) leszámításával tehát 19 csoportba van beosztva a KK. nyomtatott anyaga. Minden szakhoz külön szakcím tár jár az illető betűkkel jelölve, s ezek mutatják az illető szakon belül a könyvek elhelyezése — később némileg beszerzése — sorrendjét is. A szakleltár tehát egyben helyrajzi katalógus is. A könyvesállványok is a megfelelő betűkkel jelölve mutatják a könyvek szakcsoportját. Ugyanakkor a szakon belül formátum szerint is átrendezték a könyvanyagot.

A húszféle helyi napló, illetve szakleltár egyben vagyoneletár is. Egyetlen kézirat, gondosan bekötött példánya ezért különös gondot igényel, s csak kutatók számára hozzáférhető. Mivel e terjedelmes naplókban egy-egy mű kikeresése az alszakokra tagolás híján igen körülményes lett volna, az egyes szakcsoportokhoz (A—U) betűrendes lapkatalógust is készítettek a naplók címeinek lemásolásával.

Így keletkezett a KK. kétféle katalógusa: 1. a folyószám szerinti helyrajzi szakkatalógus és 2. ennek betűrendes cédulajegyzéke. Mindkét katalógus egymásra, illetve a könyvre utal számaival.

Ez a könyvtárrendezés nagy jelentőségű esemény a KK. történetében. Nemcsak felmérte, de áttekinthetővé, kezelhetővé tette a tekintélyes állományt. A társadalom és a tudományok rohamos fejlődésével azonban már a múlt század végére elavult. Legfőbb hiányossága a főszakok tagolatlan-ságában van, s egyes szakcsoportok önkényes összevonásában. Egyetlen szaknapló, pl. az O jelű magában foglalja a matematika, geometria, fizika és kémia teljes anyagát, holott ezek mindegyike az alszakok egész csoportját kívánta volna meg, megfelelően a tudományok differenciáltságának. A szaknapló tehát a tudományos kutató igényét már nem tudja kielégíteni.

A KK. egész anyagát magában foglaló általános betűrendes katalógus elkészítése a jövőre maradt. Ez adott volna teljes áttekintést és könnyű tájékoztatást az állományról. A fenntartó KK. azonban az 1873-ra befejezett hosszú és költséges rendezésen túlmenő áldozatot már nem vállalt, bármennyire is sürgette *Géresi* ennek megvalósítását.⁸

További reformok voltak: a KK. évi beszerzési átalányának felemelése *évi 600 Ft-ról 800-ra* 1865-ben⁹; *állandó kezelő könyvtárosi állás szervezése* 1874-ben,¹⁰ melyre *Dicsőfi* Józsefet alkalmazták évi 600 Ft fizetéssel. E teljes könyvtári munkaerő beállításával lehetővé vált a könyvtári munka jobb ellátása. A „könyvtári hivatal” harmadik tagja a főiskola egyik iskolaszolgálója, a fizikai munkák végzésére.

Végül a rendezés felülvizsgálására kiküldött bizottság megbízást kapott egy, a *közönség részére berendezendő olvasószoba létesítésére* és új

⁷ EKgy. jkv. 1873. ápr.: 27. sz. hat.

⁸ EKgy. jkv. 1875. ápr.: 56. sz. hat. III. 3. pontja.

⁹ EKgy. 1865. ápr.: 43. sz. hat. 3. pontja. 1868-tól 900 Ft-ra emelkedett a beszerzési keret.

¹⁰ EKgy. jkv. 1874. okt.: 252. és 253. sz. hat.

könyvtári kezelési szabályzat kidolgozására.¹¹ A nyilvános olvasó megnyitása *Géresi Kálmánra* várt.

Milyen összetételű volt e századok alatt összegyűlt s szakok szerint első ízben rendezett állomány? Az 1874. októberi EK. közgyűlés (röviden EKgy.) számára készült egyidejű jelentés ezt 25 012 sorszám (tétel) alatt nyilvántartott 45 408 db-ban jelöli meg.^{12, 13}

Ez szakcsoportok szerint részletezve a következő:

	Szakcsoport	Mű	Db
A	Egyetemes ismekör (encyclopaedia)	1480	5559
B	Gyakorlati theologia	1767	2550
C	Elméleti hittan	1298	1607
D	Egyháztörténet	881	1501
E	Exegetica theologia	1361	1812
F	Hittani ismekör (Theologia encyclopaedia)	909	1900
G	Classica literatura	2220	3678
H	Magyar szépirodalom, irodalomtörténet	1459	2329
I	Magyar történet	996	1602
K	Egyetemes történet	1505	2854
L	Magyar jog	795	1044
M	Egyetemes jog	969	1682
N	Bölcsészet	972	1394
O	Mértan, természettan, vegytan	1325	2561
P	Természetrész és gazdaságtan	831	1441
Q	Orvosi tudomány	2892	4472
R	Kéziratok	701	1431
S	Nevelés, tanügy	1231	2712
T	Modern irodalom és nyelvészet	847	2033
U	Földrajz	573	1246

Az egyes szakcsoportok sorrendje a rokonszakok összevonásával így alakul:

	Tárgy	Mű	Db
1.	Teológia (B, C, D, E, F)	6216	9376
2.	Irodalom, nyelvészet (G, H, T)	4526	8040
3.	Orvostudomány (Q)	2892	4472
4.	Történelem (I, K)	2501	4459
5.	Jogtudomány (L, M)	1764	2726
6.	Encyclopaedia (A)	1480	5559
7.	Mértan, term.-tan, vegytan, matézis (O)	1325	2561
8.	Nevelés és tanügy (S)	1231	2712
9.	Bölcsészet (N)	972	1394
10.	Term.-rajz, gazdaságtan (P)	831	1441
11.	Kéziratok (R)	701	1464
12.	Földrajz (U)	573	1246 ¹⁴

¹¹ EKgy. jkv. 1874. okt.: 253. sz. és 1875. ápr.: 56. sz. hat.

¹² EKgy. jkv. 1874. okt.: 216. sz.; a 21. szakcsoportként felsorolt X. osztály, a kép- és rajzmintatár állománya – 158. szám alatt 1615 db – levonásával.

¹³ A KK. állománya kimutatásának adatai még ugyanarról az időről is feltűnően ellentmondóak. Az 1873–74. évi főiskolai Értesítő 90. l. szerint az 1874. júniusi állapot 24 264 mű, 43 320 kötet, viszont az R 1447. sz. könyvtárosi naplóban *Géresi* írásával feljegyezve ezt találjuk: „1874. júl. 31-én volt a könyvtárban 24 725 mű 43 682 db-ban”; – ez a kimutatás a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára készült.

¹⁴ A György-féle 1885-ös statisztikai kiadványban (I. fentebb 13. sz. a) alatt egész más sorrendet és arányt találunk. Ennek oka a statisztikai kérdőívek másféle, a KK. szakbeosztását keresztező szempont-

A teológiai művek első helyen állanak, öt szakcsoportot foglalva el. Ez a főiskola jellegéből adódott: évszázadokon át elsősorban papnevelő intézmény volt, s a papi hagyatékok is főleg ezt a csoportot növelték.

Az irodalom és nyelvészet a szakokban nincs elkülönítve egymástól, ezért a második kimutatásban a három osztályt (G, H, T) összevontuk. Ezen belül feltűnő a klasszika filológia vezető szerepe a magyar szépirodalom s méginkább a modern irodalom és nyelvészet rovására. A magyar irodalom és nyelv tanításának ekkor még nem volt nagy múltja a főiskolában (1831-ben kezdték), s a humanisztikus iskola tanterve és igénye volt itt is a döntő tényező.

Az orvostudományi munkák tekintélyes száma főleg a Cseh-Szombati-féle muzeális jellegű orvostörténeti hagyatékból adódik. Az O szak (mérten, természettan, vagytan, matematika) csak a 7. helyen áll, ellentmondva Debrecen természettudományi tisztos múltjának.¹⁵

A jogi és történelmi anyag a többi tudománysszakokkal együtt jobbára a főiskolában elfoglalt szerepük arányában van képviselve.

E szakrendszer bírálata nem feladat, de feltűnő, hogy a művészetek, a műszaki és alkalmazott tudományok egész sora nem kapott helyet a 20 osztályban, illetőleg csoportban. Ezeknek számottevő anyaga nem lehetett 1874-ben, s nyilván más szakokra nyertek beosztást. Sajnos, a beosztásra vonatkozó utasítást nem ismerünk, s a múltban történt szakbeosztások következetlensége és tévedései arra mutatnak, hogy ilyen nem is volt. Ennek híján az egyéni értelmezésnek, félreértéseknek tág tere nyílt. Ez természetesen az illető mű elkallódását jelentette a kutató számára, ki hiába kereste volna azt a helyén.

Ilyen volt a nagymúltú könyvtár állapota 1874-ig, mikor Géresi Kálmán főiskolai tanárrá választva átvette a KK. igazgatását.¹⁶ Az akkor már 33 éves, jónevű, tekintélyes tanárt az EK. teljes bizalma fogadta. Munkakörét úgy szabályozták, hogy teendője a gimnáziumi és akadémiai magyar órák ellátása (heti 11, illetőleg 3—4 óra) mellett a főiskolai anya-

jaival magyarítható. Maga a kérdőív másolata kitélve megvan a KK-ban R 1422. sz. alatt. Ez így csoportosítja a könyvanyagot:

a) Tudományos nyelvészet (antik és modern irodalomtörténet, klasszikusok, G és T osztály)	4025 mű	6 865 db
b) bölcsészet, teológia, esztétika és elméleti pedagógia — az N, B, C, D, E és S osztály fele	7040 mű	11 394 db
c) történelem, földrajz és segédtudományok — I, K és U osztály	3407 mű	6 933 db
d) jog- és államtudomány, nemzetgazdaság, statisztika, politika — L és M osztály	1903 mű	3 488 db
e) matematika, orvosi, mérnöki tud. és természettudományok — O, P, Q	5337 mű	9 478 db
f) enciklopédikus művek — A) és F)	2342 mű	8 166 db
g) hírlapok — A) osztály	83 féléle cím,	651 db
h) szépirodalmi művek, — H) osztály	1636 mű	3 296 db
i) tankönyvek és ifjúsági irodalom — az S) osztály fele	645 mű	2 080 db
k) kézirat R) osztály	758 db	2 691 db

A név szerinti kimutatás e statisztika szerint, 1885-i állapotban: magyar 7880, német 6525 francia, angol: 3922, latin 7830, más nyelvű (olasz, holland stb.) 261 mű. Százalékban: magyar 30 %, német 25 %, francia, angol 15 %, latin 30 %.

Géresi az R 1422. iraton megjegyzi: Nyelv tekintetében nem lévén külön osztályozás az arányok csak approximative vannak beírva.

Ez a megállapítás nemcsak a nyelvre, hanem a kimutatás egészére is érvényes az állomány nyilván tartásának különös nehézségei miatt, melyekről később lesz szó. Jellemző a becslésre a kéziratok számának becslése: 758 szám alatt 2691 db. 1896-ban Géresi távozásakor, tehát 11 évvel később az R) osztály 1009. szám alatt 1464 db-ot foglalt magában a főiskolai évkönyvnek adott kimutatás szerint. A statisztikai nyilvántartás lebecsülését, az adminisztráció kényelmességét, felelőtlenségét mutatják ezek a megbízhatatlan, ellentmondó adatok, még akkor is, ha a reális nehézségeket s a kezelőszemélyzet csekély számát tekintetbe vesszük is.

¹⁵ Verzár Frigyes: Debrecen természettudományi múltja. Debreceni Szemle, 1928. 324—331. l.

¹⁶ EKgy. jkv. 1874. okt.: 238. sz. hat.

könyvtár vezetése. (Az addig akadémiai tanszék a bölcsészeti szak elsorvadása után a gimnáziumba került át mint magyar irodalmi tanszék az EKgy. 1874. okt. 238. sz. határozatával) *Géresi* fizetését évi 1150 frt.-ban és 300 frt. lakbérben állapították meg. Ez akkor megfelelő és tisztességes összeg volt: a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárigazgatója is csak 1300 frt. fizetést kapott.¹⁷ A többi gimnáziumi tanár fizetése évi 1000 frt-ra ment, a könyvtárigazgatás tehát csak évi 150 frt fizetéstöbbletet jelentett. A könyvtári munkát ilyen körülmények között inkább mellékfoglalkozásnak és decorumnak tekinthette tanári hivatása mellett *Géresi*. E korban máshol is valójában csak névleges állás, tiszteletbeli megbízatás a könyvtárosság, nem önálló élethivatás, s ez a csekély anyagi dotációban is kifejezést nyert.¹⁸

Ez a visszás helyzet később igen hátrányosan hatott a KK. fejlődésére is.

A már ismert szerény személyi és anyagi keretben kezdte meg *Géresi* 1874 őszen könyvtárvezetői munkáját, miután az ezzel megbízott küldöttségtől átvette felelősségére az átszámolt könyvtárt mellékgyűjteményeivel együtt.

Meglepő, hogy *Varga* Zsigmond a hozzá oly közeleső *Géresi* szolgáltatának kezdetét is, végét is tévesen állapítja meg a KK. történetében. Azt 1875-re, ezt 1901-re, tehát öt évvel későbbre teszi, mint ameddig valójában tartott.¹⁹ Az első tévedés oka az lehet, hogy a hivatali esküt csak a tanév vége felé, 1875. április 15-én tette le *Géresi* az EKgy. előtt, de állását már 1874-ben elfoglalta. Másrészt megtéveszthette *Varga* Zsigmondot 1896-ban, *Géresi* főigazgatóvá történt kinevezésekor az EK. határozat (1896: 168 sz.), mely a KK. átadásáig *Géresi* felmentését függőben hagyta. A KK. állományának szokásos átszámolása azonban már 1896-ban megtörtént (EKgy. 1896. november: 384 sz. hat.), s utódja *Ferenczy* Gyula akadémiai tanár ezt át is vette.²⁰ Az anyagi felelősség alól való teljes felmentést azonban csak a működése idején keletkezett hiányok pótlása után, az EKgy. 1900 nov.-i 310 sz. határozatával adta meg *Géresinek*. Az egyes szaknaplókban viszont *Ferenczy* Gyula 1901-ben történt átvételi záradékai olvashatók (pl. az R naplóban a 768. tétel után 1901. május 6-i kelettel). Hasonló bejegyzések történtek 1875-ben a *Géresi* részére végrehajtott hivatalos átadásról különféle dátummal az egyes szaknaplókban. Ezek némiképpen magyarazzák *Varga* Zsigmond felfogását, azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy *Ferenczy* 1896. szept. 1-től teljes hatáskörrel mint igazgató vezeti a KK. ügyeit, és *Géresi* könyvtárosi működése e nappal megszűnt.

IV.

Géresi könyvtárosi tevékenysége szempontjából ismernünk kell némiképpen egyéniségét, pályáját és szerepét a korabeli Debrecenben.

Egy kiváló könyvtáros sok szerencsés és ritka adottsága egyesült benne: a könyvek, az irodalom és tudomány szeretete, mély humanisztikus műveltség, fejlett kritikai érzék, józan emberismeret és sokoldalúság. Az írás-

¹⁷ *György* Aladár: i. m. 44. l.

¹⁸ *Sallay-Sebestyén*: A könyvtáros kézikönyve. Bp., 1936. Művelt Nép Kiadó 34. és 40. l.

¹⁹ *Varga* Zsigmond: i. m. 115. l.

²⁰ EKgy. jkv. 1896. nov.: 384. sz. hat. (89. l.)

történetnek és diplomatikának hivatott szakembere; mint historikus jó nevet szerzett a Károlyi család ötkötetes oklevéltárának kiadásával, Debrecen története, a debreceni színészet és a Kollégium múltjának kutatásával és e tárgykörből vett rövid, de alapvető tanulmányaival. Számunkra különös jelentőségű, hogy ő írja meg eredeti forrásokból a főiskola könyvtárának történeti vázlatát.

Nem képességein múlt, hogy neve a tudományos világban feledésbe merült, hanem kényelmességén, passzivitásán, mely egy nagy tudományos életmű megalkotásával járó állandó munkára, erőfeszítésre képtelenné tette. Mohó tudásvágya rengeteg ismeretet gyűjtött, de felhasználására nem volt ambíciója; a siker és hírnév nem vonzotta, a társadalmi érvényesülést közömbösséggel és a humor fölényével szemlélte. Tanulmányait valójában nem is hivatástudatból, hanem a maga kedvtelésére végezte, így nem válhatott sem igazi íróvá, sem alkotó tudóssá. Idegen volt puritán természetétől a polgári rangkórság éppúgy, mint a tudás fitogtatása, a tudós hajlamok és szenvedély bármilyen hasznosítása. Mintha az lett volna az életelve, mint Francis Baconé: Bene vixit qui bene latuit. *Lugossyban* a tudás vágya emésztő szenvedélyként lobogott, *Géresi* a studiumokat a lélek pihenésének, ataraxiának tartotta.

Ennek megfelelő volt a társadalmi és politikai felfogása is. Deákot és Aranyt vallotta emberi, költői, illetőleg politikai eszményképeinek, s megvetette a nemzeti illúziókat, a frázisokat, a „kuruckodó” magyarságot, a közjogi viszályt. Mindvégig a 67-es kiegyezés elvi és politikai alapján állott, s az egyre élesedő társadalmi és nemzetiségi ellentétek felett bizonyos rosszallással napirendre tért. A hozzá közel álló Tisza család reakciós politikáját is pártolta, de annak merev osztályfelfogása, rideg önzése idegen volt humanizmusától. Távol állott a politikai harcoktól, és liberalizmusa „független” szellemében, illetőleg ennek ennek korlátai között ítelt meg mindent, ami elveivel ellenkezett. A rövidlátó aulikus politika nemzeti veszedelmét, társadalmi és nemzeti igazságtalanságait, tarthatatlanságát éppoly kevésbé volt hajlandó elismerni, mint az az úri osztály, mely e rendszernek haszonélvezője és támogatója volt, és uralmát, befolyását a reakciós osztrák—német szövetséggel kívánta meghosszabbítani.

Mai szemlélő azt gondolhatja, hogy sikerei, tekintélye a Tiszák befolyásával, előkelő összeköttetéseiével, aulikus és konzervatív politikai felfogása opportunizmusával magyarázható. Semmiképpen sem igazolható ez a feltevés. Ha volt is a hivatalos pártfogásnak szerepe magasra ívelő hivatali pályáján, ez nem tarthatta volna fenn 45 éven át Debrecenben megbecsült vezető állásaiban tiszteletreméltó egyénisége, varázsa, tekintélye, erkölcsi fedezete nélkül. Nagy műveltsége, széles látóköre és csiszolt modora annyira kiemelte a korabeli, századvégi Debrecenből, hogy szinte természetesen központjába került a város kulturális életének, nemcsak mint a főiskola irodalom- és történelemtanára és a KK. igazgatója, hanem később, mint a debreceni tankerület főigazgatója (1896—1919), a város irodalmi körének, a Csokonai Körnek több mint két évtizeden át vezetője (1899—1921) s mint a Tiszántúli Ref. Tanáregyesület elnöke (1885—1897). De nemcsak városának közvéleménye emelte ilyen kivételes helyre, hanem a múlt század utolsó harmadának országos írói és tudományos tényezői előtt is ő volt Debrecen igazi kulturális képviselője. Értékes külföldi tudóskapcsolatai is voltak oroszországi tanulmányútjáról; ezekre legutóbb

Angyal Endre mutatott rá egy német nyelvű tanulmányában. Széleskörű levelezése a korabeli Debrecen irodalmi és tudományos kapcsolatainak egyik legfontosabb dokumentuma.²¹

Sikeres pályáját szerencsés nevelkedési környezete alapozta meg. Református lelkipásztor fia volt, Máramaros megyében, Visken született 1841-ben. A debreceni Kollégiumban tanult, de főiskolai (teológiai, bölcsészeti és jogi) tanulmányait a budapesti egyetemen fejezte be. Az ifjú *Géresi* fejlődését Debrecenben anyai nagybátyja, *Lugossy* József professzor irányította, s az ő házában élve a tudomány szeretetében nevelkedett, a *Lugossy*-könyvtár táplálta tudós hajlamait, a régiségek, a történelmi források és a múlt iránti érdeklődését. (Itt kötött barátságot *Budenz* Józseffel, a németből magyarrá vált ifjú tudóssal). Hosszú és változatos tanulmányi ideje alatt, tanulva és tanítva, alapos műveltséget, teológiai, bölcsészeti és jogi képzettséget és képesítést szerzett²², s éppoly otthonos lett a klasszikus nyelvekben és irodalmakban, mint a magyar irodalomban és történelemben. A latin és görög nyelven kívül jól tudott németül, franciául és oroszul. Tanulmányait 1873–74-ben egy héthónapos oroszországi tanulmányúttal fejezte be, magyar történelmi adatok után kutatva a pétervári és moszkvai levéltárakban. 1895-ben állami megbízásból pedagógiai céllal újból megismételte oroszországi tanulmányútját két hónapra. Pályája kialakulása szempontjából döntő körülmény volt a *Tisza* családnál Geszten töltött öt esztendő (1868–73) *Tisza* István és húga Paulina nevelőjeként tanítványaival Nyugaton is utazgatott. A család és a tanító között az akkori társadalmi viszonyok között szokatlanul meghitt viszony fejlődött ki; az ország élére került tanítvány mindvégig meleg és tiszteletteljes baráti kapcsolatot tartott fenn nevelőjével. A *Tisza* család és *Géresi* kapcsolataival *Szentpéteri Kun* Béla és *Kardos* Albert foglalkoztak bővebben.²³

Debrecenbe megválasztása után főiskolai előadásait igen változatos tárgykörből tartja évről évre: magyar irodalomtörténet, világirodalom (Shakespeare), magyar és egyetemes történelem, illetőleg művelődéstörténet, magyar nyelvészet, protestáns egyháztörténelmi források és diplomatika. Ez előadásokat a jogász és teológus ifjúság mint ún. speciálkollégiumokat hallgatta. Ekkor még nem volt bölcsészeti kar és tanárképzés Debrecenben, a régi bölcsészet pedig az abszolutizmus idején megszűnt.

²¹ Andreas *Angyal*: Anton Schiefner und Koloman Géresi. Ein Beitrag zur Gelehrten-geschichte des 19. Jahrhunderts. Ural-Altaiische Jahrbücher. Band XXVII. Heft 3–4. 1955. Göttingen, 171–190. l. *Géresi* levelezése – a hozzá írt levelek –, általa gondosan összegyűjtve, helyenként magyarázó jegyzetekkel kísérve, három nagy kartotékdobozban a KK. R) csoportjában található betűrendbe szedve. Eredetileg különféle R) szímkok alatt volt iktatva. *Géresi* által írt levelek az MTA-ban, jóval csekélyebb számban a Ráday-Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban találhatóak. Az Akadémia *Géresi*-levelei fotokopiában a Debreceni Egyetemi Könyvtárban lelhetők fel.

²² R. 1983. sz. kézirat nyújt pontosabb adatokat képzettségéről. Ez teológiai és a régi rend szerint szakhoz nem kötött tanári képesítés volt. A pesti ref. gimnáziumban 1865–68-ig tanító!t vallást, magyart, latint és görögöt; tanítványa volt Beöthy Zsolt is, kivel később egy életre szóló barátság kötötte össze.

Varga Zsigmond különösképpen műveltsége egyoldalúságát, a teológiai képzettség hiányát rója fel *Géresinek* Ferenczy Gyulával összetette. Hogy ez mennyire nem állja meg a helyét, kiderül az eddiegiekből is. *Varga* Zs.: i. m. 130. l.

²³ *Szentpéteri Kun* Béla: *Tisza* István ifjúkori levelei. *Tisza*-emlékkönyv. Debrecen, 1928. Városi Ny. 43–66. l. és *Tisza* István valláscsása. Uo. 134. l.

Kardos Albert: *Géresi* Kálmán. Debreceni Képes Kalendarium 1913. és 1922. évf. *Üö.: Géresi* Kálmán. 1841–1921. *Tisza*-évkönyv. 1922. Az Országos *Tisza* István Emlékbizottság megbízásából szerkeszti *Angyal* Dávid. Bp., 1922. Athenaeum. 192–215. l.

Üö.: Géresi Kálmán. 1841–1941. Protestáns Tanügyi Szemle 1942. évf. 2. sz. Debrecen. 40–43. l. és *Magyar Nyelvőr*, 1921. évf. 1–2. sz. 19–20. l.

Zsigmond Ferenc i. m. 151–153. l.

Szinyvei József: *Magyar írcék élete és munkái*. Bp., 1909.

1. *Balogh* Ferenc: i. m. 465–468. l. A. L. (= *Ady* Lajos): *Géresi* Kálmán (1841–1921) Orsz. Középkisk. Tanárjegyesületi Közlöny, 1921. 64–65. l.

Géresi előadásainak széles témaköre is azt mutatja, hogy nem önálló kutatásra, hanem az eddigi eredmények átfogó ismertetésére törekedett. Nagyszerű Shakespeare-előadásainak kéziratán maga is Gervinusra hivatkozik mint forrásra. Legalaposabban a diplomatikával foglalkozott, amely már a Károlyi-oklevéltár kiadása érdekében is szívügye volt. Tudós tanítványai lettek Dézsi Lajos, *Csengeri* János, *Fiók* Károly, *Kardos* Albert, *Sz. Kun* Béla és *Révész* Kálmán. Mint tanár inkább előadásai tudományos szellemével, a források feltárásának pozitívista módszereivel s önálló kritikai értékelésével hatott, mint azok vonzó formájával vagy lendületével. Középiskolai irodalomtanításának patriarchális módszerrelensége, kényelmes nagyvonalúsága iskolatörténeti kuriózum.²⁴ Előadásaihoz külföldi és pesti levéltárakban készült jegyzetein kívül a KK. anyaga adta a szilárd alapot.

A 70-es években több kisebb dolgozatot és adalékot közöl irodalmi és történelmi folyóiratokban. A város nagyobb kulturális eseményein ő az ünnepi szónok, pl. Deák Ferenc halála (1876), Arany János halála (1882), a millennium s a debreceni színészet százéves jubileuma (1898), a Csokonai Kör ünnepségei alkalmával. Beszédei nem fellengzős retorikus méltatások, mint akkor divat volt, hanem eredetiségre törekvő alapos tanulmányok. Stílusuk nem csillogó, könnyed, hanem a tömör, régies, helyenként bonyolult szövetű, latinos ízű.

A Károlyi-család ötkötetes oklevéltárát (1882—1897) a szakbíráló teljes elismeréssel fogadja. Mintaszerűen gondos, jól olvasható, jegyzetekkel kísért szövegközlései, bevezető család-történeti tanulmányai máig is egyik legjobb történeti forráskiadványunkká teszik. Géresi diplomatikai, genealógiai, paleográfiai és filológiai tudása a legszigorúbb mértéket is kiállja.²⁵ Ez a mű valóban impozáns, ha nem is eredeti teljesítmény; bizonyítja, hogy nagyvonalúsága mellett a tudós gond és szorgalom sem hiányzott belőle, ha méltó feladatra kellett összefogni erejét.

1887-ben — nyilván e mű sikere nyomán — pártfogói, *Radvánszky* Béla és *Pesti* Frigyes akadémiai levelező tagságra ajánlják. Géresi azonban éppúgy elzárkózik a megtiszteltetéstől, mint ahogy 1906-ban visszautasítja a királyi tanácsosi rangot, melyet fel akarnak ajánlani neki. Önerzéssel nem fért össze a címeikkel való hivatkozás, pedig ettől éppen nem volt mentes a korabeli Debrecen vezető osztálya.*

Gyakran és szívesen felkereste pesti barátait, a Tisza családot Geszten és a Radvánszkyakat Sajókanán, eljárt a Történelmi Társulat vándorgyűléseire az ország különböző részeibe. *1877-ben*, még debreceni pályája elején *az EK. a bécsi könyvtárak tanulmányozására küldte*. De itt nem a könyvtárak szervezete és belső munkája érdekli — talán úgy látta, hogy ebből a debreceni kezdetleges viszonyok mellett úgysem valósíthat meg semmit —, hanem a levéltárak magyar történelmi anyaga, melyből bő feljegyzéseket készített. Értékes jegyzeteit azonban tanulmányokban nem dolgozta ki.

²⁴ *Kardos* Albert: Az én kollégiumi tanárain. Debrecen, 1942. Városi Ny. 33—39. l. (Különnyomat az 1942. évi Debreceni Képes Kalendariumból.)

Bessenyei Lajos: Elődeimről. Pap Károly-Emlékkönyv. Debrecen, 1938. Városi Ny. 36—37. l.

²⁵ Századok, 1883. 275—279. l. és 1898. 543—556. l.

Fejérfataki László: „Véleményem szerint nemcsak külső kiállítása, hanem pontossága, következetessége által is egyike legjobb publicatióinknak” — írja 1883. május 11-én Géresinek gratulálva a Károlyi-kódex megjelenéséhez. R) 1522. LXXXVIII.

* „A kálvinista puritánságnak aligha volt jellegzetesebb képviselője az utolsó félszázadban nála” — írja róla nekrológiájában utódja, *Ady* Lajos. (Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1921. 65 l.)

Tisztségei és megbízatai az idők folyamán egyre szaporodnak. 1881—1885-ig a Debreceni Protestáns Lap című egyháztársadalmi hetilap társszerkesztője, egyházmegyei, majd egyházkerületi tanácsbíró, az egyház hitelveinek konzervatív harcosa a radikális iránnyal szemben, 1891-ben az EK. képviselőjeként résztvesz a reformátusok országos zsinatán, érettségi vizsgálatokat és tanáregyesületi közgyűléseket vezet. 1896 áprilisában a hatalmas tiszántúli tankerület főigazgatójává nevezték ki, s ezzel megvált a Kollégiumtól, mellyel három évtizeden át mint tanár és diák annyira összeforrott. Főigazgatói 22 éve és a Csokonai Kör vezetésében kifejtett munkássága már kívül esik e dolgozat időbeli keretein és témáján, de ezek értékelése is összhangban lenne a fenti jellemzéssel.

A tudós literary gentleman teljes szellemi erejében érte meg a Monarchia összeomlását, *Tisza István* halálát. 1919 elején megvált főigazgatói hivatalától, és 1921-ben, 80 éves korában halt meg Debrecenben.

A barátok, kartársak és tanítványok megleghangú emlékezései, 45 éves tanári és közéleti pályája eredményei, tudományos munkássága sem tudja megértetni a mai szemlélővel azt a vezető szerepet, megbecsülést, amelyet a tudós debreceni pátriárka hosszú élete folyamán elsősorban egyéniségével szerzett meg, még politikai ellenfeleitől is.

Géresi sikeres közéleti pályájának azonban nem pozitív, hanem negatív hatása van a KK. fejlődésére. Sokoldalú tevékenysége egyre inkább elvonta a könyvtártól figyelmét, más feladatokra vette igénybe idejét. Látva a könyvtár sorsát irányító EK. és főiskolai szervek nehézkességét, huzavonáját és rövidlátó anyagiasságát, kedvét veszve egyre inkább magára hagyta a KK.-t. Így nem csodálkozhatunk, hogy annak ősi patriarchális állapotán nem sokat változtatott, korszerűsített, hanem igazgatói tisztét csak olyan mellékfoglalkozásnak tekintette, mely számára irodalmi és tudományos kedvtelése vagy búvárkodása terén kivételes helyzetet biztosít.

Ilyen módon semmiképpen sem nevezhető a fellendülés és virágzás korszakának e kimagasló tanári egyéniség igazgatásának 22 éve a KK.-ban, mint *Varga Zsigmond* kegyeletesen állítja. Ez állítás igazolására, illetőleg *Géresi* könyvtárosi munkássága részletesebb elemzésére a következőkben kerül sor.

Még itt foglalkoznunk kell azonban két dolgozatával, amely témánk körébe vág: a KK. két ismertetésével, vagyis történeti vázlatával. Mind-egyiket megbízásból írta, az elsőt (A) 1882-ben a Zelizy-monográfia számára, a másodikat (B) 1895-ben a Kollégium főgimnáziumának milleniumi értesítőjébe.²⁶ *Géresi* az első forrásokból dolgozott, s munkája vázlatos kidolgozása ellenére is jelentős kísérlet. Az (A) inkább leíró jellegű, a (B), mely jóval bővebb, a KK. történeti dokumentumait bővebben felsorolja.

Az (A) fontos megállapításai: a KK. régi könyvei nem egykorú szerzemények, hanem jórészt későbbi ajándékok (*Sinai* Miklós); a régi anyag nagy része pusztulásának oka: az 1705-i és 1707-i labanc dúlás. Ez utóbbi körülményt *Varga Zsigmond* nem vette figyelembe művében. A (B) kiemeli Debrecen város fenntartó érdemeit, fordításban ismerteti a KK. legrégebbit, 1702-i kezelési szabályzatát s ennek 1744-i kiegészítését. A KK. vezetésében fontos reform, mikor a szenior helyett a könyvtáros professzor felügyelete

²⁶ Zelizy Dániel: i. m. Könyvtárak. a) Főiskolai anyakönyvtár 547—553. l. Írta *Géresi* Kálmár, és A debreceni ev. ref. főgymnasium értesítője az 1894—95. isk. évről. Közli Dóczy Imre igazgató, Debrecen, 1895. Városi Ny. 334—344. l. Főiskolai anyakönyvtár címen, írta *Géresi* Kálmán. (Továbbiakban: Milleniumi értesítő.)

alá kerül. *Géresi* a régi tíz katalógus adatait felhasználva felsorolja a *bibliothecae praefectus* tanárokat és az összes ismert ifjúsági alkönyvtárosokat 1706—1859-ig. Mint az (A), úgy a (B) is azonos fogalmazásban ismerteti az 1873. évi szakrendszert, a KK. belső rendjét, majd felsorolja a becsesebb ritkaságokat. (Debreceni kódex, Lugossy-kódex, a Wittenbergi Bursa Jegyzőkönyve, Szilágyi Benjámín István Synodaliái mint kéziratok, Plinius 1469. évi kiadása, Ozorai de Christo et Antichristo (1536) c. vitairata és Erdősi Sylvester János Új testamentuma (1541) mint legrégebb nyomtatott könyvek.)

Megőrökíti az újabb eredetű nagyobb könyvgyűjtemények ajándékozói érdemeit. [*Cseh-Szombati* József (3736 db), *Récsy* János (864 db), *Kiss* Lajos és Sándor (820 db), *Szönyi* Pál 987 db), Péchy-hagyaték (807 db), *Lugossy* József („mintegy 5000 db”)].

A (B) beszámol az olvasóterem megnyitásáról, ennek könyvállományát 6000-re becsüli. A beszerzési évi átalány: 1000 Ft a hírlapokon kívül (az (A) szerint ez évi 1000 Ft, illetőleg harmadévenként 1200 Ft). Duplumtár (A) szerint: 5000 db, (B) szerint: 4000.

A (B) felhívást ad a szegényes kézirattár anyagának családi levéltárak anyagával való gyarapítására.

Géresi a történeti adatokat a KK. régi katalógusainak könyvtárosi bejegyzéseiből jól ismeri, a Rákóczi-kori viszonyosságokat pedig a saját kutatásaiból, a Károlyi-levéltárból. A fontosabb adatokat már *Lugossy* összegyűjtötte (kezelési utasítás, könyvtárosok névsora, tanárkari jkv. határozatok), ezek szintén rendelkezésre álltak, és fel is használta (később *Dézi* Lajos kiadta 1902-ben.)²⁷ Az ajándékok felsorolása az R 72, szaporodási katalógus 1875-től alapján történt.

A KK. értékeinek felsorolása igen szűkszavú, szegényes, a statisztikai adatok csak hozzátétlegeseek, vagy pontatlanok (pl. a KK. évi átalánya, a duplumok, az olvasótermi állomány, a *Lugossy*-hagyaték). A szak szerinti részletes állománykimutatást a (B) a LX. lapon külön adja.

E vázlatos történeti ismertető volt 1934-ig az egyetlen leírás a KK.-ről, ezért jelentőségét nem szabad lebecsülnünk.

V.

Géresi könyvtárigazgatói munkássága

Természetes, hogy a KK. működését *Géresi* igazgatása 22 éve alatt (1874—1896) nem szabad a mai tudományos könyvtárak vezetésének elvei, igényei és mértéke szerint értékelnünk, hanem csupán saját kora követelményeit lehet vele szemben alkalmaznunk.

Láttuk, hogy a KK., az országnak akkor nagyságra nézve hetedik könyvtára a 70-es évek elején már nem volt elmaradott a gyűjtemény szervezése tekintetében.²⁸

Ez idő alatt a KK. az EKgy. 1867. dec.: 177. sz. határozatával elrendelt szabályzat alapján működött, melyet 1873-ban és 1875-ben módosít-

²⁷ *Dézi* Lajos i. m.

²⁸ Magyar Minerva, A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. I. évf. 1900. Bp., 1900. Athenaeum, 120—121. l.

tott a fenntartó és kormányzó hatóság, a Tiszántúli Református Egyházkerület.²⁹ Az 1867. évi szabályzat 11. §-ában foglalja össze a könyvtár és a könyvtáros feladatait, valamint a kezelés és ügyvitel módját. Ennek lényege: A KK. mint a debreceni főiskola tulajdona évi dotációját ennek pénztárából kapja meg nem határozott átalány összegben. Gyűjtőköre igen általános: „a főiskolában tárgyalt, vagy általában a közművelődéshez tartozó tanszakokhoz képest magyar tudományos és irodalmi művek beszerzése; a magyar történelem köréből rendszeres művek, tankönyvek, folyóiratok, állandó értékű költői művek; közönséges szépirodalmi olvasmányok a könyvtár céljaihoz képest nem is szereztetvén.” A rendelés a tanári kar joga, erről közös tanárkari gyűléseken határoznak. A vásárolt vagy ajándékkul kapott művek szabályszerű átvételét, kezelését a főiskolai gazdasági választmány ellenőrzi a számvevő útján. A szerzemények nyilvántartására külön kimutatást tesz kötelezővé; ezt a *Szaporodás katalógusa* címen (R 724 szám alatt) 1875-től Géresi vezeti be. Az ajándékok közzétételét az iskolai évkönyvben elrendeli.

A 6. § a könyvek használatáról intézkedik: „...addig, amíg ezen kiadást könyvtári olvasóterem létesítése szükségtelemmé vagy gyérebbe tenné.” A könyvek kölcsönzését a főiskola tanáira, a helybeli ref. lelkészekre s a felsőbb tanulókra korlátozza, s idejét legkésőbb egy évre szabja. Végül a könyvtáros erkölcsi és anyagi felelősségét hangsúlyozza.

Az egész szabályzat általánosságban mozog, kevés gyakorlati utasítást nyújt. A gyűjtőkör megfogalmazása vajmi kevés támpontot nyújt a tervszerű beszerzésre. Megfigyelhető a közönséggel szemben való hagyományos elzárkózó magatartás. A könyvtár célja inkább az anyag megőrzése a jövő számára, nem pedig nyilvánosságátétele. A szórakoztató és szépirodalmat pedig egyenesen kizárja a kölcsönzés, illetőleg beszerzés köréből. A KK. csak a főiskola tanárai és ifjúsága részére hozzáférhető. A KK. vezetésében az igazgató kezét erősen megköti a kettős felügyelet és kormányzás, a főiskola, illetőleg az EK. nehézkes, bonyolult bürokráciája, a testületi patriarchális kormányzás körülményessége. Az évi beszerzésekbe, rendeletekbe éppúgy beleszólt a gazdasági választmány, mint a sajátos könyvtári feladatok: helyiségek berendezése, katalógusszerkesztés, könyvköttetés, másolás stb. teljesítésébe. Számára a takarékoság volt mindig a legfőbb szempont, míg a korszerű fejlődés és a tudományos színvonal érdeke kevésbé esett latba a főiskola gazdasági ügyeivel elfoglalt testületnek. Akkoriban még semmiféle államsegélyt nem kapott a főiskola, nevelési kulturális és jóléti intézményeit magának kellett eltartania birtokai jövedelméből, illetőleg a hívek hozzájárulásából.

Az egyházkerület évi két gyűlésének zsúfolt tárgysorozatában még kevesebb figyelmet tudtak szentelni a könyvtár ügyeinek. Ha mégis napi-rendre került ilyen ügy, érdemi végzések helyett újból bizottságok, al-bizottságok vagy a gazdasági választmány elé utalták véleményezésre, vagy javaslatra. A beadott jelentések, javaslatok tárgyalását sokszor elodázták, a végrehajtást újabb feltételekhez kötötték, a határozatokat módosították. Ez a bizonytalanság, megkötöttség és nehézkesség eleve meggátolta nagyobb igényű, önálló könyvtári program megvalósítását, gyökeres újítások végrehajtását.

²⁹ EKgy. jkv. 1873. okt.: 202. sz. hat. Iskolai törvények a főiskolai hallgatók számára. VII. szakasza: Főiskolai nagykönyvtár használati és kölcsönzési rendje és EKgy. jkv. 1875. ápr.: 36. sz. hat.

A könyvtár anyagi alapjai, évi dotációja tekintetében sem önálló. Költségvetése beolvad a főiskoláéba, alapítványait is együtt kezelik. A Magyar Minerva 1900—13. évfolyamában található közlés, hogy a KK..-nak 1868-tól állandó költségvetése van, éppúgy vitás, mint *Géresi* KK.-ról írt ismertetőinek adatai, mely szerint a KK. évenként 1000 Ft-t, minden harmadik évben 1200-at áldoz gyarapításra a személyi kiadásokon és a hírlapi előfizetéseken kívül. Ennek ellentmondanak nemcsak a közölt beszerzési összegek s évi vételek, hanem az EK. jkv.-ei is; pl. a *Géresi* távozása után kiküldött bizottság jelentésében (EKgy. 1897. máj.: 184. sz.) az eddigi 900 Ft-ot kitevő könyvbeszerzési átalány felemelését kéri 1200 Ft-ra, míg a könyvköttetés költségeire évi 300 Ft-ot. Látni fogjuk, hogy a tárgyalt időszakban általában még a 900 Ft-ot sem érte el a beszerzésre, könyvekre és folyóiratokra fordított évi összeg, 11 esetből, mely ellenőrizhető e szempontból, 8 ízben 900 Ft alatt marad, s csak 3 esetben múlja azt felül. Mint látni fogjuk, ennek nagyobbik fele a folyóiratokra és sorozatos művekre ment el minden évben, úgyhogy a KK. tervszerű gyarapítására, a hiányok kiegészítésére alig jutott valami. A fenti jelentés a főiskolai tanári kar állandó panaszára hivatkozva hangsúlyozza a KK. „újabb szakirodalomban való szerfeletti szegénységét” s hogy „a régi értékekben gazdag könyvtárnak jóformán csak történeti és ereklyemúzeumi értéke van s a tudományra nézve általuk ma alig használható”. „És ez a panasz, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a könyvtárnak eddig csak évi 900 forint állott rendelkezésére, s hogy ez összegnek is legnagyobb része, 500 Ft a század elejétől járó s éppen ezért félbe nem hagyható folyóiratokra, szakközlönyökre, s a könyvköttetésekre 300 forint is elment, s hogy az alig nélkülözhető könyveket is jóformán csak jelentékeny hiteláthágással lehetett megvenni, teljesen igazolt.”³⁰ Ez a sanyarú szegénység jellemzi mindvégig e negyedszázadot: a régi szűk kereteből nem tud kitörni a KK. s a rohamosan növekvő tudományos és irodalmi terméshez képest egyre nagyobb lesz az elmaradás. *Ferenzi* Zoltán szerint éppen ez idő alatt, 1870—93-ig csak Németországban megháromszorozódott az irodalmi termés, s ez idő alatt az egyetemi könyvtárak évi átalánya 104%-kal növekedett, de sehol sem volt kevesebb évi 15.000 márkánál.³¹ Ez kb. húszsorosra a KK. ellátmányának.

1874-hez képest személyi tekintetben is romlott a KK. helyzete 1896-ig. A buzgó és lelkiismeretes régi kezelő könyvtárosnak, *Dicsőfi* Józsefnek a halála után (1888) a főiskola csak ideiglenes ifjúsági munkatérrel és kölcsönadott hivatalszolgáival kísérletezett, akik a sokrétű könyvtári munka jó ellátására képtelenek voltak, *Géresi* pedig erre egyéb teendői mellett, még ha akart volna, sem lett volna képes. Így *Géresi* távozása után éppen a tarthatatlanná vált helyzet szükségessé tette a könyvtári ügyek teljes újjászervezését.

A hagyományok és a körülmények fenti adottságait figyelembe véve forduljunk most *Géresi* könyvtárosi működése felé, s vizsgáljuk meg tevékenységének tényeit behatóbb elemzéssel.

Megválasztása után az EK. közvetlen teendőül tűzi ki számára a régi

³⁰ EKgy. jkv. 1897. május: 185. sz. hat. (172. l.)

³¹ *Ferenzi* Zoltán: Modern könyvtárak szervezéséről. Magyar Könyvszemle, 1894. 222—243. l. és Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező (*Révész* Imre), 1874. 501. l.

célt, a nyilvános olvasóterem megnyitását.³² *Géresi* szívesen vállalja e feladatot, de ennek feltételeit is megszabja: 1. a kézikönyvtárba kiemelendő 8—12 000 mű bekötetése, 2. a hiányos sorozatok, több kötetes művek kiegészítése, 3. egyetemes betűrendes szerzői katalógus készítése az egész állomány áttekintése végett, 4. a város hathatós anyagi segítségének biztosítása.³³

Az EK. elvben elfogadja ezt a tervet, elrendeli mindegyiket, de a végrehajtás ütemét a gazdasági választmányra bizza. „Mindezen szükségletek előállítása sok ezrekre menő kiadást és tőkét igényelne, kivált ha a kitűzött végcél nagyon rövid idő alatt s rögtönözve volna elérendő. Azonban ha a cél rövid idő alatt meg nem valósítható is, az annak elérésére szolgáló, teendőket a dolog természetének s az egyházkerület és főiskola tekintélyének megfelelően kell megállapítani.”³⁴ Ez a bizonytalan, önmagának ellentmondó határozat az ügy elodázását, majdnem kudarcát jelentette; hiszen a terv „a legszerényebb keretek között” is csak 15 év múlva valósult meg, az egyetemes katalógus meg csak 1898-ban, s akkor is csak a betűrendes szakkatalógus feláldozása árán.

Az olvasóterem megnyitását *Géresi* azért is tartotta igen üdvösnek, mert a kézikönyvtárba kiemelt könyvanyagtól a törzsszállomány zsúfoltságának enyhülését várta. De nemcsak a raktározási nehézségeken segített volna ezzel, hanem a régi könyvanyagot is kímélni akarta s lényegesen egyszerűsíteni a kezelést és az olvasószolgálatot.³⁵ A holtpontra jutott dolognak 1897-ben elsősorban ezzel az érveléssel, a takarékosági szempontokkal akart új lendületet adni. 1886-ban végre anyagi alapot teremt erre a gazdasági választmány, de újabb nehézségeket és aggályokat támaszt. *Géresi* még 1888-ban is kérve kéri az EK.-et, „ne halogassák az ügyet újabb és újabb kifogásokkal (pl. tűzrendészet), hanem rövidítsék meg a hosszadalmas eljárást.”³⁶

Végre 1890. február 15-én átadják a közhasználatnak a célszerűen berendezett olvasótermet az első emeleten, 40 olvasó számára. Egykorú képe a főgimnázium millenneumi értesítője 340. lapján látható. Ennek könyv- és folyóiratanyaga jóval kevesebb, mint tervezték: 3509 mű, 7430 kötetben és 63 folyóirat, mint ahogy azt az 1890-i nyomtatott katalógusból látjuk.³⁷ Összeválogatását főleg *Décsi* Lajos végezte, aki 1888—1893-ig mint ifjúsági segédkönyvtáros működött *Géresi* mellett.³⁸ Ez a könyvjegyzék állománya csekélysege mellett is fontos dokumentuma *Géresi* működésének, mert az újabb közérdekű beszerzéseket ez tartalmazza, a nyilvános könyvtár érdekeit elsősorban ez szolgálja. Helyes könyvtári politikára vall a korszerű tájékozódáshoz szükséges standard művek beszerzése a legfontosabb tudományszakokban, amint ezt *Varga* Zsigmond műve is kiemeli.³⁹ Jelentősen kibővül velük a teológia, jog, irodalom, filológia és történelem tárgycsoportja. Csak az utóbbit véve, megtalálhatók, *Carlyle*, *Macaulay*, *Michelet*, *Guizot*, *Taine*, *Cantu Cézár*, *Mommsen* és *Ranke* művei. Rendelke-

³² EKgy. jkv. 1875. ápr.: 56. sz. hat. és 1879. aug.: 216. sz. hat.

A kérdés historikumára nézve l. *Décsi* Lajos: A debreceni ev. ref. főiskola nyilvános olvasóterme. Magyar Könyvszemle, 1890. 354—358. l.

³³ L. a (46) alatt felsoroltakon kívül az R) 1426. sz. iratolt.

³⁴ EKgy. jkv. 1875. ápr.: 56. sz. hat. (18. l.)

³⁵ EKgy. jkv. 1879. aug.: 216. sz. hat.

³⁶ EKgy. jkv. 1888. május: 101. sz. hat.

³⁷ A debreceni ev. ref. főiskola anyakönyvtára mellett 1890-ben megnyitott nyilvános olvasóteremnek b:űrendes könyvjegyzéke, Debrecen, 1890. Városi Ny. (továbbiakban OT katalógus).

³⁸ R 1506. sz. alatt 27 levél *Décsi* Lajostól, *Géresi*hez. (Géresi-levelek.)

zésre állnak a legjobb szótárak, a legfontosabb szakfolyóiratok, lexikonok, bibliográfiák és könyvtártudományi művek.

Mindamellett komoly hiányokat is elárul ez az olvasói katalógus. Kicsinyben megmutatja az *Imre—Szegedi*-féle szakbeosztás alkalmazásának következetlenségeit. A H csoportban („Magyar szépirodalom, irodalomtörténet-fordítások”) ott találjuk a vallás, filozófia, klasszika-filológia, világirodalom és finnugor nyelvészet heterogén anyagát is, melyek más meglevő főcsoportokba tartoznak. Aki pl. magyar irodalmat keres, ott találja a *Koránt, Platon, Aristoteles, Euripides, Tacitus, Seneca, Tennyson, Thackeray* és *Budenz* műveit, hogy csak egy-két kiragadott példát említsünk. Viszont más csoportokba is kerülnek be irodalmi jellegű művek: pl. az igen bizonytalan tartalmú *Encyclopaedia (A)* osztályba *Milton* művei, a *Magyar történelembe (I)* *Beöthy Zsolt Szépprózai elbeszélés-e.* A példákat szaporíthatnánk, mindezek a külsőleges „osztályozási rendszer” következtelen, önkényes, vagy felületes alkalmazását mutatják. Nagy hibának bizonyult a szakcsoportokba való beosztás elvi szempontjainak kidolgozatlansága, mert ennek híján nem alakult ki egységes kötelező gyakorlat sem. Hiba az is, hogy az olvasóterem állandó használatnak, kopásnak, elveszésnek kitett anyagában ott vannak a *KK. törzsanyagának* régi muzeális értékei is: pl. *Czwiltinger* Dávid *Specimen-je (1717)*, *Luther* művei 1554—1570-i kiadása, *Erasmus* 1642-i és *Bayle: Dictionnaire historique et critique (1730)* c. műve.

Általában az anyag igen szegényes egyes csoportokban (A, H, O, P, Q, T, U); korszerűségéhez is sok szó fér. Mindez a beszerzési források fent említett szűkösségét bizonyítja inkább, mint a szakértő válogatás hiányát. Különös, hogy milyen sok az idegen nyelvű anyag; egyes szakokban túlnyomó rész, holott a szórványosan közölt forgalmi statisztikai és kölcsönzési nyilvántartási adatok szerint az ilyen műveket alig olvasta 10%-nál több kölcsönző. A tudományos jellegű régi főiskolai könyvtár alig-alig tett engedményt a szélesebb olvasóközönségnek, s a szórakoztató olvasmányok kikölcsönzésétől továbbra is elzárkózott.

Mégis nagyjelentőségűnek kell tartanunk ezt a ma már egészen természetes lépést, az olvasóterem megnyitását. A *KK. történetében* először válik hozzáférhetővé a nagy értékű gyűjtemény egésze a nyilvánosság számára és vállalja korszerű társadalmi feladatát.

A múlt és jelen helyzetet érdekes szembeállítani a kölcsönzési forgalom néhány adatával:

Kikölcsönzött művek:

Év	Db
1874	171
1875	108
1876	303
1877	509
1878	649
1879	781
1880	447
1881	182
1882	273
1883 (VI. 31-ig)	452 ¹
1883 (IX. 1—XII. 31)	299 ²
1884—85	186 ³
1885—86	195 ⁴
1886—87	306 ⁵
1887—88	341
1888—89	595 ⁶

Megjegyzés: ¹Ebből főiskolai hallgató 109/29 joghallgató, 80 t. ²Ebből főiskolai hallgató 101.
³Ebből főiskolai hallgató 125. ⁴Ebből főiskolai hallgató 57/10 joghallgató, 47 t. ⁵Ebből 60 főiskolai hallgató/6 joghallgató, 54 t. ⁶Ebből főiskolai hallgató 117.

Az olvasóterem megnyitása után az olvasók és kölcsönzések száma

Év	Olvasók száma	Kölcsönzések száma
1890—91	3858	4563
1891—92	2920	3483
1892—93	3339	3973
1893—94	2562	3026
1894—95	2480	2879
1895—96	2506	2872

Az adatokat a KK. R 1011, illetőleg 1010 sz. kölcsönzési naplójából vettem (1868—78-ig, illetőleg 1878—88-ig, továbbá a főiskolai évkönyvekből. Sajnos, mindegyik következetlen szempontjaira nézve, sőt itt-ott ellentmondó is. (Egy másik irat, az R 1422-kimutatás a VK. Minisztérium és az Országos Statisztikai Hivatal számára — az 1884. évi forgalmat 786 műben állapítja meg, 347 főisk. hallgató számára, ami teljesen ellentmond a fentieknek.)

A nyilvánosság tekintetében meglepőek az 1890 előtti adatok: azt mutatják, hogy a KK. ekkor még úgyszólván el volt zárva a 250—300 főnyi főiskolai ifjúság előtt, és ez művelődésük, önképzésük szempontjából úgyszólván számba sem jöhetett. Hiszen milyen szerepe lehetett olyan főiskolai könyvtárnak, mely tanulóifjúsága egyharmadát tudja csak ellátni évente egy-két könyvvel, a többinek meg éppen semmit sem nyújt? Mэгhozzá a főiskola teológiája és jogakadémiája intézeti, szemináriumi könyvtárakkal nem rendelkezett, így tudományos művekkel más módon sem tá-

mogathatta tanulmányaiban az ifjúságot. A kölcsönzés annyira szűkkörű, korlátozott volt a valóságban, hogy 1750-ben sem lehetett kevesebb.

A főiskolai tanári kar is érzi a helyzet visszaszűkültét s mentségül felhozza: „Hogy tanuló ifjúságunkból nem hiányzik az olvasási kedv, azt a Felsőbb Tanulók Olvasó Egylete adatai bizonyítják. Ez 2200 művet számlál: e művek az egylet könyvtári szobájában naponként tartott könyvbeszedésben és könyvkiosztáson... egész évben 7050 kivevő egyén kezén fordultak meg és olvastattak el”.⁴⁰

Az ekkor már több, mint 56 000 kötetet számláló KK.-ból tehát csak napi átlagban egy-két kölcsönzés történt (bár hetenként kétszer is volt kölcsönzés), így az egész állomány 1% -a sem került forgalomba. Ugyanakkor az ifjúsági olvasóegylet könyvtárának minden darabja — bő szépirodalom és korszerű tudományos művek — évente több, mint három olvasó kezén fordult meg (300% -nál magasabb forgalom), s könyveit a diákszobákban kézről-kézre adva úgyszólván ronggyá olvasták. Népszerűségét a KK. nyilvános olvasóterme megnyitása után is megtartotta: majdnem minden „felsőbb tanuló” (főiskolai hallgató és VII—VIII. o. gimnázista és hasonló korú tanítóképzős) tagja volt, s a kölcsönzések száma pl. 1893—94-ben 3300, a következő két évben 4330, illetőleg 4811 volt. 26 napilapot, szaklapot és folyóiratot járatott, s beszerzésre majdnem annyit fordított, mint a KK.⁴¹

A KK. 1890 előtt alig hozzáférhető könyvmúzeummá vált, elzárkózó, rideg magatartása közönségével szemben részben a régi patriarchális hagyományok továbbélése, másrészt a vezetés elkényelmesedésének következménye, mely a megőrzés érdekeire hivatkozva általában elhárította a felmerült kéréseket, s legfeljebb egy szűk tanári és tudós ambíciójú ifjúsági kör számára nyílt meg. Az 1867. évi szabályzathoz híven szépirodalmat nem is kölcsönöztek vagy csak egészen kivételesen. A tudományos művek közül a teológiai, jogi és történelmi, államtudományi művek iránt volt némi érdeklődés, a többi szakaszok szinte érintetlenek.

Ha nem tudnánk, hogy ebben az időben már egyéb könyvtárak (iskolai, kaszinói, társulati, magán- és kölcsönkönyvtárak) is álltak az olvasók rendelkezésére Debrecenben⁴², lesújtó következtetéseket kellene levonnunk a századvégi debreceni műveltségi állapotokról.

Pedig éppen ekkor ébred fel a kulturális élet szervezésének vágya Debrecenben, mely 1890-ben a Csokonai-Kör alapításához vezetett. Létrejöttében, irányításában jelentős szerep jutott *Géresinek*, ki előbb alelnöke, majd elnöke volt a népszerűvé lett társadalmi egyesületnek, mely a korabeli Debrecen szellemi életének középpontjává vált. Tagjainak száma 1913-ig 100 fölé emelkedett, s írói estjeit, ünnepéyeit, felolvasásait nagy számmal látogatták. A Kör epigon jellegű: *Arany* és *Gyulai* Pál költői és kritikai eszményeit vallotta, a polgári morált, az ún. „társadalmi béke” álláspontját képviselte vidékies színvonalon, de elég széleskörű érdeklődéssel kísérve. A KK. ezt az irodalmi tájékozódást semmivel sem szolgálta, s olvasóinak olyan világnézeti válságot, nyugtalanságot nem okozott,

⁴⁰ A debreceni Ref. Főiskolai Felsőbb Tanulók Olvasóegylete Könyvtárának könyvjegyzékei Debrecen, 1908. és 1912. Városi ny. Debreceni ev. ref. főiskola évkönyve. 1884—85. 66. l. és 1895—96. 101.

⁴¹ Évkönyvek 1893—94, 1894—95, 1895—96.

⁴² Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. Kiadja a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége. V. köt. 1912—13. Bp., 1915. Athenaeum. 174—188. l. és *Zelitz* D. szerk. i. m.-ben Könyvtárak c. fejezet 547—555. l., írta *Géresi Kálmán*.

mint egy századdal előbb *Csokonainak* Rousseau, *Kölcseynek* a Bayle-féle felvilágosult Dictionnaire. A polgári radikalizmus és a századvégi dekadencia modern hangja csak mint fiatalos háborgás és lázadozás jelentkezik itt-ott, de visszhangot nem talál.⁴³

A KK. elszigeteltségét maga *Géresi* is kínosnak érezhette, mert az 1885. évi EK. határozat után kilépett passzivitásából s a nyilvánosság előtt is erőteljesen érvelt az olvasóterem megnyitása mellett: „Becsületbeli kérdés” ez a város és a főiskola részére, „nem tudnánk a tanulóifjúságra áldásosabb, a tudományok kincseit jótékonyabban közvetítő, városunk műveltségi haladását hatalmasabban és igazabban jelző és emelő alkotást csak felemlíteni sem”.⁴⁴ Mentségül felhossa, hogy az anyag megóvása és biztonsága (kötetlen könyvek nagy száma!) határt szabott a kölcsönzésnek, de a KK. nem volt elzárva ideig sem a tanulóifjúság előtt.

A felelősséget azért, hogy a KK. ennyire nem tudta 1890-ig teljesíteni közművelődési és tudományos oktatási feladatait, nem Géresinek kell viselnie, hanem a *főiskola anyagi ügyeit intéző szervezetnek*, melyek az EK. ismertetett 1875. ápr.: 56. sz. határozatát, a könyvtár nyilvánossá tételének feltételeit nem teljesítették, hanem húzták-halasztották, s *minden fejlődést megkötöltek*, holott a főiskola tekintélyes vagyona, s a rendelkezésre álló könyvtári alapítványok ezt lehetővé tették volna. A KK. erőteljes fejlesztése, korszerű tudományos könyvanyaggal való kiegészítése a *debreceni református jellegű tudományegyetem megeremtésére irányuló erős egyházi társadalmi mozgalomnak reális alapot teremtett volna*.⁴⁵ A túlméretezett és költséges egyházi közigazgatás és kollégiumi gazdálkodás mellett azonban lebecsülték e feladat jelentőségét és a KK. létét pusztá tengődésre kárhoztatták.

Mint láttuk a statisztikából, 1890 után az olvasóközönség kb. tízszeresére szaporodott, s ezzel a KK. közelebb jutott társadalmi funkciója felismeréséhez.

Néhány — sajnos, nagyon szórványos — adat alapján lássuk ez olvasóközönség összetételét és igényeit. A főiskolai évkönyvek szerint, bizonyára csak hozzávetőlegesen felvétel alapján:

1890—91-ben 3858 olvasóból városi 180 (5%), teológus 436 (11%), joghallgató 467 (12%), középiskolás 2773 (72%);

1892—93-ban 3339 olvasóból városi 165 (5%), teológus 589 (17,6%), jogász 673 (20%), középiskolás 912 (57,4%);

1894—95-ben 2480 olvasóból városi 206 (8%), teológus 239 (10%), joghallgató 405 (16%), középiskolás 1630 (65%);

1895—96-ban 2506 olvasóból városi 211 (7%), teológus 111 (4%), joghallgató 375 (13%), középiskolás 1809 (72%).

Feltűnő a városi közönség tartózkodása, mely a KK. régebbi elzárkozó muzeális politikájával, illetőleg a számára érdektelen régi vagy szaktudományi könyvanyag csekély vonzóerejével magyarázható. *A szórakoztató irodalmat egyéb helyen kereste meg a századvégi Debrecen polgársága*. A középiskolai és a — jórészt ott helyben lakó — *gimnáziumi tanulóifjúság* viszont *ifjúsági könyvtárnak tekintette*, s buzgón látogatta az olvasótermet,

⁴³ Zsigmond Ferenc i. m. 178—181. l.

⁴⁴ Géresi Kálmán: Városi és főiskolai nyilvános olvasóterem. Debreceni Protestáns Lap, 1885. május 15-i (20.) szám.

⁴⁵ Szentpéteri Kun Béla: A debreceni egyetemért. Debrecen, 1917. Városi ny. 7—11. l.

főként irodalmi tanulmányaihoz segítségül. A nagyobb forgalomnak viszont mind a helyiség befogadóképessége, mind a kevés személyzet, mind a példányok kevés száma (1—2 pld. egy műből) határt szabott.⁴⁶

A használt művek tárgyak szerint:

Tárgy	1890—91. évben		1892—93. évben		1894—95. évben		1895—96. évben	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Hittani	289	6,3	506	13	234	8	107	3,7
Jog- és társ.-tudományi	209	4,5	161	4	119	4	113	4
Történelmi	627	13,5	443	11	363	12,6	268	10
Term.-tan, term.-rajz, mat.	453	10	309	8	507	17	324	11
Bölcsészet	107	2,5	118	3	59	2	11	0,4
Szépirod.	2957	63	2436	61	1597	55,5	2049	71
Összesen	4642		3973		2879		2872	

A használt művek nyelv szerint:

Nyelv	1892—93. évben		1894—95. évben		1895—96. évben	
	db	%	db	%	db	%
Magyar nyelvű	3580	90	2612	91	2764	96
Idegen nyelvű	393	10	267	9	108	4
Összesen	3973		2879		2872	

E kiragadott négy év adataiból is *valóságnak* látszik, hogy a szépirodalom, mely azelőtt még kölcsönözhető sem volt, az olvasóterem megnyitása után vezető helyre kerül, és a többi szakoknak több mint kétszerese lett az olvasóforgalomban. Az értesítők, évkönyvek nem határozzák meg, mit értenek szépirodalom: a H és T szakcsoportot vagy a G-t, esetleg az A-t is.

A KK. régi értékes gyűjteménye *tudományos anyagával igen kevéssé szolgálhatta* a vele szemben fellépő új igényeket: *az iskolai tanulói, illetőleg közművelődési könyvtári feladatokat*. E feladatok elől mégsem térhetett ki, bár alig volt rájuk felkészülve anyagi és személyi ellátottság tekintetében.

Kérdés, mivel tudta kielégíteni ifjúsági olvasótáborra érdeklődését pl. szépirodalmi téren a KK. H osztálya = (Magyar és magyarra fordított szépirodalom). 1893-ban ez igen vegyes tartalmú szakcsoport 2576 művet foglalt magában, tehát a kihasználás igen nagyméretűnek mondható. Mivel a szórakoztató könnyű irodalom teljesen hiányzott, csak a magyar

⁴⁶ A kimutatások a főiskolai évkönyvek; az 1890—91-i Dézsi Lajos: A debreceni ev. ref. főiskola nyilvános olvasóterme. Magyar Könyvszemle, 1890. 354—358. l., ill. 358. lapja szerint készültek.

A KK. és a nyilvános olvasó szerepe kissé hasonló volt a szegedi Somogyi-Könyvtárhoz, melyet későbbi igazgatója, Móra Ferenc így jellemez: „A könyvtár egész a 900-as évek elejéig úgy viselte magát, mint „tudományos könyvtár”, s meglehetősen az „odi profanum” álláspontjára helyezkedett, különösen az „arceo”-ra. Pár száz deák-gyerek járt be dolgozatokat puskázni s a felnőtt olvasókat valósággal kinezték, ambar nem is igen vetődtek be. A könyvtár inkább csak dísz volt; ha már megkapta a város, legalább mutogatta, más hasznát nem igen vette.” Böány Pál: A könyvtáros Móra Ferenc. A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 17. sz. Szeged, 1954. 6. l.-on idézi.

irodalom nagyjaira s a külföldiek néhány fordítására volt utalva a közönség, így viszonylag kevés számú könyv forgott állandóan kézen az olvasóteremben. A magyar irodalomtanítás érdekeit sem tudta megfelelően szolgálni a KK., hiszen legjobb íróink művei is csak egy-két példányban voltak meg. Géresi mint a gimnázium irodalomtanára legjobban ismerhette a helyzetet, s egy nagylétszámú osztály tanítására más mód nem maradt, mint a művek vagy szemelvényeik órán történő olvasása.⁴⁷

A gyarapodási naplóból nyilvánvaló, hogy Géresi szépirodalmi anyag beszerzésére 1890-ig számottevő összeget nem fordított, s ez csak a szórványos könyvhagyatékok útján szaporodott némiképpen.* A tervszerű gyarapítás hiányát elárulja az olvasótermi állomány H) és T) osztályának igen szegényes, gyér anyaga. A legjelentősebb gyarapodást *Balogh Imre könyvajándéka* jelenti 1890-ben, 310 mű, 528 kötet, melyből először kerülnek be magyar vagy német fordításban V. Hugo, Balzac, A. Daudet, Zola, Dickens, Bulwer, Thackeray, M. Twain, Gogol, Turgenyev és Dosztojev-szkij főbb művei, jelentős magyar irodalmi anyag mellett. Ennek nagy része bekerült a kézikönyvtár állományába, s annak irodalmi állománya alapját adta. Az Abafi-féle Nemzeti Könyvtár 41 kötetét Géresi szerezte meg a KK.-nak, de a többi nélkülözhetetlen, korszerű irodalmat tartalmazó sorozatok (Magyar Könyvtár, Olcsó Könyvtár, Klasszikus Regénytár, Magyar Remekírók, Magyar Regényírók, Remekírók Képes Könyvtára, Nemzeti Színház Könyvtára, Fővárosi Színházak Műsora stb.) csak később *Ferenczy Gyula* idején kerülnek be a KK.-ba, aki haladóbb, szabadabb, mozgékonyabb magatartás képviselője egyéniségében is, könyvtárpolitikájában is.

Az újabb magyar irodalom s a világirodalom távol esett ugyan a főiskola és a gimnázium tantervétől, mégis e tartózkodás, elzárkózás a kor irodalmától magában is jellemző bizonyítéka a *kollégiumi oktatás és nevelés erős konzervatívizmusának*. E téren teljesen egyetértett a három egymást követő könyvtárigazgató, *Lugossy József*, *Imre Sándor* és *Géresi Kálmán*. A modern korizlésnek, a szabadgondolkodó vagy éppen dekadens irányoknak semmiben sem voltak hajlandók engedélyt tenni, s a hagyományos népi-nemzeti ízlés és a puritán református ortodoxia erkölcsi alapjáról ridegen elítélték a már jelentkező polgári radikalizmus kereső nyugtalanágát. A korszerű tájékozódásra megvolt a lehetőség a folyóiratok, kiadói prospektusok útján; a Kizlingstein—Petrik-féle Magyar Könyvészet is ott állt a KK. kézikönyvei között, de a múlt szellemi kincseinek őrzői méltatlannak tartották beengedni az új kor hírnökeit a református ortodoxia debreceni fellegvárába. Szinte jelképesnek láthatjuk, hogy az új irodalom viharadara, *Ady Endre* 1896-ban a főiskola hallgatója lett. A Kollégium ő előtte kétségtelenül a múlt élő jelképe volt a Magyar Irodalmi Önképző Társulat sekélyes epigonizmusával együtt (ennek azelőtt két évtizeden át Géresi volt a felügyelő tanára), s ezzel a hagyománnyal le kellett számolni a merész géniusznak, mielőtt a maga útjára indult.

⁴⁷ Révész Imre Figyelmezőjében panaszolja, hogy a főiskola kítűzött tudományos pályázataira 1875-ben egyetlen pályamű sem érkezett be, megróva az ifjúság nagyméretű közömbösségét a tudományok ánt. M. Pr. E. I. Figyelmező, 1875. 459—466.

* Az R 1422. sz. irat szerint pl. vétel útján 1884-ben 25 szépirodalmi művel, ill. folyóirattal (50 kötet) gyarapodott a KK. 230 Ft értékben, míg a vásárolt tudományos művek száma 53 (353 db) 670 Ft értékben.

Nem lehet célunk a különféle szaktudományi csoportok hasonló módon való elemzése, ezt a velük szemben megnyilatkozó szerényebb olvasói igény, s az anyag természete sem teszi szükségessé.

A természettudományok nagyarányú fejlődéséhez képest az évtizedeken át változatlanul mostohán dotált könyvtár elmaradása egyre érezhetőbb lett. Az O, P, Q osztály (matematika, kémia, természettudományok, alkalmazott tudományok, orvostudomány) anyaga még csak főiskolai célokat sem szolgált, s így ezek „évtizedeken át úgyszólván alig mozdítottak meg,”⁴⁸ s gyarapodásuk szinte kizárólag elavult hagyatéki anyagból történt.

Áttekintve a KK. állományát a korszerűség szempontjából, érintenünk kell a *főiskola intézeleihez való viszonyát* is. Időszakunk alatt, 1874—1896-ig a Kollégium intézetei egyre jobban kiépültek: 12 új tanszéket, köztük 6 akadémiai — 5 jogi és 1 teológiai — katedrát szerveztek, és célul tűzték ki a főiskola egyetemmel való átszervezését.⁴⁹ Mint láttuk, a *KK. fejlesztésében az EK. vezetősége nem vetett számot az egyetemi oktatás tudományos feltételeivel*, s a múlt nagyszerű értékei birtokában egyre feltűnőbb lett a jelen szegényesége, elmaradottsága.

Ez a sajnálatos tény nem a főiskolai tanári területek szűklátókörűségének következménye, hiszen legtöbb tagja, még a *gimnáziumi és tanítóképző intézeti tanárok is érdemes tudományos és tankönyvírói munkásságot végeztek*, amihezfeltétlenül szükséges volt a korszerű tudományos irodalom ismerete.⁵⁰ A helyzetet alaposan ismerő szakember, *Dóczi Imre* egyházkerületi középiskolai felügyelő, aki pár évig *Géresi* igazgatója is volt a gimnáziumban, így látja 1899-ben az EK.-nek adott jelentésében: „A főiskola legértékesebb gyűjteménye, az anyakönyvtár, mely a gimnáziumra nézve a középiskolai szakkönyvtárt képviseli, e tekintetben annyira hiányos a tudomány újabbkori termékeiben, hogy a tanári önképzést csak kis részben szolgálhatja. Fejlesztése nem történik összhangzatosan, mert míg a magyar nyelv és irodalom, történelem és bölcsélet körében folyton igen szép gyarapodást mutat: *a latin, görög és német philológia, a matematika és természettudományok irodalmára alig van figyelem fordítva*, úgy hogy e tudományszakok körében még az alapvető tudományos művek is hiányoznak benne.”^{51, 52} Az erre hozott EK. határozat kiemeli, hogy a KK. a rendelkezésre álló 1000 frt-ból az említett rosszul ellátott szakokra évenként alig fordít többet 100 frt-nál (!); azért az ellátmány új, méltányosabb felosztását javasolja.⁵³ Ez természetesen nem lehetett megoldás: a kevésnek még további fel-darabolása nem segíthetett a helyzeten, csupán a könyvtári dotáció lényeges felemelése.⁵⁴

⁴⁸ EKgy. jkv. 1896. nov.: 384. sz. hat. (88. l.)

⁴⁹ Szentpéteri *Kun Béla*: Az egyetemmel alakulás története, Debrecen. 1941. Városi ny. A Debreceni Kollégium története. 2. r.

⁵⁰ *Balogh Ferenc*: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben. Debrecen 1904. Hoffmann és Kronovitz. ny. c. művében személy szerint ismerteti a főiskola tanárainak tudományos, munkásságát, a gimnáziumi tanárokat rajta kívül még a főgimnázium Milleiumi Ertesítője is. (XXII—XXXII. l.) A nagyszámú ref. középiskola tankönyveit jórészt a főiskola tanárai írták e korban: *Balogh Ferenc*, *Békési Gyula*, *Dóczi Imre*, *Gulyás István*, *Imre Sándor*, *Jóó István*, *Kulesár Endre*, *Kovács Lajos*, *Ladányi Gedeon*, *Ps. Nagy Sándor*, *Nagy Zsigmond*, *Sinka Sándor*, *Szegedi Sándor*, *S. Szabó József*, *Tóth Ferenc*, *Tüdős János* és *Varga Bálint*.

⁵¹ EKgy. jkv. 1899. nov.: 270. sz.

⁵² *Vö. Módis László*: A Debreceni Egyetemi Könyvtár történeti adatai. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve. 1953. 273—275. l. Debrecen, 1954.

⁵³ EKgy. jkv. 1900. május: 101. sz. c. pontja.

⁵⁴ A KK. 1906-os szervezeti szabályzata ezt a kérdést újból szabályozta. (6. §.)

⁵⁴ Nevezetesebb hazai közönyvtáraink évi könyvbeszerzési dotációja 1885-ben az első országos könyvtárstatisztikai felmérés szerint 1000 Ft-tól 13 000 Ft-ig terjed; a KK., mely az állomány nagysága szerint az ország hetedik legnagyobb könyvtára, dotáció szempontjából a 18. a sárospatakiival együtt; igaz, hogy a megelőzők nagyrésze (12) országos intézmények könyvtára. (*L. György* A. i. m. 84—93 l.)

Dóczi bírálata kívül esik ugyan *Géresi* működése idején, de egészében érvényes az 1896 előtti időre is, — hiszen a könyvtár addigi állapotára vonatkozik. Az irodalmi és történelmi anyaggal való gyarapodás viszont inkább a *Ferenczy Gyula* működése első éveire vonatkozik, mert mint fentebb láttuk, e téren is voltak régebben lényeges hiányosságok. Ha a KK. még a gimnáziumi tanári önképzést is csak kis mértékben szolgálhatta, még inkább érvényes ez az akadémiai tagozatokra nézve. Erről később, 1915-ben a debreceni egyetem tanácsának könyvtári bizottsága így nyilatkozott: „A tudományos irodalom hatalmas lendületével nem állott megfelelő arányban a könyvtár fejlesztésére használható vagyoni erő, ami végeredményképpen odavezetett, hogy egyes — az egyetemen képviselt tudományágak modern irodalma még az alapvető művekkel sem szerepel; az aránylag leggazdagabb teológiai, régi magyar irodalmi és nyelvtudományi, továbbá a történelmi anyagon kívül pedig nincs egyetlen tudomány sem, amelynek tudományos művelését a mai követelményeknek megfelelően ez a könyvtár lehetővé tenné. . . Az újabb irodalom hiánya mellett sajnálatosan kell megállapítani a régebbi szerzemények hiányosságait, a rendezésben tapasztalt fogyatkozásokat, egy megfelelő szakkatalógus hiányát. . . A kollégiumi könyvtárnak csupán rendezése, szakkatalógusának összeállítása, a régebbi állomány hiányainak pótlása a könyvtár igazgatójának hozzávetőleges számítása szerint mintegy 70 000 korona összeget kíván (1915-ben!), amelynek kiadásával még egyetlen modern könyvet sem szereztünk be és így még nem tettük egyetemünk céljaira alkalmassá a könyvtárt.”⁵⁵ Egy másik, a VKM-hez intézett, szintén 1915-ből származó irat az egyetemi tanács részéről kiemeli: „. . . A kollégiumi könyvtárból a modern irodalmi anyag szinte teljesen hiányzik. Egyes modern tudományágak, melyeknek irodalma az utolsó évtizedekben tünteti fel a legnagyobb lendületet, pl. a közgazdaságtan, a kriminológia stb., e könyvtár alapulvételével egyáltalán nem művelhetők. . . Ehhez járul, hogy egyetemünknek két, még eddig meg nem nyílt fakultása, a matematika-természettudományi és az orvosi, a fennálló könyvtárakban (ti. a KK. és akadémiai intézeti könyvtárak, az előbbiből kölcsönzött anyaggal) számbavehető tudományos anyagot egyáltalán nem talál.”⁵⁶

A keserű igazságokat tartalmazó kritika jogosságában aligha lehet kételkedni: a Kollégiumból kinőtt állami egyetem tanárainak sokéves tapasztalatain alapul, kik még mint akadémiai tanárok működtek a Kollégiumban, a KK. anyagára utalva. Köztük *Mitrovics Gyula* professzor éppen a KK. ekkori igazgatója volt. Megállapításaik általában vonatkoznak a KK. állapotára, s természetesen a mi időszakunkra is, mely sok tekintetben sivárabb időszak, mint az utána következő 1896-1914-ig terjedő szakasz. Ezt az összefüggő történeti folyamatot, különösen *Géresi* működését, a vezetők minden buzgósága, jószándéka ellenére is csak igenigen relatíve nevezhetjük ezért a virágzás időszakának, mint *Varga Zsigmond* hiszi lelkes optimizmussal.⁵⁷

A könyvtár helyzetének fenti értékelése és tudományos funkciójának összegezése talán fölösleges aprómunkává teszi a KK. *gyarapodása mód-*

⁵⁵ L. *Módis* László: i. m. 273–275. l.

⁵⁶ L. *Módis* László: i. m. 275. l. (A debreceni egyetem tanácsa 423–1915. sz. irata.)

⁵⁷ *Varga Zsigmond*: i. m. 112. l. Már 1874-ben ezt írja Révész Imre Figyelmezője: „. . . a könyvtárt használható állapotba kell helyezni és ha szükség kiegészíteni. Bizony szükség, mert magában a főiskolai nagykönyvtárban is nem egy-két tudományra nézve oly óriási hézagok vannak, amelyeknek kellő kiegészítésére ezrek kellenének.” Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1874. 501. l.

jának, könyvhagyatékoknak, ajándékoknak és vételeknek további elemzését. Mégsem mulaszthatjuk ezt el, mert enélkül kiesnék egy láncszem a fejlődésből, melynek végeredményét ismerjük, de kialakulása folyamatát annál kevésbé. A meglevő állomány kialakulását meg kell vizsgálnunk a fenti perspektívából a rendelkezésünkre álló tényanyag segítségével.

Varga Zsigmond műve elég bőven foglalkozik a könyvhagyatékok, ajándékok felsorolásával és értékelésével, mely 1874—96 között a gyarapodás túlnyomó részét, szinte 60—65%-át teszi. Az R 72₁-es szaporodási katalógus nyomán elemzi e hagyatéki anyagot, kiemelve az értékes ritkaságokat. Géresi fő érdemét abban látja, hogy egymaga 136 RMK művet gyűjtött a KK.-nak (ebből 97 db-ot nagybátyja, Lugossy József hagyatékából, 33-at a magáéból, 4-et Baráti József udvari lelkész ajándékából, 2-t vétel útján). Varga Zsigmond éppúgy, mint elődei Géresi és Lugossy József a múlt értékei, a könyvritkaságok összegyűjtését tartotta a könyvtár legszebb feladatának, mert ebben látták a maradandó értékeket.

A KK. tényleges gyarapodásának adatai igen ellentmondóak, csak becslésnek tekinthetők. Ha az EK.-nek adott jelentéseket tekintjük, időszakunk alatt a művek száma 25 170-ről 42 323-ra, darabszámban pedig 46 026-ról 64 169-re nőtt. A számszerű növekedés tehát 17 153 mű, illetőleg 18 143 db. Évi átlagban 22 évre elosztva 779 mű, százalékban 39%, illetőleg 64%.

Szakcsoportonként részletezve 1896. június 10-i állapot szerint Géresi távozásakor a következő képet kapjuk a gyarapodásról:⁵⁸
Az A és F csoportnál az erős gyarapodást az ide tömegesen besorolt folyó-

Szakcsoport		22 évi szaporulat			
		mű	db	mű	db
A	Egyetemes ismekör (Encyclopaedia)	4 888	7 658	3 408	2 099
B	Gyakorlati theologia	2 992	3 084	1 225	534
C	Elméleti hittan	1 736	1 893	438	286
D	Egyháztörténet	1 177	1 718	296	211
E	Exegetica theologia	2 108	2 433	747	621
F	Hittani ismekör Theol. encyclopaedia	4 031	2 580	3 122	680
G	Classica literatura	3 665	4 844	1 445	1 166
H	Magyar szépirodalom és irodalomtörténet	2 675	4 075	1 216	1 746
I	Magyar történet	1 564	2 786	568	1 184
K	Egyetemes történet	2 015	3 845	510	991
L	Magyar jog	1 613	1 952	818	908
M	Egyetemes jog	1 580	2 865	611	1 185
N	Bölcsészet	1 386	1 728	414	334
O	Mértan, term.-tan, vegytan, matematika	1 619	3 298	294	737
P	Term.-rajz, gazdaságtan	1 285	2 446	831	1 005
Q	Orvosi tudomány	3 422	4 821	530	349
R	Kéziratok	1 009	1 464	308	33
S	Nevelés és tanügy	1 556	6 215	323	3 503
T	Modern irodalom és nyelvészet	1 286	2 980	433	947
U	Földrajz.	716	1 484	143	238
Összesen		42 323	64 169	17 153	18 143

⁵⁸ Főiskolai Évkönyv, 1895—96. 117. l.

iratok, az S-nél darabokban a nagyszámú iskolai értesítő és tanügyi nyomtatvány teszi. Az O, Q, T és U stagnáló szakcsoportok.

A könyvritkaságok értékelésével Varga Zsigmond után főleges joglalkoznunk, ehelyett itt a hagyatékok, ajándékok kevésbé értékes tömegét, zömét vegyük számba egy kissé a szaporulati napló, illetőleg a főiskolai évkönyvek alapján, melyek az ajándékozók személyét is évenként közlik.

Az ide áramló anyag igen sokrétű. A KK. legfőbb gyűjtőhelye a ref. egyházi közigazgatás, a zsinati, konventi, egyházkerületi és egyházmegyei gyűlések, egyházi iskolák anyagának, kiadványainak. A debreceni Városi nyomda 1861 óta kötelespéldányként minden kiadványából egy példányt elküldött a KK.-nak; ilyen módon közel egy század alatt bő helytörténeti és tiszántúli vonatkozású dokumentumanyag birtokába jutott.⁵⁹ Ezeket Géresi idejében megbecsülték, s többnyire egy gyűjtőszám alatt csoportosítva gondosan iktatták. Tartalmilag: tankönyvek, iskolai értesítők, egyleti nyomtatványok, naptárak, apróságok. A főiskola tanárai és volt tanítványai is elküldik megjelent művük egy-egy példányát.⁶⁰ 1872-től az Akadémia is rendszeresen küldi ajándékként kiadványai sorozatát: értekezéseket a nyelv- és széptudományok, a történeti, társadalom, matematikai és természettudományok, az archeológia és statistika köréből, továbbá magyar irodalmi és történelmi forráskiadványokat. (Nyelveléktár, Régi Magyar Költők Tára, Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Tár, Archivum Rákócianum, Codex Diplomaticus Hungaricus stb.) Ez értékek jó részéhez az akadémikusokkal való baráti kapcsolatai révén jutott Géresi, illetőleg a KK. (Budenz, Hunfalvi, Szilády, Radvánszky, Baksay és mások). A budapesti és kolozsvári egyetem, az Országos Statisztikai Hivatal s az országgyűlés felsőháza is rendszeresen küldte kiadványait. Mindebben sok a vegyes, töredékes, efemer érdekű anyag, s a tervszerű fejlesztésnél kevésbé jöhetett szóba. Az ajándékok közül a legértékesebb Lugossy József két nagyszerű hagyatéka (I. 1865–66 és II. 1889), mely mennyiség és minőség tekintetében is első helyen áll a KK. történetében:⁶¹ 3608 mű, 4338 db közte 97 RMK és még 540 db-ból álló történelmi oklevélanyag.

Lugossy Ferenc, Lugossy József testvéröccse és Géresi levelezéséből ismerjük a második Lugossy-hagyatékok történetének különös hátterét.⁶² A tudós professzor szóbeli és levélbeli rendelkezése szerint az Akadémiára, a Nemzeti Múzeumra s részben a debreceni, szatmári és máramarosszigeti iskolákra hagyta megmaradt könyvtárát, melyből már életében is sokat elajándékozott. A formális örökös azonban unokahúga, Joó Istvánné Zágoni Széles Irma volt, aki a jogilag tisztázatlan helyzetet kihasználva, átvette a nagyértékű gyűjteményt, s nagybátyja, Lugossy Ferenc és unokatestvére Géresi Kálmán tiltakozásával mit sem törődve, kevéssel a professzor halála után Debrecenbe szállíttatta.⁶³ Hogy mi volt a célja a gyűjteménnyel, nem tudjuk, s azt sem, hogy mi történt közben vele. Joóné lépése miatt nagy volt a felháborodás, és Géresi a debreceni tanári karban is szóvá tette az ügyet. Ez az erkölcsi nyomás, a tudományos közvélemény bírt rá végül is az örökösöt, kinek férje a kollégiumi tanító-

⁵⁹ Ember Ernő: A debreceni időszaki sajtó. 1849–67. D. E. K. Évkönyve, 1954. 306. l.

⁶⁰ Pl. Nemoian János a Kollégium egykori joghallgatója, a karánsebesi tanítóképző intézet tanára Grammatica magiara-romána c. művét (Caransebes, 1879) hazafias levél kíséretében. (T 939. sz.)

⁶¹ Varga Zsigmond: I. m. 118, 99–103. és 118–123. l.

⁶² R 1506/17. sz.

⁶³ R 1506/17. sz. Lugasi (Lugossy) Ferenc 1885. nov. 9-i levelében.

képző igazgatója volt, hogy a hagyatékot, vagy annak nagy részét, saját kezéből visszaajándékozta a főiskolának.⁶⁴ A *Lugossy*-könyvtár többi részének a sorsa, éppúgy mint a Sinaié, felderítésre vár.⁶⁵

Bár *Géresi* a régi irodalmi és történeti emlékek kutatója és könyvritkaságok gyűjtője volt, mégis érezte, hogy a gyarapításnak e terv és cél nélküli módja, az ajándék- és hagyatékanyag a KK. igazi hivatását nem szolgálja. Az újabb hagyatékok átvizsgálásakor egyre több bizonyul duplumnak; pl. az *Ókrös*-féleből csak 67% vált be (556 tételből 374), *Nagy István*éből 644-ből 404 másodpéldány vagy töredék (63%), az 1884–85-i 881 kötetre menő ajándékanyagból a fele, 430 kötet duplum. A könyvtárosi naplóban⁶⁶ feljegyzi *Géresi* két újabb lelkeszi hagyatéknál: „a könyvtár vajmi keveset tarthat meg ezekből”. Az elavult könyvek gyűjtése csak a „holt anyagot” növelte, s a KK. két tisztviselőjét is feleslegesen terhelte a feldolgozás munkájával.

A *könyvtár kézirat, levéltári anyaga Géresi* szerint „aránylag csekély becsű, eredeti régiebb oklevelek nagyon kevés számmal vannak, sőt a protestantizmus történetére vonatkozó régiebb kézirat is kevés”.⁶⁷ A KK. R osztagja, a kézirat anyag ez idő alatt ajándékozásból sok értékkel bővült tételszám szerint (1009–1464-ig). Ezek értékei ismertetése helyett *Varga Zsigmond* művere utalok. Legértékesebb darabjait éppen *Géresi* adta 1900-ban kárpótlásként a KK.-nak.⁶⁸ Családi levéltárak, okiratok gyűjtésére irányuló felhívásai, kérései kevés visszhangot keltettek.

A *könyvtárak tervszerű fejlesztését azonban csak a folyamatos vételek biztosítják*. Az 1867. évi szabályzat szerint az évi beszerzés a főiskolai intézetek, az akadémia, gimnázium és tanítóképző tanári karai javaslata szerint, az e célból összehívott közös tanári gyűlés határozatából történik. *Géresi* eleinte megtartotta e gyűléseket, később ezek egyre formálisabbá váltak, végül elmaradtak és a rendelés az igazgató hatáskörébe került. A vétel nem a meglévő hiányok felmérése útján, ezek kiegészítése érdekében történt — erre túlságosan szerény volt a dotáció —, hanem ötletszerűen a felmerült szükség vagy a személyes kartársi kapcsolatok, kívánságok alapján. Bár a beszerzésre jó szakkönyvtár állott rendelkezésre könyvjegyzékekből, prospektusokból, könyvészeti művekből és folyóiratokból (Petrik—Kiszlingstein bibliográfiái, Szabó Károly és Szinnyei József RMK, illetőleg életrajzi lexikonai; hazai könyvtárak címjegyzékei, Magyar Könyvszemle, Zentralblatt für Bibliothekswesen stb.), a könyvpiacra való tájékozódás mégis a könyvkereskedőtől mutatványként leküldött művek kiválogatásából állott. A KK. *Pfeiffer* Ferdinánd budapesti, *Csáthy* Károly és *Telegdy* Lajos debreceni könyvkereskedőkkel állott üzleti kapcsolatban évtizedeken át.⁶⁹ *Géresi* később a főiskolai gazdasági szervektől, s az évi költségvetéstől függetlenül is tett kisebb nagyobb rendeléseket a KK. számára, személyi garanciájára. E fedezet híján tett rendelések végül mintegy 2000 Ft-ra, (4000 koronára) mentek fel, s ennek eltüntetése komoly gondot okozott később az EK.-nek, illetőleg *Géresi* utódának.⁷⁰ A szabálytalan és nagyvonalú rendelés, a beszerzések

⁶⁴ EKgy. jkv. 1888. ápr.: 114. sz.

⁶⁵ A főiskolai Évkönyv 1890–91. szerint 1890-ben Joó István újabb 21 könyvet és 9 db kéziratot ajándékozott a KK.-nak a *Lugossy*-hagyatékából.

⁶⁶ R 1447. sz. 1882-i bejegyzés.

⁶⁷ *Zeltz* szerk. i. m. 553. l.

⁶⁸ *Varga* Zsigmond i. m. 130. l.

⁶⁹ R 1447. sz. „Könyvtárosi feljegyzések”-ben.

⁷⁰ EKgy. jkv. 1900. nov.: 310. sz. hat. 4. pontja és az 1901. nov.: 332. sz. hat.

tervszerűtlensége és a függő adósságok keletkezése bírta rá az EK.-t az *elavult 1867-es könyvtári szabályzat teljes átdolgozására*: a rendszeres fejlesztés és szakszerű kiegészítés biztosítására a tanári kar bevonásával, a felügyelet és ellenőrzés, utalványozási jog és könyvrendelés újabb hatásosabb szabályozására, illetőleg gyakorlására, megállapítva az egyes főiskolai szervek jog- és hatáskörét.⁷¹ Gondos előkészítés után így jött létre az 1903. évi könyvtári szabályzat, mely végleg felszámolta a régi laza gazdálkodást és ex-lex állapotokat, melyeket *Géresi* vezetése teremtett. Ennek egyeből megnyilatkozásairól még később is lesz szó.

A testületi kormányzás fokozatos felszámolásával természetesen szabadabban érvényesülhetett *Géresi* beszerzési politikája, érdeklődésének iránya. Erre már *Dóczi Imre* jelentése is utalt; megtaláljuk az új beszerzések között a hazai és európai kultúrtörténelem alapvető műveit és forráskiadványait, a történelem *Géresi* által is művelt és előadott segédtudományait: diplomatika, paleográfia, heraldika, genealógia és archeológia kézikönyveit és folyóiratait, a finnugor nyelvészet főbb műveit: *Donner*, *Hunfalvi*, *Budenz* tanulmányait, *Miklosich* szláv nyelvészeti műveit és a nyugati irodalmak összefoglaló történetét. A megvásárolt Bethlendi-hagyatékából pedig gazdag külföldi filozófiai irodalom került be a KK.-ba.

Viszont a tanári testület egyes tagjainak korszerű tudományos érdeklődésére vall *Darwin*, *Häckel*, *Büchner*, E. v. *Hartmann*, *Herbert Spencer* műveinek beszerzése, melyeknek hébe-hóba már ifjúsági olvasója is akad.

A *vételek útján való gyarapodásról* számadások híján csak szórványos kimutatások állanak rendelkezésünkre a főiskolai évkönyvekben s néhány kéziratot jelentésben:

Tanév	Darab		Érték Ft	Megjegyzés
	könyv	szakfolyóirat és folyamatosan megjelent mű		
1874—75	251		790,86	
1876 (egész év)	?		1284	
1879—80	183		873	
1880—81	208			
1881—82	373		873	
1882—83	329		790,86	
1883—84	302			
1884 (egész év)	403 (78 mű)		900	(72)
1884—85	431			
1885—86	252		918,25	
1886—87	223		897,36	
1887—88	174		798,64	
1888—89	526		1270,69	Bethlendi-hagyaték
1889—90	96	56		
1890—91	85			
1891—92	38	50		
1892—93	79	87	725,18	
1893—94	231	44	746,63	
1894—95	(112 mű) ?	?	743,14	

⁷¹ EKgy. jkv. 1901. május: 89. és 1903. nov.: 13 : 301. sz. hat. s az ennek alapján készült: A Kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos gyűjtemények szervezeti rendszabálya. Debrecen, 1906. Városi Ny. 23. l.

(Ezenkívül könyvkötésre 1876-ban 12 Ft, 1892—93-ban 199,60 Ft, 1893—94-ben 195,70, 1894—95-ben 406,70 Ft, 1889—90-ben bekötve 282 mű, 508 db.)

Fenti tételek közül az utolsó előtti öt (1889—1894-ig) külön veszi a folyóiratokat, de nem jelöli meg külön beszerzési árukat. Nyilvánvaló, hogy 1889 előtt is a könyvek és folyóiratok *együtt* adják a vételek aránylag magasabb számát. Ha a kurrens folyóiratokat átlag 50-nek vesszük évi 10 Ft előfizetési árral, ez maga 500 Ft-ot tesz ki, így *könyvekre csak az évi ellátmánynak kb. egyharmada jutott*, mely 2,50 Ft átlagár mellett is alig tesz ki *évi 100 mű* valódi könyvszaporulatot vétel útján, ami alig több a teljes stagnálásnál. A művek tételszámai persze magukban nem sokat mondanak, mert pl. az egyetlen szám alatt levő (K 1759) Monumenta Germaniae Historica 73 kötete 634 Ft-ba került, a Grimm-féle Deutsches Wörterbuch (T 32) pedig egy tételben 118,84 Ft volt.

A *folyóiratállomány nyilvánartása* igen nehézkes, mert a gyarapodási napló szanaszét levő tételeihez írták be évről évre az újabb folyóirat-szaporulatot, évfolyamokat; hiszen külön betűrendes folyóirat-katalógus nem volt. Általában sok a töredékes anyag. Az 1890. évi olvasói katalógusban levő kurrens folyóiratok száma 41, ebből 28 magyar, 12 német, egy francia nyelvű. Szakok szerint: 8 teológiai, 2 klasszika-filológiai, 5 magyar nyelvi és irodalmi, 4 általános tudományos és könyvészeti, 5 történelmi, 5 jogtudományi, 3 bölcsészeti, 6 matematika, fizika, kémiai, 2 pedagógiai, 1 külföldi irodalmi. A KK. törzsszállományában ezeken kívül is vannak kurrens folyóiratok, még 10—15 tudományos periodika. A főiskolai tanári olvasókörtől, mely a KK. olvasóterme közvetlen szomszédságában volt, évenként ingyen megkapta a könyvtár az oda járó következő lapokat és folyóiratokat: 1. A Hon, 2. Fővárosi Lapok, 3. Üstökös, 4. Debreczen, 5. Alföldi Hírlap, 6. Magazin für Literatur (Berlin), 7. Protestantische Kirchenzeitung (Berlin), 8. Saturday Review.⁷³

Míndezek a gyarapítási adatok kellőképpen igazolják a KK. tudományos használhatóságáról szóló fentebbi kritikákat, a KK. elmaradását a korszerű fejlődéstől.⁷⁴

A KK. gyarapításában a *cseré* időszakunkban jelentéktelen szerepet vitt. A Nemzeti Múzeum 1876-ban duplumai jegyzékét hazai könyvtárainknak megküldte válogatás és cseré végett. Ebből *Géresi* 128 példányt igényelt 229 Ft értékben.⁷⁵ *Fraknoi* Vilmos, a Nemzeti Múzeum főkönyvtárosa válaszában ígérte: „...azon leszek, hogy azokat lehetőleg teljesen megkapják, ... legszívesebben cserébe adnék RMK anyagért”. A cseré eredményét azonban nem ismerjük, az R 72₄ szerzeményi naplóban és a szakleltárakban ennek nincs nyoma. *Géresi* egyetlen sajátkezű bejegyzéséből (a H 783-nál) tudjuk, hogy *Heltai* Gáspár bibliafordításának egyik hiányos példányát (A Biblianac elsoe része ... Kolozsvár, 1551. *RMK I.* 25 sz.) „A M. N. Múzeum igazgatója és könyvtárnoka felszólítására a főiskolai tanári gyűlés tudtával a M. N. Múzeum könyvtárának engedtem át.”

Ugyanennek a műnek másik példányát (H. 784. sz.) *Ráth* György, a híres könyvgyűjtő kapta cserébe 1882-ben hasonló feltételekkel; ellen-

⁷² Az R 1423. sz. irat 1884. polgári évre szóló kimutatása szerint.

⁷⁵ Főiskolai Értesítvény 1871—72.

⁷⁴ L. 66. és 67. sz., illetve 62. sz. fentebbi jegyzetet.

⁷⁰ R 1457 és EK. jkv. 1876. ápr.: 65. sz. hat.

értékét azonban nem ismerjük.⁷⁶ *Ráth* György és *Géresi* között szoros kapcsolatok alakultak ki az 1882-i országos könyvkiállítás rendezése alkalmából; ezen a KK. is résztvett nem magyar nyelvű RMK anyaggal, művészi könyvkötésekkel, rézmetszetekkel és atlaszokkal. Később is leveleztek és találkoztak, csereüzletekről tárgyaltak. A cserére szánt könyveket, RMK műveket el is küldték egymásnak bemutatásra. 1882-ben *Ráth* 26 könyvet küldött Debrecenbe, ezzel szemben 31 könyvritkaságot kívánt átvenni a KK.-tól. A jórészt RMK művek pontos jegyzékét ismerjük levelezésükből.⁷⁷ A csere létrejöttét leltári feljegyzések, tanárkari és EK. határozatok nem igazolják, viszont az 1896-ban *Géresi* távozásakor felvett könyvtári hiánykimutatásban (V 26 sz. 1896—98) megtaláljuk 18 db olyan RMK mű címét, melyek pontosan egyeznek a *Ráth*nak küldött választékanyag megfelelő címeivel, amiből az tűnik ki, hogy a csere megtörtént, ha nem is a szokásos formában. Az említett 18 mű tehát *Ráth* tulajdonába került, ezzel szemben ő 17 könyvritkaságot, 14 RMK művet, 2 db hungaricát s egy XVI. századból való régi könyvet adott *Géresinek*. Ez utóbbiak csak 1901-ben, a *Géresi* által adott kártérítési anyaggal együtt kerültek be a KK.-ba.

Ráth Lugossy gyűjteményéből is többet megszerzett csere útján.⁷⁸

A könyvhagyatékok révén a KK.-nak bő RMK anyaga volt, egyes művek másod- és harmadpéldányokban is; ezek kellő körültekintéssel a hiányok csere útján való pótlására igen jól felhasználhatók lettek volna.

Mint láttuk, a hagyatékokból a *duplumanyag* is állandóan gyarapodott. 1867-ben az EK. a kinyomatott katalógus alapján áruba bocsátotta ezt (1529 tétel), s ennek jövedelme — hat év alatt felgyűlt 556 Ft 96 kr — a KK. gyarapítására szolgált az évi 900 Ft átalányon felül.⁷⁹

A duplumok száma másfél évtized alatt újból felszaporodott, s ennek értékesítésére, címjegyzékének kinyomatására az EK. több ízben is hozott határozatot, de mégsem valósult meg.^{80 81} Pénztári és könyvtári kimutatások hiányában nem tudjuk azt sem, mi került be belőlük cserébe vagy eladásra. Hogy a duplumok eladása, cseréje folyt, arra bizonyíték a Kézdivásárhelyen alakult Székely Nemzeti Múzeum, mely 1878-ban 21 db RMK duplum példányt kér cserébe.⁸² E kérés teljesítéséről a KK. részéről nincs tudomásunk. A hagyatéki anyagból kiválogatták a duplumokat, s ezeket külön raktárban tárolták. A nagyobb könyvhagyatékok feldolgozása vonatottan haladt, így a Péchy- és Lugossy-féle ajánlékok besorolása éveken át húzódott, s csak részletekben történt meg. Különös, hogy *Szentgyörgyi* Józsefnek, *Kazinczy* kortársának hagyatéka fél-évszázadi hanyódás után csak 1892-ben került az állományba. A városi nyomdától eredő köteles példányok, aprónyomatványok feldolgozása megtörtént *Géresi* idejében, míg később besorolás nélkül „ömlesztve” tárolták.⁸³

⁷⁶ R 1503₂₄ a *Géresi* levelezésben.

⁷⁷ R 1536₂₁ 1882. május 10, szept. 12, 1883. május 9 és június 10-i levelek *Ráth* György-től.

⁷⁸ *Ráth* György könyvtára: Magyar Könyvszemle 1895. 357—360. l.

⁷⁹ R 1423. sz. A 900 Ft évi átalány már 1868-tól állandósult könyvbeszerzési alapként, de felhasználása, mint láttuk, nagyon egyenlőtlen mértékben történt.

⁸⁰ EK. gy. jkv. 1877. júl.: 233. sz. hat., 1885. ápr.: 95. sz., 1886. aug.: 302. sz. 1890. jún.: 195, 1897. május: 185. sz. hat.

⁸¹ Az 1867-ben kinyomatott régi duplumjegyzék a KK.-ban A 2507. sz. alatt található.

⁸² R 1427. sz.

⁸³ *Varga* Zsigmond i. m. 116. és 133. l.

A KK. különgyűjteményei: éremtár, képtár, főiskolai múzeum ez időben még a könyvállománnyal, illetőleg kéziratárral közös kezelésben volt; a hiányzó városi múzeum gyűjtő feladatát némileg a KK.-nak kellett szolgálnia. Ezek gyarapodását a főiskolai évkönyvek évenként felsorolják. Ismertetésükről itt lemondok, mivel nem tartom a KK. szerves részének, s fejlődésük itt független attól.

A gyarapítás áttekintése után vegyük szemügyre a *belső könyvtári munkát, a nyilvántartás és feldolgozás módját* is. A mai igényekhez képest az igen sommás 1867-i szabályzat alapján kialakult gyakorlat egészen egyszerű volt, különösen, ha a feldolgozás szempontjából tekintjük.

A szerzemény a szak szerinti csoportosítás után először a gyarapodási naplóba, majd a szaknaplóba, illetőleg raktári (helyrajzi) katalógusba nyert felvételt.

A *gyarapodási napló* („Szaporodás katalógusa” R 72”) a KK. egyik legfontosabb dokumentuma e korról. 1875-től 1896 nyaráig kb. 8500 tételt tartalmaz, a darabszám az egy szám alá kerülő tömeges beiktatások miatt nem állapítható meg még egyenkénti számolással sem, mivel a kolligátumok még bonyolítják a nyilvántartást. E naplót *Dicsőfi József*, majd *Dézsai Lajos* mindvégig gondosan, eléggé pontos címleírással vezette, a gyarapodás folyószáma mellett feljegyezve a helyrajzi, illetőleg zakszámot is. Ebben a naplóban mindenesetre nehéz eligazodni. Hiányzik az évi zárlat, sőt az évek szerinti elkülönítés is, a vétel és ajándék következetes feltüntetése, s a vételár feljegyzése. Később, bár elég szórványosan, megtörténik ez is, bizonyára a nyilvántartás nehézségeinek és a beszámoló kötelezettségének nyomására, mindamelllett az összes e korbéli statisztikai kimutatásokat csak hozzávetőlegeseknek, sőt önkényeseknek kell tartanunk. Az is előfordul, hogy ugyanannak a műnek a kötetei más-más szám alatt vannak bevezetve.⁸⁴ Láttuk, hogy a folyóiratok nyilvántartása külön folyóiratkatalógus híján szinte lehetetlenné vált.

Címleírás három ízben történt: a gyarapodási naplóba, a helyrajzi (szak-) katalógusba, majd külön lapokra a szakok szerinti betűrendes lapkatalógus számára. Következetes eljárást a címleírásnál hiába keresszünk, hosszabb-rövidebb, pontosabb, pontatlanabb címekkel találkozunk. A lapkatalógus címeinek másolása a szaknaplóból történt, ez az ifjúsági vagy segédkönyvtáros (scriba) munkája volt. Mindebben igen sok hiányosságot tapasztalunk lépten-nyomon, bár *Dicsőfi* igyekezett gondos és pontos munkát végezni. *Géresi* kezeírásával csak elvétve találkozunk e katalógusokban; erre ő nem tudott időt szakítani. A szakok szerint összegyűjtött lapkatalógusokat erős kartondobozokban tartották, melyek ma is használatban vannak.

A KK.-nak ez időből, 1872—88-ig volt egyfajta *iktatókönyve*, melyet *Géresi* maga kezelt.⁸⁵ Ez jó bepillantást enged az akkori ügyvitelbe. E szűkszávú könyvtárosi feljegyzések: vidéki kölcsönzések, statisztikai jelentések, könyvrendelések, levelezések nyilvántartása. A mai forgalom, ügyvitel igényeihez képest igen szerény mértékűek: van olyan év is (1878), melyről egyetlen bejegyzés sincs, 1881-ben csak 3, 1885-ben 5. Ez a vezetési elkényelmesedését jellemzi. A könyvtári események közül pl. a ki-

⁸⁴ Pl. *Szinnyei* József: Magyar írók élete és munkái.

⁸⁵ R 1447. sz.

rály 1890. szept. 12-én történt látogatásáról a könyvtárban csupán a főiskola 1890/91-i évkönyvéből értesülünk.⁸⁶

A két-három főnyi munkaerő sokféle igénybevétele, munkabeosztásuk tagolatlansága miatt sok apróbb mulasztás is előfordult: pl. a számok bevezetése a könyvekbe vagy a tulajdonbélyegző elmaradása. A katalógusok megbízhatóságával szemben a könyvvállományt 1896-ban átszámoló bizottság is komoly kifogásokat emelt.⁸⁷

A *katalógusmunka* a lemásolt lapok beosztásából állott az A)–U) szakcsoportba. A német minta egyik helyi változataként átvett szakrendszert, a betűrendes szakkatalógussal kiegészítve *Kudora* Károly budapesti egyetemi könyvtáros legjobbnak tartja korában.⁸⁸ Némileg hasonlít a mostani Tobolka-féle szakrendszerre, a betűrendes és a szak szerinti rend párosítása. Ezt alkalmazták akkor a fővárosi nagyobb könyvtárak, köztük — a debrecenihez teljesen hasonló rendszerben — a Műegyetemi Könyvtár és a Természettudományi Társulat Könyvtára.⁸⁹ Ez természetes is, hiszen a rendezés 1863–73-ban a Nemzeti Múzeum útmutatásai szerint történt, mint *Fraknoi* Vilmos levelezéséből is tudjuk.⁹⁰ Ez a szakrend, mely Európában is általános volt akkor, hamar elavult, s már a *Géresi* távozásakor kiküldött EK. könyvtári bizottság szerint is... a rég megállapított osztályok keretét a mai kor és tudomány már túlhaladta” — ezért a katalógus helyesbítése sürgős teendő, hiszen „a könyvek beosztásában a régtől fogva követett időrendi beosztáson kívül egyéb rend sincsen”.⁹¹ A *könyvtári rend a raktározás nehézségei miatt borult fel*. Ezt az állapotot az EK. kiküldött könyvtári bizottsága 1898-ban, *Géresi* távozása után így jellemzi: „A könyvtári személyzet elégtelensége, a könyvtári helyiségekben régen konstataált, mindig növekvő helyhiány napról napra nagyobb kárral és veszedelemmel fenyeget. Nincs, aki a volt főkönyvtárnoktól a könyvtárat átalvegye... Nincs hely sem, ahová a könyvek helyezhetők lennének. A könyvek a nyilvános olvasóban, nagykönyvtárakban minden józan könyvkezelési szabály ellenére rendes hely nélkül a földön garmadában hevernek és raktárszerűleg egymásra vannak halmozva. Vagy, ami még nagyobb baj: a gyorsan szaporodó és kijelölt helyüket betöltött szakok, más szakok thékáiba szuszakoltattak és folytak által és emiatt a nagy költséggel végrehajtott régi rendezés rontatott meg, és a könyvek kiszolgáltatása, előadhatása tekintetében alig helyrehozható romlás keletkezett.”⁹² Ezek a körülmények mindenféle katalógus használatát illuzórikussá tették, s valójában csak az olvasóterem nyilvános könyvnyagya volt hozzáférhető 1890 után.

A húsz szakcsoportban a tapasztalatlan látogató és olvasó nem igazodhatott el, ezért *egyre sürgetőbbé vált egy egyetemes betűrendes katalógus elkészítése*, mely pontos új címfelvételek és utalásokkal az összes művet magában foglalja. *Géresi* sokat sürgette ezt, de az EK. 1875. ápr.: 56. sz. határozata ellenére sem valósult meg, s végrehajtása *Ferencki* Gyulára maradt. Ő ezt anyagi támogatás híján nem új katalógus léte-

⁸⁶ Összehasonlításul: a hasonló szegedi Somogyi-Könyvtár adminisztrációját pl. 1894-ben 211 iktatott irat mutatja. Magyar Könyvszemle 1895. 274. l.) Jelentés a szegedi Somogyi-Könyvtár állapotáról.)

⁸⁷ EKgy. jkv. 1896. nov.: 384. sz. hat. (90. l.)

⁸⁸ *Kudora* Károly: i. m. 178–180. l.

⁸⁹ *Kudora* Károly: i. m. 204–206. l.

⁹⁰ R 1522. LXXXVII. l. *Géresi* levelezése. (1877) ápr. 1-ről.

⁹¹ EKgy. jkv. 1896. nov.: 384. sz. hat.

⁹² EKgy. jkv. 1898. május: 153. sz. hat. (165. l.)

sítésével, hanem a betűrendes szakkatalógus egybeolvasztásával valósi-
totta meg. Ez a megoldás viszont a szakleltár áttekinthetetlen cimhal-
mazának használatára kényszerítette a kutatókat, a közönség elől pedig
elzárta a szakleltár egyetlen kéziratos példányát.

A kölcsönzés a már részben ismert szerény keretekben folyt, főleg a
Kollégiumi tanárok, helyi lelkészek és az érdeklődő főiskolai ifjak részére.
A kölcsönzés nagy naplókönyvekben történt a kölcsönző és két tanú alá-
írása mellett; a visszavételt a kezelő könyvtáros igazolta.⁹³ A kölcsön-
zési naplókat *Dicsőfi* gondosan vezette, az egyhónapi határidőt megtar-
tatta az ifjúsággal. Az 1868–78-i R 1011 és 1878–88-i R 1010 sz. két
főnapló tanulságos képet ad a kölcsönzésről, mely általában tudományos
irodalomra (történelem, filológia, jog és teológia) terjedt ki, s mindvégig
igen szűk körben mozgott (évi átlagban a fenti 15 évre 340 mű jut). A fő-
iskolás ifjúságnak alig egyharmada használta a könyvtárat, sőt valójá-
ban ennek is csak töredéke, 20–30 hallgató, hiszen minden kölcsönzési
eset külön személyként számít. A kollégiumi tanári kar tagjait nem ta-
láljuk e naplóban; kölcsönzéseik nyilvántartásait nem ismerjük. E tekin-
tetben igen liberális lehetett a kezelés, s könyvtári olvasóteremmel köz-
vetlenül szomszédos tanári olvasóba egyre több könyv került be, s innen
a tanárok otthonába. Ezek évekre otffelejtődtek; több el is veszett, s ezek
helyett más művet adtak be pótlásul, mint a szaknaplók bejegyzései is
igazolják. E kint levő könyvek mennyisége jelentős lehetett, amit abból
látunk, hogy az EK. 1900-ban megbízta s 1901-ben újból megsűrgeti
Ferenczyt a *Géresi* idejében kikölcsönzőt, de még be nem szolgáltatott
művek begyűjtésére. Még 1901-ben is azt jelenti *Ferenczy*, hogy a felszó-
lított kölcsönzők nagy része, bár nem adta be a kivett könyvet, de térít-
ménnyel elismerte, hogy nála van. Itt nyilván a rövid úton, tanárok, lel-
készek és barátai által kivett könyvekről van szó, melyekről annak ide-
jén térítmény sem maradt, csak futó feljegyzések.⁹⁴ *Géresi* mint szen-
vedélyes olvasó és kutató is igen sok könyvet vett ki, s ezeket barátainak
is ajánlotta, továbbadta. E nagyvonalú, patriarchális kezelés mellett sze-
mélyes mulasztásból is keletkeztek hiányok, ha nem is éppen pótolhatat-
lan anyagból. Ezeket *Géresi* maga is elismerte, és a kártérítést ellenke-
zés nélkül vállalta távozása után.

Vidékre csak ritkán, személyes felelősség mellett adott kölcsön. A ko-
lozsvári egyetemre távozott tanárok, *Imre Sándor* és *Ladányi Gedeon*
több ízben fordultak az „anyaiskolához” ilyen kéréssel. Egyes nagy értékű
régiségek (Debreceni kódex, Wittenbergi Bursa Jegyzőkönyve, Series
Studiosorum) kölcsönzéséhez a püspök adott engedélyt.⁹⁵

Könyvkéréssel és kutatási ügyben igen gyakran leveleztek a KK.
igazgatójával ismert nevű tudósok, írók, pl. *Acsády Ignác*, *Arany László*,
Bayer József, *Baksay Sándor*, *Bezerédy Antal*, *Bunyitay Vince*, *Éble Gábor*,
Fejérpataki László, *Jancsó Benedek*, *Anton Schiefner*, *Szabó Károly*,
Szilágyi Sándor, *Szilágyi Áron*, *Véghely Dezső* és sok más. *Géresi* kiterjedt
és a KK.-ban jól megőrzött levelezésének nagy része ilyen természetű.
A kérésekre lelkiismeretesen válaszolt, okleveleket, könyvrészleteket má-

⁹³ EKgy. 1873. okt.: 202. sz. hat. Iskolai törvények a főiskolai hallgatók számára. VII. szakasz.
Főiskolai nagykönyvtár használati és kölcsönzési rendje.

⁹⁴ EKgy. jkv. 1900. nov.: 310. sz. hat. 1. pontja, 1901. május: 89. sz. hat. 2. pontja és 1901. nov.:
332. sz. hat. és az V. 26. sz. 1896–98-as átszámolási jegyzőkönyv.

⁹⁵ R 1447. sz.

soltatott számukra. A köszönetet könyvek és ajánlások útján kapta a szerzőktől. A *könyvtárközi kapcsolatoknak* érdekes példája, hogy *Géresi* 1903-ban, már debreceni főigazgatóként személyes segítséget nyújtott a löcsei ág. ev. egyház értékes könyvtára rendezésében, Radvánszky Béla sajkócazi magánkönyvtárát pedig *Décsi* Lajossal, segédkönyvtárosával rendeztette 1888-ban. Maga pedig, mint láttuk, a *Károlyiak* pesti palotájában levő levéltárában végzett kutatómunkájának eredménye, a *Károlyiak* okmánytára kiadásával szerzett országos hírt és tekintélyt a történészek között, az Akadémia és a Történelmi Társaság tudós köreibben.

A KK. *belső rendjének hiányairól* már volt szó. Ez *Géresi* működése vége felé vált igen kényes kérdéssé, és sok híralatra adott okot. *Éble* Gábor, a *Károlyiak* pénztárnoka egyik levelében (1888) debreceni kutatásairól beszámolva írja *Géresinek*: „...előbb rendeztetni kellett volna a levéltárt (kézirattárt), mert e példás rendezetlenség közepette vajmi nehéz valamit megtalálni, de keresni is azt, amire éppen szükség volna.”⁹⁶

A KK. állapotáról legteljesebb képet a *Géresi* távozása után az átadással megbízott bizottság jelentése ad az EK. számára. A bizottság vezetője *Sass* Béla főiskolai akadémiai igazgató volt.⁹⁷ A jelentés kiemeli a KK. helyiségei elégtelenségét, veszedelmes túlszűfolttségét, egy hírlaptár sürgős szükségét — ezek akkor alig rendezett állapotban a Kollégium padláshelyiségeiben voltak elhelyezve. „A helyiség túltömöttsége — fájdalom — nemcsak az anyakönyvtárban, hanem a nyilvános olvasóteremben is mutatkozik és természetesen folytonosan fokozódik. Nagy bajt okoz itt, hogy az olvasóterem mintegy felvevő helyiségül is szolgál, amennyiben az érkezett könyvek a beosztásig abban nyernék elhelyezést. Ez a körülmény az olvasóterem kezelését rendkívül megnehezíti, a művek ellenőrzését pedig — tekintve az olvasóterem nagy forgalmát — a szó szoros értelmében lehetetlenné teszi. E baj mielőbbi orvoslásra vár, főként egy — minden nagyobb könyvtárnál elkerülhetetlen — felvevő helyiség mulhatatlanul megkívántatik.

A bizottság a kéziratoknál, ha lehet, még fokozottabb mértékben tapasztalta a helyiség szűk voltát. Szánalomra méltó helyen és állapotban vannak ezek az értékes kincsek, melyek bizony több kegyeletet kívánnának.

Óhajtandó, hogy a könyvtárban levő nem odavaló képek és szoborművek onnan illetékes helyre eltávolíttassanak. Egy főiskolai képtár eszméje már nem új, de megvalósítása mindig késik.

Nagymérvű hiányokat észlelt a bizottság mind az anyakönyvtár, mind az olvasóterem takarítása körül. Ujjnyi vastag por fedi és emészti a könyveket. A kéziratokat tartalmazó ún. titkos kabinetben a por az ablakokat is meghomályosítja, s a sötét odúban a pókok nyugodtan szövik hálójukat. Nem annyira a padozat söprésére, mint inkább a szekrények törülgetésére és porolására volna nagyon, de nagyon szükség. A tisztaságihiány az olvasóteremben annyival feltűnőbb, mert ott rendkívül sok látogató fordul meg, s utóbbi időben — ami örvendetes jelenség — a városból is oly tömegesen mennek oda a kiszabott órákban olvasni, hogy a terem a jelentkezőket befogadni egyáltalában nem képes. Szinte hihetetlen, hogy ilyen nagy forgalmú olvasóterem és ily óriási állományú könyvtár

⁹⁶ R. 1493. sz. *Géresi* levelezése. 1888. júl. 5-ről.

⁹⁷ EKgy. jkv. 1896. nov.: 384. sz. hat. (90–91. l.)

mellett egy állandó szolga nem áll a kezelőszemélyzet rendelkezésére, mely kezelőszemélyzet nélkül is kevés... A könyvtár tisztántartása, a könyvek tömeges szállítása, postaküldemények hurcolása és sok más teendő föltétlenül megkívánja, hogy legyen egy könyvtárszolga, akit alkalomadtán felelősségre is lehessen vonni, míg ma, amikor hol egyik, hol másik cseléd jár be a könyvtárba, amellet, hogy az ebben elhelyezett tárgyaknak (könyv, pénz stb.) biztonságuk is veszélyeztetve van, felelősség egyáltalán senki részéről nincsen.”

A lesújtó helyzetkép nem csupán a gazdátlanul maradt könyvtárra, hanem annak előző állapotára egyaránt vonatkozik. A tarthatatlan helyzet leleplezésével persze nem *Géresi* megőrzését akarta elérni a tekintélyes főiskolai bizottság, hanem az EK. közgyűlés figyelmét, felelősségét kívánta felébreszteni és tette serkenteni: „A könyvtárak korszerű továbbfejlesztését az esetleg érkező kegyes hagyományok és az amúgy is szűkre szabott dotatio keretében eszközölni tovább nem lehet. Itt is sürgős intézkedés szükségé forog fenn, még akkor is, ha a philosophiai fakultás s egyetem nagy tervének megvalósítása előtt nem állnánk is.”

Az EK. határozata régi szokás szerint a gazdasági tanácsra és a bizottságra bízta a végrehajtást s a személyi hiányokat a tanárigazgató órái csökkentésével, s négy főiskolai hallgató scriba beállításával, („bár a diák munkának nem nagy reménységgel néz elébe”)⁹⁸kezelő könyvtárnok, írnok és szolga rendszeres állása szervezésével, végül a 900 frt-os könyveszerzési keret 1200-ra való felemelésével oldja meg két évi tanácskozás után, a nyilvános olvasó fenntartásában pedig a város fokozott segítségét kéri.⁹⁹

A fenntartó testület a személyi és anyagi feltételek ilyen biztosításával jelentős lépést tett a beállott csőd és stagnálás felszámolására s a további fejlődés biztosítására. Mégsem tekinthető gyökeres megoldásnak, igazi újjászervezésnek a vezetésben beállott szerencsés személycsere után sem. A régi hiányok már pótolhatók nem voltak; *az egyetem megvalósulása a Kollégium keretében s a KK.-ra* alapozva eleve kilátástalannak látszott tudományos körök előtt. Ennek politikai és világnézeti okai mellett egyik bizonyítéka alighanem az a tehetetlenség és kudarc volt, amelyet az egyházi autonómia tanúsított egy ilyen nemzeti jelentőségű közgyűjtemény gondozásában és fenntartásában. A KK. elmaradottsága nyilvánvalóvá tette: korszerű tudományos és könyvtári szempontok e testületi kormányzás szűkös viszonyai és maradi szempontjai mellett nem érvényesülhetnek.

Az EK. magatartását a történelmileg kialakult sérelmi politika, az államhatalom ellenőrzése, beavatkozása iránti gyanakvás jellemzi e korban is. Ennek jellemző megnyilatkozása volt az az EK. határozat, amely visszautasította, illetőleg meghíúsította a KK.-nak a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsával* való együttműködését, illetőleg az erre tett javaslatot, mert ebben önkormányzati jogai veszélyeztetését látta. Holott a Tanács az általa nyújtott jelentős évi segély (1800 korona) fejében csak bizonyos jelentéseket kért, s a szervezésben tanácsokat adott, viszont rendelkezési jogot nem kívánt. Mikor egy évvel később ezt belátta a főiskola és az EK. vezetősége, megváltoztatta álláspontját s tagja lett az ország könyvtárait

⁹⁸ EKgy. 1898. máj.: 159. sz. hat. (167. l.)

⁹⁹ EKgy. jkv. 1897. május: 184. sz. (172–178. l.)

és múzeumait egybefogó szervezetnek, mely kapcsolat valóban előnyére szolgált.¹⁰⁰

Ez azonban már kívül esik feladatunk körén, csupán jellemző mozzanata az akkor felekezeti kultúrpolitikának, mellyel különben *Géresi* sem értett mindenben egyet.

A KK. elhanyagoltságának fent vázolt szomorú állapota *Géresi* távozása után az ő erkölcsi és anyagi felelősségét nyíltan is felszínre vetette.

Az állomány részleges átszámolása alkalmával *jelentős hiányt* észlelt az átadás végett kiküldött EK. bizottság.¹⁰¹ A hiányokért *Géresi* felelősséget vállalt, s ezek felbecsülése után kártérítésre kötelezte magát.¹⁰² A főiskolai igazgatótanács könyvtári albizottsága EK.-hez intézett jelentését nem ismerjük (elveszett a háborús felfordulásban az EK. levéltárában), de a hiányokról felvett jegyzőkönyv alapját képező hiányjegyzék fennmaradt (V 26. sz. irat 1896—98-ból). *Géresi* főigazgatóvá történt kinevezése után, 1896-ban az EK. régi szokás szerint elrendelte a KK. állományának átszámolását az új igazgató részére.¹⁰³ A leltári ellenőrzéssel, a hiányok számbavételével a főiskolai tanári kart bizta meg, akik felváltva kettesével, a könyvtárosok jelenlétében és segítségével kézbevitellel (manu captiōval) vizsgálták át a könyvállományt. Hét szakcsoportot 1896-ban, a többit egy évi megszakítással 1898-ban számoltak át. A könyvtárvizsgálatokon folyamatosan felvett és a megbízott tanárok aláírásával hitelesített jegyzőkönyv a V 26. sz. kézirat a nyersanyaga a további jelentéseknek s fontos dokumentuma a KK. akkori állapotának. A jkv. a szaknaplókkal összevetve ad tájékoztatást az 1875 óta keletkezett hiányokról. A 22 év alatt keletkezett hiány szám szerinti megállapítása sajnos így sem megbízható, mert a hiányként először felvett könyvanyag tekintélyes része a későbbi (1897—1898-i) rendezéskor előkerült a könyvtár polcairól, ahol a raktári elhelyezés nehézségei és a könyvtári rendszer felbomlása miatt kallódott. A sokfelé szétszórt anyag összekeresése és rendezése, a hiányjegyzék revíziója *Bujdosó* Lajos kezelő könyvtáros érdeme. Bejegyzései fényt vetnek a hiányok okára is, s törlései jelentősen csökkentik a bizottságok által felvett tételek számát. E későbbi könyvtárosi bejegyzéseket, törléseket figyelembe véve 377 tétel az *akkori* tényleges hiány.

Értékben legjelentősebb a H) osztály 20 Régi Magyar Könyvtárba tartozó darabja hiánya. Nem számítom ide a H) 783. és 784. sz. művek említett legális cseréjét és a címtárba bevezetett törlést.

Kérdés, hogy keletkezettek ezek a hiányok. A választ *Géresinek Ráth* Györggyel folytatott levelezése adja meg. (R 1506/24 sz.)

1881. nov. 20-án ezt írja *Ráth Géresinek*: . . . A KK.-nak „cserébe ajánlott munkákat a jövő hó elején egy hivatalos alakban szövegezett levél kíséretében betekintésre elküldeném s egyszersmind a többes példányokat, melyeket cserébe kapni óhajtanék, kijelölném. Mint aféle passzió gyűjtőnek a csereügy minduntalan eszemben jár s szeretném elintézni. Ajánlatomat tán lehető lenne azután még karácsony előtt a tanári testület elé terjeszteni. . .” *Ráth* mellékeli a KK. RMK duplumanyagából igényelt művek jegyzékét. A választásra felajánlott teljesebb RMK duplumjegyzékét *Géresi* nyilván előbb eljuttatta *Ráth* Györgynek, ebből jelölte

¹⁰⁰ EKgy. jkv. 1900. nov.: 311. sz. hat. 8. pontja és 1901. május: 89. sz. hat. 3. pontja.

¹⁰¹ EKgy. jkv. 1896. nov.: 384. sz. hat. (89. és 92. l.) 1898. nov.: 404. sz. és 1901. nov.: 332. sz. hat.

¹⁰² L. 11-et és 1896. május: 168. sz. hat. (96. és 98. l.)

ki *Ráth* a számára fontos darabokat. A meglepő az, hogy ezek teljesen megegyeznek a hiányjegyzékekben szereplő művekkel. A hiányok a H) szaknaplóban *Varga Zsigmond* kézjegyével is jelölve vannak; mint raktári vizsgálattal magam meggyőződtem róla, a KK. anyagában nem találhatóak, így nyilvánvaló, hogy létrejött a csere, s a fenti művek (talán kettő kivételével) bekerültek *Ráth* György híres hungarica-gyűjteményébe s onnan az Akadémia könyvtárába. A fenti levélből nyilvánvaló, hogy *Ráth* hivatalos formában a főiskola tanári testülete, mint véleményezésre és döntésre jogosult szerv részére tette meg ajánlatát. Nem tudjuk, hogy az ügy valóban a tanári testület elé került-e, s mi volt a határozat, de tény, hogy a cserébe átengedett anyag szabályos kiiktatása és törlése a H) szakcímtárban nem történt meg a fenti 16 tételnél, mint ahogy megtörtént előbb pl. a H) 783. és 784. sz. esetében. E két tétel éppen *Géresi* záradékával van ellátva. Az RMK duplumok cseréje és eladása alkalmával a KK. vezetője is minden esetben alkalmazott hasonló kiiktatási záradékot.

A csere ellenértékéül felajánlott, *Ráth* György tulajdonát képező művek jegyzéke is megtalálható *Ráth* levelei közt (1882. április 27. és május 10-ről datálva). Ezek közül 14 RMK mű, 2 hungarica és 1 XVI. századi régi könyv pontosan megegyezik azokkal, melyeket *Géresi* 1901-ben a KK. számára kártérítésül felajánlott és átadott a sajátjából. Úgy látszik tehát, hogy *Géresi* a KK. duplumai cseréjéből saját maga számára szerzett RMK műveket, s ezek csak később, 19 év múlva, a kártérítési kötelezettség miatt kerültek vissza a KK. állományába, ahová eredetileg is tartoztak. Lehetséges, hogy *Géresi* maga is a KK. tulajdonának tekintette a cserébe kapott 17 művet s csak bibliofil érdeklődésből tartotta lakásán.

Az RMK anyagon kívül eső hiány igen változatos, vegyes anyag, értékben egyenként nem jelentős: néhány jogtudományi és teológiai standard mű, tankönyvek, szótárak, régi és újabb szaktudományi értekezések, szépirodalom, egyházi beszédek, országgyűlési iratok, térképek, folyóiratok töredékei. Csak a minden darabra kiterjedő raktári vizsgálattal tudnánk megállapítani, mi került elő később a hiányjegyzékekben levő anyagból, és mi a tényleges hiány. Néhány hiánynak feltüntetett értékes régi könyvet magam is megtaláltam a raktárban, helyén, míg régen a raktári rend felbomlása miatt hosszú ideig kallódóban volt. Erre a KK. egész anyagának korszerű katalogizálása befejeztével derül csak fény.

A mai szakcímtárak a hiányokról nem adnak megbízható felvilágosítást. Az egyes tételeknél 1896—98-ban vagy a későbbi revíziók során általában megjelölték a hiányt, többnyire *Varga Zsigmond* kézjegyével; sokszor azonban csak a darabszámnál levő lehúzás vagy módosítás (pl. 3 helyett 2) jelzi a hiányt. Sok helyen jelöletlen a hiány, amit azzal lehet magyarázni, hogy az átszámoló bizottság vonakodott feltüntetni a kárt, bízva abban, hogy később más helyről előkerülhet az elkallódott könyv. A könyvek sorsáról valóban sokféle jegyzetet olvashatunk; kiemelték az olvasóterembe 1890-ben (a T jellel), X. Y.-nál — főleg főiskolai tanároknál — kikölcsonözve, X. Y.-nál elveszett, téves besorolás miatt átutalva más-sik szakcsoportba, kiállításra küldve, kirakatban található stb. Sok téves besorolás az egyes szakcsoportok pontos elhatárolásának hiányosságából vagy a mű többféle vonatkozásából ered, melyen sajnos utalócédulákkal sem tudnak segíteni. A főcsoportokon belüli belső tagolódás, mely a müncheni rendszerre jellemző, nem valósult meg a KK.-ban.

A bizottságok a nagy csomagokba, kötegekbe kötött sok apró nyomtatványt, értesítőt át sem számolták, pedig a szaporodási és szaknaplókba cím szerint is be voltak sorolva. Egy-egy gyűjtőszám, pl. az A) 1138 vagy S) 228 sz. alatt több száz darabot foglaltak össze belőlük.

A károsodásban nem állapítható meg semmiféle rendszeresség vagy következetesség, a sokféle vegyes anyag a használatban, az olvasóteremben vagy ellenőrzetlen kikölcsönzés útján tűnhetett el ifjúsági és felnőtt olvasók kezén egyaránt. A kár évi átlaga nem sok, mindössze 17 db, s ez inkább a csekély forgalomhoz mérve jelent valamit, mint szám szerint. Sok a tanároknál kint heverő könyv, pl. Tóth Józsefnél 18 éve kint levő könyvek egész sorát állapítja meg a kiküldött EK. bizottság. Van egészen régi hiány is: pl. az R) 608 sz.-nál (Thibaut: *Mathesis sublimior* és *Allgemeine Arithmetik*, folyóirat, 1819—20) ezt jegyzi be *Bujdosó* Lajos: „Kerekes Ferencnél, 2 db”.

Kár, hogy a két évig húzódó könyvtári leltárvizsgálathoz a bizottságokban működő tanárok nem kaptak egységes utasítást a „manu captio” elvén kívül, s így egyöntetű javaslatot a kezelésre és nyilvántartásra nézve maguk sem tehettek.

A vizsgálat befejeztével a könyvtári albizottság elvégezte a hiányok értékelését s a jelentéshez csatolt jegyzékben foglalt művek értékét 900 koronában állapították meg.¹⁰³ Az EK. erről szóló jkv. határozata igen szűkszavú, a könyvtári albizottság gyűléseinek anyagát ma már nem találjuk. Lehetséges, hogy a nyilvántartás és átszámolás említett nehézségei miatt kevesebb művet vettek fel, mint a V) 26. sz. iratban, az eredeti hiányjegyzékben volt.

Géresi a működése alatt keletkezett hiányokért anyagilag is vállalta a felelősséget, s a kártérítést könyvekben kívánta leróni a KK. számára. A kárpótlásra szánt műveket címjegyzékbe foglalva terjesztette az EK. bizottságai elé. Az 1900 nov. 310. sz. határozat 1. pontja ezek értékét 1103 koronára becsülte, ellenértékül elfogadta és *Géresit* felmentette a további felelősség alól. Az átvett állományért 1900. okt. 1-től fogva az új igazgató, *Ferenczy* Gyula vállalt felelősséget.

Különös, hogy az említett határozat rendelkezését, a hiányok törlését a KK. nem hajtotta végre tovább sem, így a naplókából ma sem alkothatunk tiszta képet arról, mi van meg és mi nincs a KK. állományában. A katalógusok aláírása is csak egy év múlva, 1901-ben történt meg, tehát *Ferenczy* igazgatóságának ötödik évében.

A *Géresi* által kárpótlásul adott műveket pontosan ismerjük. 65 mű, 101 db-ban: ezek közül bevált 56 mű, 78 db (ezek a gyarapodási naplóban 9327—9377-ig vannak besorolva); duplum lett 9 mű 23 db-ban. (Érdekes, hogy *Baráth* Ferenc: *Aestetika*, Bpest, 1872. 12 példányát nem vették duplumnak.) Ezt az anyagot 1901-ben sorolták be, jórészt a H) osztályba, tehát irodalmi szakba.

Géresi a hiánynak megfelelően elsősorban RMK anyagból kívánta kárpótolni a KK.-t; ezek nagyrésze szintén duplum, a KK. gazdag RMK anyagának másod- és harmadpéldányai, köztük több igazi könyvritkaság, sőt unikum.

A régi anyagon kívül adott kárpótlás nem sok és különös értéket nem jelent.

¹⁰³ EKgy. jkv. 1900. nov.: 310. sz. hat. 1—2. pontja.

Az RMK könyvek közül *Ráth* Györgytől való 14 mű, ezenkívül két db hungarica (H 1039 vv és ww) és D 913 sz. régi könyv.

Géresi birtokában kétségtelenül igen értékes RMK művek voltak, megszerzésük széleskörű és előkelő társadalmi és tudományos kapcsolataival magyarázható. Néhány ritkasága miatt számontartott érték megvolt *Szabó* Károly szerint *Lugossy* könyvtárában. Valószínű, hogy *Géresi* gyűjteményébe innen kerültek be. A *Lugossy*-könyvtár anyagának, összetételének és sorsának vizsgálata fényt derítene e nem tisztázott kérdésre is. Az egyik kis röpiratot *Szabó* Károly 1879-ben mint *Géresi* tulajdonában levő unikumot tartja nyilván (R 784). A gyűjtemény egyik értékes darabja az „Orosz zsolttár” címen (B 1872) besorolt művészi kötetű bizánci kódex. A magánhasználatra szánt görög-keleti egyházi énekeskönyv 18. századbeli gondos másolatban közli a középkori bizánci himnuszköltészet dallamkincsét ünnepek szerint csoportosítva. A dallamokat a sajátos bizánci hangjelzésekkel, neumákkal jelöli a kódex, mely több mint 500 lap terjedelmű. Az antológiáról a tudományos világ számára zenetörténeti ismertetést írt *Dévai* Gábor, aki ezen a debreceni kódexen kívül még 13 hasonló bizánci görög nyelvű énekeskönyvet kutatott fel magyarországi könyvtárakban (kettőt Debrecenben, a KK.-ban), és róluk az Akadémia Acta Antiqua I—II. kötetében (1951 és 1954-ben) számolt be. A dallamok szerzői ismereteseek, a neumák megfejtése azonban csak részben történt meg. Az énekeskönyv nyilván nálunk is használatban volt a görög-keleti liturgiában; *Géresi*hez valószínűleg a Felvidékről került s elsősorban ikondíszítéses remekművű bőrkötésével ragadta meg figyelmét.¹⁰⁴

Végül megemlíthetjük azt a két RMK művet, melyet *Géresi* 1892-ben vásárolt a KK. számára az EK. engedélyével *Kiss* József debreceni tanfelügyelőtől (H 1039 rr).

Ezenkívül *Géresi* még 1900-ban 17 eredeti régi oklevelet is ajándékozott a KK.-nak.¹⁰⁵

Ez az értékes muzeális anyag az EK beclése szerint kellő kárpótlást nyújtott és tisztázta a helyzetet némiképpen. *Géresi* tekintélyének ez az ügy nem ártott, nem személyes mulasztásnak vették, hanem az akkori könyvkezelés természetes következményének, a vezető hivatali funkciójával járó felelősség lerovása hagyományos aktusának.

Ma már az anyagi felelősségnél sokkal jelentősebbnek látjuk az erkölcsi felelősséget, s ez *Géresit* jobban terheli az utókor előtt. Ha felismerte volna, mennyire központi kérdése a főiskola sorsának, jövőjének a könyvtár korszerű, erőteljes fejlesztése, s határozott célokkal, tervekkel lép a főiskolai és egyházkerületi hatóságok elé ezek megvalósítása érdekében, tekintélyével, előkelő kapcsolataival felébreszthette volna a felelősséget, érdeklődést széles körökben a tespedő intézmény létérdekei iránt, s újjászervezőjévé válhatott volna a hiú dicsekvésül szolgáló, de iratástudatát elvesztett történelmi könyvtárnak. *Géresinek* volt súlya, ereje ahhoz, hogy megnyerhette volna kartársait s az egyházkerület támogatását a fokozatos és céltudatos fejlesztés gyakorlati tervének, a főiskola tudományos színvonala emelésének. Az állami szervek segítségét is igénybevehette volna a KK.

¹⁰⁴ G. *Dévai*: Trois manuscrits en notation Byzantine. Budapest, 1954. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. II. Fasc. 3—4. Separatum.

A másik (nem *Géresi*-féle) bizánci-kódexről ú.o.: The musical study of Cucuzeles in a manuscript of Debrecen. Acta Antiqua Tom. III. Fasc. 1—2. Budapest, 1955. Separatum.

¹⁰⁵ Akadémiai Évkönyv 1899/1900. évf. 149—150. I. és *Varga* Zsigmond: i. m. 123—124. és 130. I.

mint egyik legnagyobb országos fontosságú gyűjteményünk, bármennyire is féltékeny volt függetlenségére az akkori egyházi önkormányzat.

Géresi azonban a századvégi magyar élet tipikus alakja volt, mint könyvtárigazgató is a kálvinista puritánság merev képviselője, a múlt kincseinek birtokosa és örököse, aki inkább belenyugszik a kicsinyes, szegényes körülményekbe, minthogy vállalja az újért, a jobbert való harcok kockázatát, és szívósan küzdjön környezetében a mindenbe beletörődő nyugalom passzivitása ellen egy nagy nemzeti értéket képviselő közgyűjtemény méltó fejlesztése érdekében.

S ki ne látná, hogy ennek az emberi magatartásnak megfelelő politika jellemezte *Géresi* könyvtári működésének 22 évét?

Rövidítések:

KK. = Kollégiumi Könyvtár (ma: Tiszavidéki Református Egyházkerület Nagykönyvtára; régi nevén: Debreceni Ev. Ref. Főiskola Anyakönyvtára).

EK. = Tiszántúli Református Egyházkerület; Ekgy. = Az EK. közgyűlése, mely rendszerint évente kétszer volt, több napon át tartott, ezért az EK. 1860 óta rendszeresen kinyomatott és tárgymutatóval ellátott jegyzőkönyveit a vonatkozó határozatokkal rendszeresen így idézzük, pl. EKgy. 1890. június: 171. sz. határozat (rövidítve hat.)

R = a KK. kéziratostályának jelzése.

Jkv. = jegyzőkönyv.

A KK. idézett statisztikai adatait nyújtó főiskolai „értesítvények”, „évkönyvek”, „értesítők” pontos címét és adatait l. *Balogh* Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben c. művében. Debrecen. 1904. 7—11. l.

BIBLIOGRÁFIA GÉRESI KÁLMÁN IRODALMI MUNKÁSSÁGÁRÓL

Géresi kéziratostályát a KK. őrzi. Legfontosabb az R 1521 I—III. r. sz. alatt iktatott fasc., melynek tartalma:

1. részletes jegyzék a Nemzeti Múzeum Könyvtárának (ma Országos Széchényi Könyvtár) történelmi tárgyú kéziratostályáról, kódexéről. (R 1521 I. 115. l. 1870—71-ből);

2. jegyzetek és másolatok a pétervári és moszkvai, bécsi és hazai könyvtárak és levéltárak anyagából;

3. jegyzetek a KK. kéziratostály történelmi és irodalmi anyagáról;

4. közölt dolgozatai kéziratok, előadásai jegyzetei, pl. Shakespeare előadásainak jegyzetei;

5. töredékek, alkalmi beszédek, előadásokról (pl. Az írás a középkorban, A debreceni ref. főiskolai könyvtár története, A magyar nyelv külső története);

6. jegyzetek a debreceni színészet történetéből;

7. emlékbeszédek;

8. művelődéstörténeti jegyzetek, XIX. század (10 + sz. folio).

Nyomtatásban:

1863. Török portáni követ-költség. (Szövegközlés a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából.) Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, 1863. 287—288. l.

1872. Szabács viadaljáról. Századok 1872. 119—121. l.

1873. Nyelvtörténeti apróság. Magyar Nyelvőr 1873. 68—69. l.

1874. Úrvölgyi rézcsészek a XVI—XVII. századból Kissingenben. Századok 1874. 220. l.

Szent-Pétervár műemlékei. Vasárnapi Újság 1874. 5. szám 67—68. l.

Szent-Pétervári képek. Vasárnapi Újság 1874. 6. szám, 85—86. l. és 8. szám, 117—118. l.

- Hogy utaznak Oroszországban? Vasárnapi Újság 1874. 9. szám, 136. l.
 Moszkvai képek. Vasárnapi Újság 1874. 10. szám, 149—150. l. Három nap
 Helsingforsban. Vasárnapi Újság 1874. 23. szám, 362—363. l.
 (Az oroszországi útirajzok nem Géresi saját neve alatt, hanem S. L. álnév-
 jelzéssel jelentek meg. Szerzősége kétségtelen G. levelezése alapján)
 1873. Shakespeare-előadások beszámolóí. Debreceni Ellenőr 1875. jan. 16.
 jan. 18. 26. és 28. számaiban.
 A magyar őstörténelem forrásai és irodalma. Vázlat. Székfoglaló beszéd. Értesít-
 vény 1875—76-ról a gymnasiumról és tanítóképezdéről, Márk Pál és Joó István
 igazgatóktól.
 1876. Emlékbeszéd a debreceni hely. hitv. főiskola által Deák Ferenc emlékére
 tartott ünnepélyen, márc. 8. 1876. Debrecen, 1876. Városi ny.
 1877. Megnyitó beszéd a Csokonai-ünnepélyen. Délibáb 1877. 285. l. Sinai
 Miklós gyűjteményéről. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1877.
 (Révész Imre szerk.) 118—123. l. Ráday Pál levele a tiszántúli ref. püspökhöz az egy-
 házi sérelmek orvoslása ügyében. (Adatközlés.) M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező
 1877. 491—493. l.
 1878. Intő utasítás akadémiákra induló ifjú Nadányi János számára. (Szöveg-
 közlés) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1878. 484—489. l.
 Bocskai Klára végrendelete. Történelmi Tár 1878. 143—146. l. Pustzaszer.
 Magyar Nyelvőr 1878. 21—22. l.
 Szent-Pétervár és Moszkva. Vasárnapi Újság 1878. 20. sz. 315. l. (Név nélkül
 jelent meg. Szerzősége Nagy Miklós és Géresi levelezéséből kétségtelen.)
 1879. A református tanúgy, különösen a debreceni főiskola legrégebb történeté-
 ből. Országos Középtanodai Tanáregylet Közölnye 13. évf. 1879—80. (Felolvasás a
 Tanáregylet 1879. július 4-i debreceni közgyűlésén.) 3—18. és 65—77. l.; ugyanez
 megjelent a Tiszántúli Ref. Középiszkolai Tanáregyesület Évkönyve 1879—80. évf.
 Debrecen, Városi ny. 102—127. l.
 I-ső Mátyás magyar király követségei a III-ik Iván Vasiljevics orosz cárhoz.
 Századok 1879. 242—249. l.
 1881. Egyházi kérdéseink a helyi sajtóban. Debreceni Protestáns Lap az egyház
 és iskola köréből 1881. 14. sz. (továbbiakban D. Prot. Lap).
 Csokonai Vitéz Mihály. (Könyvbírálat.) D. Prot. Lap 1881. 1. sz.
 1882. Debrecen irodalomtörténetének rövid átnézete. Debrecen sz. kir. város
 egyetem es leírása. Szerk. Zelizy Dániel. Debrecen 1882. Városi ny. 492—523. l.
 u.-itt: A színészet története Debrecenben. 523—547. l.
 u.-itt: Könyvtárak. a) Főiskolai anyakönyvtár, b) Kegyesrendiek könyvtára,
 c) Egyleti és kölcsönkönyvtárak, d) Magánkönyvtárak. 547—555. l.
 Emlékbeszéd, melyet a debreceni hely. hitv. főiskola által Arany János emléke-
 zetére 1882. nov. 25-én a főiskola oratóriumában tartott emlékünnepelelyen elmondott
 Géresi Kálmán főiskolai tanár. Különlenyomat a Tiszántúli Ref. Tanáregyesület
 Évkönyve 1881—82. 179—215. l. Debrecen, Városi ny. 1883.
 A Nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus Comitum
 Károlyi de Nagy-Károly. Kiadja: Károlyi Tibor. Sajtó alá rendezte Géresi Kálmán.
 I—V. 1— Bp. 1882—1897. (I. köt. 1882., II. köt. 1883, III. köt. 1885, IV. köt. 1887,
 V. köt. 1897.)
 Szegedi Sándor emlékezete. D. Prot. Lap 1882. 9. sz.
 1883. Az idők jelei. D. Prot. Lap 1883. 3. sz.
 Az új korszak kezdetén. D. Prot. Lap 1883. 2. sz.
 Szegedi Sándor a Tiszántúli Ref. Tanáregyesület elnöke. Protestáns Új Képes
 Naptár. Szerk. Duzs Sándor, Bp. Franklin 48—51. l.
 1884. Lugossy József. Nekrológ. D. Prot. Lap 1884. 8. sz.
 Lugossy József rövid életrajza. D. Prot. Lap 1884. 8. sz.
 Debrecen művelődéstörténeti múltja és jelene. Debreceni Ellenőr 1884. nov. 8.
 1885. A geszti kastély. Vasárnapi Újság 1885. 48. sz.
 A cultus-ministerium költség-vitái. D. Prot. Lap 1885. 26. sz.
 Városi és főiskolai nyilvános olvasóterem. D. Prot. Lap 1885. 20. sz.
 A Konvent után. D. Prot. Lap 1885. 26. sz.
 Kolozvári benyomások. D. Prot. Lap. 1885. 39. sz.
 Ne járjunk a levegőben. D. Prot. Lap. 1885. 43. l.
 Szilágyi István jubileuma. D. Prot. Lap 1885. 47. sz.
 1886. További teendőink a magyar protestáns egyháztörténelem érdekében.
 D. Prot. Lap 1886. 20. sz.

1887. Jelentés a csurgói Csokonai-ünnepélyről. D. Prot. Lap 1887. 45. sz.
 1890—93. Budenz és Debrecen. A Csokonai Kör Évkönyve 1890—93. Debrecen, 1894. 43—50. l.
 A Péterfia. uo. 262—275. l.
 Csokonai kora. Előadás a Csokonai Körben. uo. 10—25. l.
 Elnöki megnyitó. Tiszántúli Ref. Tanáregyesület Évkönyve 1891—92. 38—44. l.
 Dobozi István debreceni bíró levelezése a gróf Károlyi levéltárban. Csokonai Kör Évkönyve 1890—93. Debrecen, 1894. 111—124. l.
 Alkalmi beszéd I. Ferenc József negykoronáztatásának 25 éves fordulóján. D. Prot. Lap 1893. 24. szám.
 1894. Elnöki megnyitó a Tiszántúli Ref. Tanáregyesület közgyűlésén. Tiszántúli Ref. Tanáregyesület Évkönyve 1894—95. 38—43. l.
 Orsz. tanügyi viszonyokról. Beszámoló az Országos Középiszkolai Tanáregyesület 1894-i debreceni gyűlésén. O. K. Tanáregyesületi Közlöny 1894/95. 482—483. l.
 1895. A debreceni ev. ref. főgymnasium Értesítője az 1894—95. iskolai évről (röviden: Millenniumi Értesítő). Közli Dóczi Imre igazgató. Ebben Géresi műve: A Kollégium külső történetének vázlata. 5—40. l.
 Iskolai élet 1848 előtt. A. Általános kép. 143—160. l.
 A főkönyvtár története. 334—344. l.
 1896. Ünnepi beszéd a Kollégium millennáris ünnepélyén 1896. május 9-én. Debreceni Prot. Lap 1896. 20. sz.
 1897—98. A debreceni színiészet vázlatos története. 1798—1898. Debrecen, Városi ny.
 Elnöki megnyitó a tiszántúli Ref. Középiszkolai Tanáregyesületnek 1897. dec. 29-én Debrecenben tartott közgyűlésén. D. Prot. Lap 1898. 2. sz., ugyanez megjelent a Tanáregyesület Évkönyve 1897—98. évf. 36—40. l.
 1899—1900. Beszéd az Orsz. Középiszk. Tanáregyesület debreceni közgyűlésén. OKTE Közlöny. 1898—99. 52—53. l.
 Véghely Dezső emlékezete. Irta és a Magyar Történelmi Társulat 1899. évi febr. 16-án tartott közgyűlésén felolvasta ——. Bp. É. kny. n. 16. l.
 Elnöki megnyitó a debreceni Csokonai Kör 1900. évi nov. 25-én tartott gyűlésén. D. Prot. Lap 1900. 48. szám.
 1903. Alkalmi beszéd a Komáromi-házon levő emléktábla felállításakor. Debrecen és a szatmári béke. Adalékok Debrecennek a Rákóczi-szabadságharc korabeli történetéhez. Kiadta a Csokonai Kör. Debrecen, 1903. Városi ny. 3—6. l.
 1920. (?) Tanulmány-töredék Tisza Istvánról. Tisza-Évkönyv. Az Országos Tisza István Emlékbizottság megbízásából szerkeszti Angyal Dávid. Bp. 1922. Athenaeum. 189—191. l.

DIE BIBLIOTHEK DER REFORMIERTEN HOCHSCHULE IN DEBRECEN UNTER DER DIREKTION VON KÁLMÁN GÉRESI (1874—1896)

von Paul Molnár

Zusammenfassung

Die Arbeit versucht einen Zeitabschnitt aus der Geschichte der Bibliothek des sog. Reformierten Kollegiums in Debrecen von dem Gesichtspunkt ihrer sozialen und wissenschaftlichen Funktion aus kritisch zu deuten.

Die Anfänge dieser Bibliothek reichen bis in die Mitte des 16. Jahrhunderts zurück; sie diente zur Förderung der Hochschulstudien der Studenten des „Kollégiums“ auf dem Gebiete der Theologie, Philosophie und Rechtswissenschaft. Die ursprüngliche Schulbibliothek bot in ihren ersten Jahrhunderten — entsprechend den humanistischen Traditionen des protestantischen Schulwesens — ein enzyklopädisches Wissen und war vorwiegend lateinisch, doch blieb sie selbst im Laufe des 19. Jahrhunderts — durch bedeutende Büchernachlässe ihrer Benefaktoren vermehrt — eine der größten Bibliotheken des Landes. Ohne jede staatliche oder fürstliche Unterstützung war sie auf die Opferbereitschaft und Freigebigkeit des Bürgertums der protestantischen Stadt Debrecen und der Glaubensbrüder vom In- und Ausland angewiesen und stand vom Anfang an unter der Verwaltung des reformierten

Kirchendistriktes, dessen Oberhoheit sich auf ein großes Gebiet im Landesteil jenseits der Theiß erstreckte.

Die Entwicklung dieser historischen Büchersammlung wurde in einem umfassenden Werk des früheren Direktors der Bibliothek, Professor Zsigmond Varga (1913—1943) dargestellt (1945), jedoch von einem einseitigen bibliophilen Interesse und subjektiver Anschauungsweise heraus, wobei die eigentlichen bibliothekarischen Funktionen, die gesellschaftliche, wissenschaftliche und pädagogische Wirkung der Bibliothek zu kurz kamen. Dieser Mangel hat eben die neue kritische Auswertung des Themas — wenn auch in einem bescheidenen Umfange dieses Mal, — notwendig gemacht.

Die Geschichte der Bibliothek im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts, unter der Leitung des Professors Kálmán Géresi ist eine Übergangsperiode: die althergebrachte lose patriarchale Ordnung und Verwaltung der Sammlung unter der Autonomie der Kirche muß allmählich den neuen Forderungen der Kultur und der Demokratie weichen: man muß die Bibliothek dem breiten Publikum zugänglich machen, den Bücherbestand durch neue Kataloge erschließen, die Funktionen einer öffentlichen Bibliothek übernehmen und endlich die kulturpolitischen Direktiven des Staates anerkennen.

Als Bibliothekar hat sich Géresi Verdienste mit dem Verfassen und der Publikation der ersten Wegweiser und historischen Überblicke seiner Bibliothek erworben. Er war ein eifriger Sammler historischer Dokumente, ein Historiker des Kollegiums von Debrecen sowie der Literatur- und Theatergeschichte seiner Stadt; durch die bedeutende Quellenpublikation des Károlyi-Archivs hat er sich einen guten Namen unter den Historikern seiner Zeit verschafft. Fast ein halbes Jahrhundert hindurch stand er in hohem Ansehen im literarischen und kulturellen Leben seiner Stadt als Leiter des literarischen Vereins „Csokonai“, sowie des protestantischen Lehrerbundes; er stand in enger freundschaftlicher Verbindung mit manchen bedeutenden Gelehrten seiner Zeit im In- und Auslande.¹

Als Bibliothekar hat Géresi zur Bereicherung seiner Bibliothek mit wertvollem historischem Material — besonders mit alten ungarischen Drucken beigetragen, hauptsächlich aus Nachlässen. Auch heute besitzt diese Bibliothek nach der Nationalbibliothek Széchenyi in Budapest die reichste Sammlung von ungarischen Drucken aus dem 16. und 17. Jahrhundert. Géresi hatte eine Vorliebe für diese Seltenheiten, doch verstand er auch die Forderungen seiner Zeit und die besondere Funktion dieser Bibliothek unter den neuen Umständen: durch die Eröffnung eines öffentlichen Lesesaales, die Ausgabe des gedruckten Bücherkatalogs der Handbücherei dieses Leseraumes, sowie durch eine zielbewußte Erwerbungspolitik hat er das frühere verschlossene Buchmuseum ohne Leserpublikum in einen wirksamen kulturellen Faktor seiner Stadt verwandelt.

Doch war er bei weitem nicht imstande, seine Intentionen und Bestrebungen durchzusetzen. Die zeitgemäße Entwicklung der Bibliothek der Hochschule wurde durch die recht beschränkten Zuwendungen der kirchlichen Verwaltung (jährlich 1000 Ft. im Durchschnitt für Büchererwerbung) immer mehr gehemmt, und angesichts des raschen Fortschritts der Wissenschaften der Kultur wurde der Rückstand immer mehr fühlbar. Mit den modernen staatlich subsidierten Bibliotheken der Hauptstadt konnte die Debrecener Bibliothek mit ihrem geringen Personal (3 Mann) nicht mehr Schritt halten und kaum mehr eine beachtungswerte Rolle für die moderne wissenschaftliche Forschung spielen. Das bescheidene Jahresbudget reichte in der Tat kaum zur Erwerbung der laufenden Serien und Zeitschriften aus; die durchschnittliche Zunahme der Bibliothek in den Jahren von Géresis Verwaltung (je 780 Werke) geschah immer noch aus Nachlaßmaterial, das sich als Erwerbungsquelle immer mehr unbrauchbar und überholt erwiesen hatte.

Die Reformversuche von Géresi scheiterten nacheinander an dem Unverständnis und dem Widerstand der Organe des Kirchendistrikts, die recht schwerfällig und umständlich arbeiteten und über geringe Mittel zu diesem Zweck verfügten. Man beklagte vielfach den vernachlässigten Zustand der Bibliothek und drängte zu umfassenden Reformen, im wesentlichen konnte jedoch nichts verändert werden. Man rühmte sich der musealen Werte der Bibliothek des „Kollegiums“ — deren Bestand im Jahre 1896 42.323 Werke in 64.169 Bänden enthielt — man betonte sogar die Notwendigkeit der Gründung einer Universität von reformiertem Charakter in Debrecen

¹ z. B. mit Anton Schiefner, dem berühmten Professor der ural-altaischen Sprachwissenschaft in Sankt-Petersburg

immer nachdrücklicher, aber man kümmerte sich in der Wirklichkeit herzlich wenig um das Schicksal der Bibliothek, deren Förderung für die kirchliche Verwaltung als ein wirksames Argument gegenüber den Staatsbehörden in dieser Hinsicht hätte dienen können. Die vernachlässigte Sammlung konnte in der Tat weder für Studierende noch für Forscher neue Anregungen geben.

Géresi, der nach seiner Bildung und Veranlagung ein guter Bibliothekar war, aber dazu einen ziemlich gemächlichen, passiven Charakter hatte, verlor bald den Mut zu weiteren Reformversuchen und ließ den Dingen freien Lauf.

Die Arbeit gibt im weiteren Aufschluß über die Organisation der Bibliothek, analysiert die Tätigkeit der Erwerbung, Katalogisierung, des Leserdienstes, der Ausleihe und des Schriftentausches. Die Vorgänge und Ergebnisse dieser bibliothekarischen Funktionen werden dokumentarisch nachgewiesen. Mit dem streng spezialisierten und bestimmten Arbeitsvorgang der modernen Großbibliotheken halten freilich die patriarchalen Verhältnisse der damaligen Debrecener Bibliothek keinen Vergleich aus, es wäre ja auch anachronistisch, diesen Maßstab dabei anzuwenden.

Nach der früheren planlosen Ordnung des Bücherbestandes in großen Bücherstellen ging man zur Schaffung eines Fachregisters und eines systematischen Ordnungsprinzips: man teilte 1874 das ganze Material nach einem deutschen (vermutlich Münchener) Muster in 20 Fachgruppen ein, die mit den Buchstaben des Alphabets bezeichnet wurden. Diese wenig spezialisierte Einteilung wurde mit der Zeit immer mehr veraltet, außerdem standen noch die großen Bände des Fachregisters für die Leser nur in einem handgeschriebenen Exemplar zur Verfügung und waren freilich kaum zu überblicken.

Bei dem geringen Personalstand und den vermehrten Aufgaben der Bibliothek entstanden immer größere Schwierigkeiten in der Magazinierung der Bücher und in der Behandlung der Ausleihe. Es entstanden dabei Mängel an Büchern, und für die Fehler hatte nach den alten Statuten des Kollegiums der Direktor die materielle Verantwortung zu tragen. Im Jahre 1896, nachdem er zum Generalinspektor der Schulen des Debrecener Bezirkes ernannt wurde und in Staatsdienst übertrat, verließ *Géresi* das Kollegium und seine Bibliothek. Dem Beschlusse des Kirchendistrikts folgend hat er die unter seiner Verwaltung entstandenen Mängel aus seiner eigenen Bibliothek mit wertvollem Material — meist mit alten ungarischen Drucken und Handschriften entschädigt.

Die puritan-konservative Persönlichkeit von *Kálmán Géresi* hat auch dazu beigetragen, daß das reformierte Kollegium von Debrecen noch lange Zeit für eine Hochburg der konfessionell gefärbten Orthodoxie galt, die auf kulturellem und bibliothekarischem Gebiet sich darin äußerte, daß die Bibliothek den wirklichen Ansprüchen des Publikums kaum irgendwie Rechnung trug. Die moralische und kulturelle Voreingenommenheit des Direktors hat nicht nur die Unterhaltungsliteratur sondern auch die fortschrittlichen Werke der Gesellschaftswissenschaften verbannt und womöglich aus der Erwerbung und Ausleihe ausgeschlossen. Die lesefreudige Jugend mußte sich anderswo Lektüre holen (z. B. im Leserverein der Hochschuljugend des Kollegiums, der eine ziemlich reiche Bücherei besaß).

Die Professoren des Kollegiums haben zu dieser Zeit eine große Anzahl von Lehrbüchern für die reformierten Volksschulen und Gymnasien verfaßt und herausgegeben; zu dieser Tätigkeit hat die Bibliothek des Kollegiums einen fördernden Beistand geliefert.

Die 22-Jahr-Periode der *Géresi*-Direktion hatte wichtige Folgen in negativem und positivem Sinne: man hat die gesellschaftlichen Funktionen der Bibliothek immer mehr anerkennen müssen und wurde dadurch zu Reformversuchen gedrängt, die die bestehenden Schranken zur Entwicklung der Bibliothek beseitigen und zur Erkenntnis ihrer wahren Aufgabe im Dienste des Fortschritts führen sollten.

KÖZLEMÉNYEK

Bata Imre

DEBRECEN SZEREPE A MONDOLAT KELETKEZÉSÉBEN

A nyelvújítási harcok kezdetét *Kazinczy* epigrammás kötete, a Tövisék és virágok kiadása (1811) jelzi. Alig két esztendőre, 1813-ban jelenik meg *Somogyi Gedeon* kiadásában a *Mondolat*, melynek jelentékeny részét *Szentgyörgyi József*, debreceni orvos addig kéziratban közkézen forgó stílparódiája képezi. A debreceni ortológusok mit sem tudnak a dunántúliak készülődéséről, maga *Szentgyörgyi Kazinczy* előtt levélben tisztázza az ügyet. *Kazinczy*, akitől *Szentgyörgyi* és a debreceniek hallják a Veszprémben megjelent paszkvillus híret, igyekszik is megnyugtatni *Szentgyörgyit*. A megsértett főneológus különbséget tesz a debreceniek nyelvújítással szembeni álláspontja és a dunántúli ortológusok elvadult magatartása között. Tisztázódik az is, hogy *Szentgyörgyi* munkája, melyet ő nem *Kazinczy* ellen, hanem *Barcafalvi Szabó Dávid* és mások túlzó neologizálásainak hatására írt, hogyan kerülhetett a dunántúli *Somogyi Gedeon* kezébe. A kéziratban keringő stílparódia, valószínűleg diákkéz által eljutott Veszprémbe, *Somogyi Gedeon* a gúnyiratot kibővítette, jegyzetekkel látta el, ajánlást írt hozzá, vezérszót és függelékot, s ebben a formában adta ki, élet egyértelműen *Kazinczy* felé irányítva.

A *Mondolat* keletkezésének ezt a történelmi hátterét már *Balassa József* tisztán látja a *Mondolat* 1898. évi kiadásának bevezetőjében.¹ E bevezető felsorolja a gúnyíratra vonatkozó irodalmat is,² mely irodalomban a legfontosabb adatokat és a valóságnak megfelelő keletkezéstörténetet *Békesi Emil* tanulmánya³ és *Váczy János* összefoglalása⁴ adják. Ezeket a tanulmányokat használja *Pintér Jenő* is.⁵ Nincs mit hozzátenni a *Somogyi Gedeon* kiadta paszkvillus keletkezéstörténetéhez, de a *Szentgyörgyi-féle Mondolatra* vonatkozóan a legkisebb adat is becses lehet számunkra, mert a debreceni ortológia mérsékelt álláspontját a nyelvújítás kérdésében nem lehet eléggé hangsúlyozni. Részben ez a meg gondolás késztet bennünket arra, hogy egy orvosi szaklap orvostörténeti tanulmányából kiemeljük az alábbi levélrészletet és újra közreadjuk. Tesszük ezt másrészt azért is, mi-

¹ *Mondolat*. — Dicsalomb, 1813. — Sajtó alá rendezte és bevezette *Balassa József*. — Bp., é. n. — Régi Magyar Könyvtár 10.

² I. m. 26—27. l.

³ *Békesi Emil*: Ki írta a *Mondolatot*? = *Figyelő*, 1878. IV. 126—130. l.

⁴ *Váczy János*: A „*Mondolat*” keletkezéséről. = *Irodalomtörténeti Közl.* 1891. évf. 264—274. l.

⁵ *Vö. Pintér Jenő*: *Magyar irodalomtörténet*. Tudományos rendszerezés. V. köt. A magyar irodalom története a XIX. század első harmadában. — Bp., 1932. 262—263. l.

vel e fontos dokumentumot az irodalom általában nem idézi, amikor a *Mondolat* keletkezését tárgyalja, holott a leghitelesebb tanú, maga *Szentgyörgyi* ismerteti műve keletkezését és későbbi sorsát *Lengyel* József református lelkésszel.⁶

A *Mondolat* históriája ez: Ezelőtt 4 vagy 5 esztendővel⁷ T. Böszörményi Pál Ur⁸ olvasván Várkonyban Folnesitsnek egygy Alvina nevű nyomorult magyarságú könyvét⁹, annak stylusán írt ide. Fő T. Ur¹⁰ énvelem közölvén, említette, hogy szeretné, ha én is írnék rá egy Választ a' nyelvmívelők stylusán; én, mondam, örömet fogok írni, de nem levelet, hanem egy oratiót (*mondolat*) az ő principiumaik (gyökériszemjeik) szerint. Ekkor írtam és tsak juchsból¹¹ a' *Mondolatot*. Ez valahogy (úgy hiszem deák kéz által) kezeibe kerülván Veszprém vármegyei Esküdt Somogyi Gedeon Úrnak, kit én sohanem láttam és máig sem esmerek, ő nékem hírem, tudtom és meg egygyezésém nélkül, a' legújabb nyelvmívelőkből szedett jegyzésekkel megbővítve, ki adta. Ez egygyet igen köszönöm néki, hogy azt a' mi az enyém meg különböztetve, futó betűkkel nyomtattatta; valamint ellenben igen sajnálom, hogy a többiben nem satyrai, hanem szinte pasquinusi (sic) sértegetés van. kivált Kazinczy Barátom ellen.¹²

Az Orvosi szaklapban, az irodalomtörténet elől meglehetősen eldugottan meghúzódó Elekes-tanulmány idézete nagyon fontos, hiszen *Szentgyörgyi* egy semleges harmadik előtt nyilatkozik a *Mondolatról*. Az elképzelést, hogy a *Mondolat* keletkezésében *Földinek* és *Fazekasnak* is szerepe lenne, az irodalom már cáfolta¹³, e levélrészlet teljesen bizonyossá teszi, hogy a gúnyirat keletkezése körül sem *Földinek*, sem *Fazekasnak* szerepe nem volt, hiszen *Szentgyörgyi* megnevez mindenkit, akinek valami köze volt munkájához. Figyelemre méltó az is, hogy ebben a levélben *Szentgyörgyi* egyáltalán nem emlegeti haragosan *Somogyi* cselekedetét, majdhogy büszkén vállalja a *Mondolat* társszerzőségét, mely csak „satyrai” s nem „pasquinusi” éllel íródott, noha a *Kazinczyval* való levélváltásban elítéli

⁶ *Lengyel* József (1770–1821.) ref. lelkész, Csokonai kollégiumi pöre idején a főiskola szeniora Nagyszalontán, Nagyváradon és Szalacson lelkészkedik. — *Szinnyei*: Magyar írók...

⁷ *Szentgyörgyi* *Mondolat*ának keletkezését az irodalom 1809-re datálja. — Vö. Balassa József idézett bevezetőjét, 11. l. — Levelünk dátumát *Elekes* György 1815-re teszi, de nem mondja meg, milyen megfontolásból. Szerintünk a levél 1814-ből való lehet, hiszen *Lengyel* József 1813-tól van Szalacson és a Somogyi-féle *Mondolatról* 1814 elején kezdenek Debrecenben is beszélni. Kézenfekvő a feltevés, hogy *Lengyel* József már ekkor kezd a vita iránt érdeklődni, s magától *Szentgyörgyitől* kér felvilágosítást — 1814-ben. A levél datálása igazolja így az 1809-es dátumot *Szentgyörgyi* gúnyiratát illetőleg, mert a levélben felemlített 4–5 esztendő az 1809-es vagy 1810-es évet jelöli meg a munka keletkezési értéként.

⁸ *Böszörményi* (Vonza) Pál (1757–1825) 1787-től Debrecen főjegyzője, 1806-tól felmondja hivatalát és Várkonyba megy lakni, ahol 1822-ig gazdálkodik, mikor is Debrecen főbírájává választják. — *Szinnyei*: Magyar írók...

⁹ *Folnesich* Lajos (megh. 1823. január 29. Bécs). Hírhecht nyelvújító. Az Alvina Schelling Gusztáv német regényirő Der Beichvater c. regényének fordítása, teljesen a szélsőséges nyelvújítás szellemében. A fordító legszerencsétlenebb újító ötlete a nemek behozatala a magyar nyelvbe, ez volt a hírhedt „nőstényesítés”. — Az Alvina 1807-ben jelent meg. — *Pintér*: I. m. V. köt. 197. l.

¹⁰ *Benedek* Mihály ref. püspök (1748–1821.). A híres Debreceni Grammatica szerkesztője. 1806-tól szuperintendens. — *Szinnyei*: Magyar írók...

¹¹ *Szentgyörgyi* ezt a fordulót alkalmazza a *Kazinczyhoz* írott levélben is: „Hogy járok lelkem! Tőled való távozásom után valamennyire későskén jutván haza és akkor is halaszthatatlan dolgom lévén, csak délután foghaték a tudva lévő brochure olvasásához. Már ajánló levele kedvetlen érzéssel töltött el, mely vezérszava alatt mind nevelkedett; de mikor a futó betűkkel nyomtatott részhez értem, csak elalott szemem, szám, látván, hogy az én tőlem ártatlanul és csupa juchsból trt játékokat talítom ily gonosz végre fordítva.” — *Kazinczyhoz*, 1814. febr. 26-án írott leveléből idézi *Váczy* János: I. h. 269–270. l.

¹² Módis László hívta fel figyelmemet az orvosi szaklapban rejtőző orvostörténeti tanulmányra. *Diósadi Elekes* György, *Szentgyörgyiről* írván, ezt a levélrészletet is idézi. — *Diósadi Elekes* György: Dr. Szentgyörgyi József debreceni orvos (1765–1832) élete és orvosi levelei. — *Orvosok és Gyógyszerészek Lapja*, 1937. 8. évf. Orvostörténelem c. melléklet 1. évf. Az idézett levélrészlet a 3. sz. 119–120. lapjain. Vö. *Békési* Emil idézett tanulmánya, valamint *Balassa* József idézett bevezetője, 12. l.

a *Mondolat* dunántúli szerzőjét¹⁴. A szakirodalom nem említi a gúnyirat közvetlen elindítójának nevét. Levélrészletünk szerint a *Mondolat* alapötletét *Böszörményi Pál*, a későbbi debreceni főbíró leveléből vette *Benedek* szuperintendens. *Böszörményi, Folnesits Alvinájának* „stylusán” botránkozva, gúnyolódik, s a *Debreceni Grammatika* szerkesztője e levéltől indítva biztatja *Szentgyörgyit*, kinek munkája aztán akarva-akaratlan elindította az ortológusok és neológusok országos küzdelmét.

¹⁴ Váczy János: A „Mondolat” keletkezéséről. — I. h. 270. l.

Lengyel Imre

ÚJABB ADATOK PESTALOZZI MAGYARORSZÁGI HATÁSÁNAK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

*Vizsgáljátok meg mindent, tartsátok meg a jót,
s ha valami jobb érik meg bennetek, azt
csatoljátok ahhoz, amit nektek igazán
és szeretetteljesen nyújtani iparkodtam.”
Pestalozzi: Hattyúdal.*

Nem múlik el *Pestalozzi* születésének vagy halálának évfordulója, amelyet a világ nevelői ne használnának fel arra, hogy szembenézzenek azzal az értékes örökséggel, amelyet *Pestalozzi* életműve jelent az emberiség számára. De a hétköznapok munkás élete is alkalmas arra, hogy újra meg újra emlékezetünkbe idézzük *Pestalozzi* nagy tanításait, azért, hogy szemügyre vegyük őket, és megszívleljük belőlük mindazt, ami jó, ami előre mutat. Erre az emlékezés általános kötelezettségén kívül a nevelői és oktató munka jobb végzése érdekében is állandóan szükség van.¹

A XVIII. század végén és a XIX. század elején meginduló polgári fejlődés nagy gazdasági küzdelmei, a feudalizmus és a kezdődő kapitalizmus forradalmi összecsapásai alapján rázták meg az európai országok gazdasági berendezését, állam- és életrendjét. *Pestalozzi* érdeme, hogy a változó világesemények közepette felismerte a nevelés társadalmi jelentőségét és azt a nagy igazságot, hogy a nevelés a társadalmi felemelkedés egyik fontos eszköze. De a nevelői cél új felfogása mellett az oktatás, a tanítási folyamat új módszereinek a kidolgozása is *Pestalozzi* nevéhez fűződik. Az oktatásnak a társadalmi munkával való összekapcsolása, amelynek teljes egybeforrottsága egy jó évszázaddal később a Szovjetunióknak az egységes munkaiskoláról hozott törvényében nyer intézményes megfogalmazást, voltaképpen *Pestalozzi* elveiben és törekvéseiben gyökerezik, amelyeknek jelentőségét már *Usinszkij* is felismerte, és az újkor legnagyobb felfedezései között emlegetve azokat, Amerika felfedezésével helyezte egy sorba.

Pestalozzi nevelési elvei között a legfontosabb az oktatásnak a társadalom érdekében végzett munkával való összekapcsolása. Ez pedig a

¹ „*Pestalozzi* ránk hagyott pedagógiai örökségében több olyan gondolatot találunk, amelyek kritikus értékelés után, napjainkban is felhasználhatók. Ezért lenne nagy szükség arra, hogy új pedagógiai irodalmunk többet foglalkozzon *Pestalozzi* pedagógiai munkásságának analizisével és értékelésével.” *Ábent Ferenc: Pestalozzi az oktatás szemléletességéről. Ped. Szemle, 1957. 6. sz. 40. l.*

marxista pedagógiának is egyik alapvető tétele.² Az, hogy a politechnikai oktatás napjaink nevelési feladatává vált, a gazdasági tényezőkön kívül ilyen neveléstörténelmi előzményekre vezethető vissza. Ezeknek az előzményeknek az elvi kidolgozása és gyakorlati megvalósítása, természetesen a kor nyújtotta gazdasági és társadalmi körülményekhez képest, *Pestalozzi* életművének leghaladóbb s egyben legértékesebb vonását alkotja.

De forradalmi jelentőségű volt *Pestalozzinak* a megismerés folyamataira vonatkozó azon felfedezése is, hogy a szemlélet alkotja az ismeretszerzés leglényegesebb forrását és módszerét. A külső világról az öt érzékszerv segítségével szerzi meg a gyermek a képzeteket, s ezek nem válnak holt raktári anyaggá, hanem a gondolkodási képesség fejlődésére is hatással vannak. A nevelő feladata, hogy rászoktassa a gyermeket a tárgyak alapos szemlélésére, sajátos és legfőképpen lényeges vonásainak megfigyelésére, s így tájékozódását a világ jelenségeiről elősegítse, azok rendszerezését, értékelését lehetővé tegye. Felismerte, hogy e folyamat közben a lélektani tényezőknek fontos szerepe van; és a tárgytól a tárgy képéhez, a szemlélet-től a fogalomhoz vezető utat a következő alapelvek szemmel tartásával kívánta megjárni: a közelebbiről térjünk rá a távolabbira, az ismertről az ismeretlenre; könnyebbről a nehezebbre, egyszerűről az összetettre; ma már ez mindenki előtt természetesnek, magától értetődőnek tetszik, de a mechanikus emlékezés módszeréhez képest, amely *Pestalozzi* korának oktatását jellemezte, forradalmi haladást jelentett.

Igaz, hogy a nevelési és oktatási eljárás alapelemeit a számban, az alakban és a beszédben vélte felfedezni, és hogy az ismeretszerzés folyamatában túl nagy szerepet tulajdonított az önmegfigyelésnek. Ezeket a gondolatokat a pedagógia mai fejlődési fokán tévesnek vagy kevésbé haladónak minősítjük ugyan, de *Pestalozzi* tanításainak és törekvéseinek értékéből ez keveset von le.

2.

Amilyen nagy megrázkódtatásokat és változásokat okoztak a napóleoni háborúk a XIX. század elején, olyan mélyreható és messzire terjedő hatása volt *Pestalozzi* nevelési törekvéseinek. Lienhard és Gertrud c. művét szerte a világon olvassák. Híveinek és munkatársainak a száma egyre növekszik, s szűkebb hazájában a hatóságok versengve járnak a kedvében. Nevelőintézeteinek a hírneve egyre több érdeklődőt vonz Svájcba. Franciaországban *Michelet* Jules hirdette *Pestalozzi* nevelési elveit. De Németország is a nagy nevelő eszméinek a hatása alá kerül. Frankfurtban, Brémában, különösen a Napóleon-megalázta Poroszországban egyre töb-

² *Pestalozzi*: „Tulajdonképpen abból indultam ki, hogy a tanulást összeolvassam és összekösem a munkával, az oktatást a tanműhellyel.” *Pestalozzi* leveleiből. Vál. művek. III. k. Langensalza, 1878. 36. l.

Marx: „A gyár-rendszerből... kisarjadt a csírája a jövő nevelésének, amely minden gyermek számára egy bizonyos korban túl összekapcsolja majd a termelőmunkát az oktatással és a tornával, nemcsak egyik módszerként a társadalmi termelés fokozására, hanem az egyetlen módszerként a mindenoldalúan fejlett emberek nevelésére.” *Marx*: A Tőke. Szikra, 1955. 451. l.

Lenin: „...a jövő társadalom eszméjét nem képzelhetjük el az ifjú oktatásának és termelőmunkájának egybekapcsolása nélkül?... Lenin: A narodnyik terkvóacsolás gyöngyszemei. Lenin művei. 2. k. 439. l.

Zetkin: „alapvető követelményünk a munka oktatásának bevezetése a tantervbe”. Beszéd a III. nőkonferencián Brémában. 1904. szept. 18. Az idézetek ilyen összeállítását l. *Dorst* Werner: A pedagógiai gondolkodás forradalma c. cikkében. Ped. Szemle, 1957. 5. sz. 22–31. l.

ben lelkesednek tanaiért. Vezető államférfiak, Stein báró, Humboldt Vilmos éppúgy híveivé válnak, mint az egyszerű tanítók, akiknek egy-egy csoportja évről-évre ellátogat Svájcba a Pestalozzi intézetében folyó nevelés és oktatás tanulmányozására. Alkalma nyílt Pestalozzinak arra, hogy uralkodók előtt (II. Lipót, Napóleon, Sándor cár, Frigyes Vilmos porosz király) is ismertesse nevelési elveit.

Ahogy múlik az idő, úgy gyűrűznek tovább a hullámok egészen Oroszországig az európai kontinensen, sőt az Újvilág pedagógusai is tanulnak tőle. Természetesen hazánkba is korán eljutottak Pestalozzi eszméi, és pedig több oldalról történő közvetítéssel. Az eszmék elterjedését két tényező segítette elő. Egyfelől a főúri vagy középnemesi társadalom haladóbb rétegei ismerték fel azt, hogy a felvilágosodás eszméinek terjedésével s a francia forradalom hatására a feudalizmus bástyáján, amelynek védelme alatt pedig eddig mindnyájuknak megvolt a biztonságérzete, nagy repedések keletkeztek. Megérezték, hogy az elkövetkezendő gazdasági és politikai küzdelmekben nagyobb szellemi felkészültségre lesz szükségük. Előmozdította másfelől *Pestalozzi* tanainak elterjedését hazánkban a polgári fejlődés üteme, amely különösen a városok társadalmának protestáns rétegeiben egyre erősödött. Nem véletlen az, hogy *Pestalozzi* iferteni intézetének első magyar látogatói a magyar főúri rend tagjainak vagy küldötteinek sorából kerülnek ki (Brunswick Terézia grófnő, Váradi Szabó János, a báró Vay család nevelője). Természetesen az sem véletlen, hogy pedagógia-történeti kutatóink a múltban a főúri rend tagjainak a látogatásait tartották nagyobb fontosságúnak.

Pestalozzi hatása Magyarországon elég korán, már a XVIII. század végén jelentkezik. A német nyelvű iskolák közül a kishonti evangélikus esperességhez tartozó iskolák választmánya már a XVIII. század utolsó éveiben olyan gyakorlati javaslatot dolgoz ki iskolái számára, amelyben *Pestalozzi* eszméinek a hatása felismerhető.³

Ez pedig a reáliák előtérbe helyezésében és racionalisabb módszer alkalmazásában jelentkezik. Föltehető, hogy ez az irányzat a XIX. század első éveiben még erősödött.⁴

Nagyobb méreteket öltött *Pestalozzi* eszméinek a térhódítása azon személyes látogatások eredményeképpen, amelyeket néhány lelkes magyar tett a nagy nevelő intézeteiben. Az első ilyen látogatás részletei meglehetősen homályosak. *Blaskovics* János, István nádor fiának későbbi nevelője állítólag 1808-ban járt *Pestalozzinál*.⁵ Ugyanebben az évben kereste fel *Pestalozzi* iferteni intézetét *Brunswick Terézia* grófnő, aki hat hétig tartózkodott ott nővérével, Deym Józsefné grófnővel. Megismerkedett *Pestalozzi* módszerével, amelyet nővére gyermekeinek nevelésénél akart értékesíteni. Bár a magyar *Pestalozzi*-irodalom, talán Beethovenhez való kapcsolatai miatt is, a megérdemeltnél nagyobb jelentőséget tulajdonít *Brunswick Terézia* szerepének, megállapítható, hogy nevelői működése inkább filantróp, emberbarát jellegű, s ebben a vonatkozásban kifejtett működéséhez is a

³ *Methodus Scholastica pro scholis minoribus Kis Honthanis*. Ev. A. C. An. 1797.

⁴ Az evangélikusok körében már a XIX. század elején élénk volt a *Pestalozzi* eszméi iránti érdeklődés. „Az ág. h. ev. tanítók már a század elején különösen az alvidéken egyesületekké alakultak azok terjesztése érdekében...” *Kiss-Kolumbán: A nevelés és oktatás történetének kézikönyve*. Bp., 1907. 200. l.

⁵ *Blaskovics* János (1777–1855) Jénában, Göttingában, Halléban tanult. 1814-ben Svájcba ment és Plankenbergen nevelőintézetet alapított, amelyet 1826-ban Pozsonyba helyeztet át.

közvetlen indítékokat nem *Pestalozzitol* vette (*Salzmann, Müller J. G., Wilderspin S. és Reed E.*). Munkásságának fő területei, a kisdedovás ügyének felkarolása, az első „angyalkert” megalapítása, nőegyleti tevékenysége úttörő jellegű volt ugyan a maga korában, de teljes mértékben nem azonosíthatók azokkal a törekvésekkel, amelyek *Pestalozzi* munkásságát jellemezték. 1814-ben megjelent francia nyelvű műve sem hathatott erőteljesebben a magyar nevelői közvéleményre.

3.

Tartalmában, hatásában nagyobb jelentősége volt annak a látogatásnak, amelyet *Várad Szabó János* tett *Pestalozzi* iferteni intézetében 1810-ben. Munkásságát pedagógiatörténeti irodalmunk nem méltányolta eléggé⁶, pedig *Pestalozzi* és munkatársai, köztük elsősorban *Niederer*, megfelelőképpen értékelték *Várad Szabó János* nevelői képességeit, ismereteit és *Pestalozzi* gondolatainak terjesztésében vállalt szerepét. Kitűnik ez azokból a levelekből, amelyeket az ősz pedagógus és munkatársai a *Várad Szabó János* látogatását követő években intéztek hozzá.⁷

Várad Szabó János 1783. augusztus 27-én született Szilvásújfaluban (Zemplén vm.). Tanulmányait a sárospataki kollégiumban végezte igen szép eredménnyel. Ezért választotta ki báró Vay Miklós tábornok két fia, Miklós és Lajos mellé nevelőnek. Ismereteinek gyarapítására és képzésének tökéletesítésére kiküldték Heidelbergbe, ahol közel három évig tanult. A klasszikus nyelvek és irodalmak tanulmányozása mellett foglalkozott a természettudományokkal, de különös gondot fordított a neveléstudományi tanulmányokra is. Főleg Schwarz Friedrich Heinrich Christian előadásait hallgatta nagy érdeklődéssel, aki pedagógiai előadásait *Pestalozzi* szellemében tartotta, s a nagy svájci nevelő tanainak lényegét hallgatóival rendszeresen ismertette. A svájci tanulmányútra minden valószínűség szerint ő biztatta kiváló magyar hallgatóját.

Ilyen előzetes tanulmányok után 1810. augusztusában utazott el *Várad Szabó János* Ifertenbe. Amint feljegyzéseiben írja: „én voltam az első magyar, aki oly tzelből mentem oda, hogy virágzó Intézetében az elemi nevelés tanításmódját gyakorlatilag is megtanuljam”.⁸

Tíz hónapot töltött *Várad Szabó János* *Pestalozzi* közvetlen közelében a tanítási órák szorgalmas látogatásával, az új nevelési és oktatási eljárás elméleti tanulmányozásával, hiszen magánórákat is vett *Pestalozzi* munkatársától. Gyakran elbeszélgetett *Pestalozzival* elveiről, nézeteiről, valamint *Niedererrel*, „az ő értelmileg leghivebb s legméltóbb tolmátsával”.

1811. május havában hagyta el *Várad Szabó János* Ifertent *Pestalozzi* tanainak elméleti és gyakorlati ismeretével gazdagon megrakodva. Hazatérése után Alsó-Zsolcán, a Vay családnál megkezdte nevelői működését.

⁶ Csak egy példa: Berzeviczy Albert a Magyar Tudományos Akadémia 1927. febr. 21-én tartott *Pestalozzi* emlékünnepején meg sem említi *Pestalozzi* magyar hívei közt. Magyar Pedagógia, 1927. 3-6. sz. 80. l.

⁷ Ezek a levelek eddig nem voltak hozzáférhetők a kutatás számára. A debreceni Egyetemi Könyvtár újabban tudta megvásárolni *Várad Szabó János* levelezését, amelynek darabjai között szerepel *Pestalozzi* egy levele és munkatársainak, *Niederer* Johannes és *Egger* Wilhelm 2-2 levele.

⁸ „Értesítés arról ki által? hol és mikor használtatott hazánkban *Pestalozzi* elemi módja?” c. tanulmányból. Nevelési Emléklapok. 1846. 1. f. XLV—CLVII. 1. Az itt szereplő idézetek mind ebből a tanulmányból valók.

A számtant, a geometriát, a földrajzot *Schmid* és *Henning* szerint⁹, a többi tárgyban is jórészt maga dolgozta ki „a tanítás menetelét hiven követve *Pestalozzi* elveit”. A rajz, az írás, az éneklés, a torna és a zene tanítására iferteni látogatása alkalmával *Pestalozzi* egyik tanítványát, *Egger* Wilhelm sikerült megnyernie, aki a Vay család meghívására 1813 nyarán érkezett Zsolcára. *Egger* az iferteni intézetben ún. „alsöbrendű” tanító volt, azaz az alsóbb osztályokban tanított. Mindketten lelkes és képzett munkásai a nevelésügynek. Munkájuknak meg is van a kézzelfogható eredménye. Erről nem kisebb ember, mint maga *Kazinczy* Ferenc számol be *Kölcsey*hez írt levelében: „Zsolcán April 11-dikén Medicus Jeanettel valék. A Generális és -né akkor mentek vala el mi tehát más nap folytatánk utunkat. Vissza jövőben 3½ napot töltöttünk ott. A Generális 2 fija *Pestalozzinak* 2 tanítványa által neveltetik. 13 esztendő az idősebb s a 3/18 és 9/30 nem írva, hanem gondolatlanul multiplicálja, algebráz, geometriai problémákat oldozgat s a deák grammatikából igen derekasan analysál. De gymnastikai gyakorlások is tartatnak, a futásban, szökellésben, lövöldözésben nyillal, hintálásban, s egy esztergályi egyenességű rúdon 2 ölnyire másznak fel. Csuda amit tesznek s Miklós és Lajos nem lesznek kevesebbek, mint Wesse-lényi”.¹⁰

Közben újabb magyar főúri látogatás történik Ifertenben. Az öreg *Eszterházy* Pál herceg fordul meg 1814-ben *Pestalozzi* intézetében. Az ősz pedagógus abban a reményben, hogy a gazdag magyar főúr mindent megtesz majd Magyarországon tanainak megvalósítása érdekében, az egész látogatás alatt égett a lelkesedéstől, és utasította munkatársát, *Ramsauert*, hogy a legjobb növendékekkel mutassa be, mit tudnak tornából, rajzból, számtanból és nyelvtanból.¹¹

Várad *Szabó* János azonban több sikerrel dolgozik, mint Iferten főúri látogatói Magyarországról. Nemesak tanítványainak vizsgáin kápráztatja el a meghívott előkelőségeket, hanem széleskörű ismerettségét, levelezését is felhasználja *Pestalozzi* tanainak népszerűsítésére, ismertetésére. Könyvekkel, neveléstani munkákkal látja el barátait és ismerőseit, akik szívesen és joggal ismerték el benne *Pestalozzi* eszméinek alapos ismerőjét és gyakorlati alkalmazóját.¹²

⁹ *Schmid* Joseph Voralbergből származott, s 14 éves korától *Pestalozzi* intézetében nevelkedett. Mesterének hatása alatt a nevelői pályát választotta. Módszertani munkáiban a rajz, az algebra tanításának kérdéseivel foglalkozott. Igen jó gyakorlati érzékkel rendelkezett. Jó ideig *Pestalozzi* intézetének a gazdasági ügyeit intézte. Műveinek első kiadását is ő szervezte meg. 1825 után Párizsban magánnevelő-intézetet alapított.

Henning J. W. M. Poroszországból jött Svájcba *Pestalozzi* módszerének tanulmányozására. A földrajz módszertanáról írt könyvet (1812). Majd emlékiratban emlékezett meg iferteni tanulmányairól (1816–17.).

¹⁰ *Kazinczy* Ferenc levele *Kölcsey* Ferenchez 1815. jún. 2-án. Dr. *Váczy* János: *Kazinczy* Ferenc levelezése. XII. k. 558–9. l.

¹¹ L. *Fritz Ernst*: *Pestalozzis Leben und Wirken*. Zürich–Leipzig. 1927. 192–3. l.

¹² *Úti* János írja *Várad* *Szabó* Jánosnak Rofrról 1811. okt. 17-én, amikor *Schmid* könyvét küldi vissza neki: „Nekem *Schmid* nem csak amennyiben a *Pestalozzi* Institutumnak tulajdon fija, hanem a nélkül is, amennyiben ezen kis munkájával a könyvirők egén feltetszett, megjegyzésre méltó psychologium Phänonomen volna. Nem hiszem, hogy fölöle való vélekedésem megegyezzen azokéval, kiket még a fellengős profetai kiáltozások meg ígézhetnek, vagy akik paradoxumokon kapnak, vagy akik az újságot, épen csak azért, mert újság a réginek mindjárt eleibe teszik, commodusabbak lévén, hogy sem mint azt oldalról oldalra megvizsgálának, s a régivel, mint illene, összevetnék; és így magoknak, ha csak ugyan szükség volna, egy selbständig közép utat választanának. . .” „Örömet tartottam volna még tovább is *Schmid*nek ezen munkáját magammal, ha Sop hie meg nem intett volna, hogy minél hamarabb vissza kívánód. T. i. recenselni akartam azt annak módja szerint, s Satz für Satz fel tenni reá tulajdon Reflexiómat. Mellyeket aztán veled is kívántam volna közölni, kiváltképpen a végett, hogy Te ismét, mint a *Pestalozzi* dolgaiban tapasztalt ember tudtomra adná hibáimat, sőt, hogy azoktul meg is szabadítanál. . .”. „Többet lehet ebből a könyvből a *Pestalozzi* Institutumáról is itélni, mint első tekintettel látszik.” Debreceni Egyetemi Könyvtár Ms 32/774.

Még nagyobb lehetőség nyílt meg *Várad Szabó* János előtt Pestalozzi tanainak szélesebb körben való ismertetésére 1816-ban, amikor tanítványai-val Pestre költözött. Itt ismerkedett meg *Schedius* Lajos egyetemi tanárral, a pesti evangélikus iskola főfelügyelőjével, aki ebben az időben élénk tevékenységet fejtett ki az evangélikus iskolák egységes tantervének létrehozásában. Pestalozzi eszméit *Várad Szabó* János ismertetése alapján magáévá tette, s a pesti evangélikus iskola tanítóinak melegen ajánlotta. Amint *Várad Szabó* János írja: „... a tanító urak közül egyiket másikat a Pestalozzi elemi tanításmódjának némely ágaiiba bevezettük. Később segédem (*Egger Wilhelm*) a rajzolóstanítást az Oskolában magára vállalta és azt több éveken át folytatta”.

Különös figyelmet érdemel az a nagy nyilvánosság előtt lefolyó vita, amelyet *Várad Szabó* János indított el a „Hazai és Külföldi Tudósítások” 1816. évfolyamának 45. számában írt cikkével. Ebben honfitársait *Pestalozzi* tanaival igyekszik megismertetni és azok alkalmazására felhívni. Erre *Folnesics* János Lajos, jó hírnévnek örvendő pedagógus, aki József nádor feleségét tanította a magyar nyelvre, s maga is leánynevelő intézetet alapított, a „Tudományos Gyűjtemény” 1817. évfolyamában „Észrevételek a Pestalozzizmus ellen” c. cikkkel válaszolt, s ebben a *Pestalozzi* tanaiban rejlő veszélyekre hívta fel a figyelmet. *Várad Szabó* igaza mellett *Schedius* Lajos írt újabb cikket, amire *Folnesics* ismét válaszolt. Az egyre szélesebb körben folyó vitának nemzetközi visszhangja is támadt, hiszen hasonló viták pro és contra másutt is napirenden voltak, és több ország közvéleményét foglalkoztatták.

A lassankint elterebélyesedő vitának *Kazinczy* Ferenc, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője oly módon vetett véget, hogy más pedagógiai problémák felé igyekezett irányítani a közfigyelmet. Egyik mondata azonban: „Ha a hazai írónak Pestalozzi mellett különös okai és belátásai voltak, miért nem terjeszté azokat elő?” arra ösztönözte *Várad Szabó* Jánost, hogy terjedelmes iratban védje meg és ismertesse Pestalozzi tanításait.¹³ Ha a könyvnek nem is volt átütő sikere, arra alkalmas volt, hogy a magyar közvélemény, elsősorban a pedagógusok részletekbe menő ismertetőt kapjanak Pestalozzi törekvéseiről,¹⁴ amelyeknek *Várad Szabó* János mind további nevelői működése folyamán a Vay családnál, mind debreceni salétrom-inspektorsága alatt változatlan híve és munkása maradt. Ezt a Pestalozzi követők második nemzedéke elismerte, s jó ideig „a Pestalozzi-eszmék egyik legderekabb magyarországi képviselőjé”-nek tekintik.¹⁵

Természetesen a történelmi és társadalmi fejlődés bonyolult törvényszerűségeinek megfelelően több oldalról felmerül a XIX. sz. első évtizedeiben a nevelési reformok kérdése és az egységesebb nevelési eljárás szükségessége. A debreceni Kollégium 1815-ben megválasztott, éppen külföldön tartózkodó professzorát, *Péczely* Józsefet külön megbízzák, hogy tanul-

¹³ „A hazabeli kisebb oskoláknak jobb lábra-állításokról. Nevezetesen, hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) oskolákkal egybekötöni. Különös tekintettel a protestánsok oskoláira, készítette *Mitgós generalis* Bárá Vay Miklós Ó Nga Fiainak Nevelője s a Lentzburgi Tudós Társaság Tagja. Pesten Trattner J. betűivel, 1817. 113 l.

¹⁴ Dr. *Tavassy* Lajos 1847. május 19-i levelében írja *Várad Szabó* Jánosnak: „... szó lévén Pestalozzi és Fellenberg és Wehrlirol, említésbe hozám t. Kegyednek 1817-ik évi munkáját is, sőt be is mutatám és industrialis tanodákat sürgető eszméről szóloltam, nem sokára újra visszavonandom a nevelők figyelmét e munkára. Így kell 30 év múlva becsulni tanulunk azt, a mi akkoron elismerve és elfogadva, most már áldást hozott volna a hazára és népünkre.” Debreceni Egyet. Könyvtár. Ms 32/440.

¹⁵ *Kiss* Áron, múlt századbeli neveléstörténeti író szavai. Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez. Bp., Kocsi-nyomda, 1874. 157. l.

mányozza a Pestalozzi szellemében vezetett heidelbergi nevelőintézetet. Az 1816-i álmosdi egyházkerületi gyűlés határozatai között ott van a Pestalozzi módszere alapján kidolgozandó számtankönyv kiadása. *Kerekes Ferenc*, a debreceni Kollégium tanára bírálja az eddigi nevelési eljárásokat, és Tudományos Systema c. munkájában 1817-ben jelentős javaslatokat terjeszt elő a felsőoktatás javítására.¹⁶ A tanítóképzés ügyének előmozdítására a debreceni Kollégiumban 1825-ben felállítják a pedagógia tan-székét, amire elsősorban *Váradi Szabó Jánost* kívánják megnyerni. A köz-
óhajnak *Fazekas Mihály*, a Ludas Matyi költője ad kifejezést.¹⁷

A Pestalozzi iránti érdeklődés kielégítésére *Döbrentei Gábor* „Pestalozzi Henrik, híres Nevelési Író élete” címmel cikket írt az Erdélyi Múzeum 1817. évfolyamában.

1818-ban Pestre jön *Hofmann Franz Georg*, akit *Váradi Szabó János* más Pestalozzi környezetében, Ifertenben megismert, ahová néhány növendékével együtt ment „Pestalozzi elemi módjának megtanulására azt követendő leánynevelő intézetében”. E szándékáról a polgárisodó Pest közön-ségét külön kiadványban tájékoztatta.¹⁸

Mintegy két évtizedig tart az az idő, amire szükség volt ahhoz, hogy Pestalozzi eszméi áthassák a magyar nevelésügyet.¹⁹ Az eddig említetteken kívül *Talyga István*, *Fáy András*, *Szőnyi Pál*, *Steinacker Gusztáv Vilmos*, *Kiss Bálint* s Pestalozzi születésének századik évfordulója táján *Teichen-gräber (Tavassy)* Lajos fáradoznak azon, hogy az emberiség nagy nevelő-jének szellemi örökségét magyar földön gyümölcsöztessék. A szálak további felfejtése messze vezetne, de feltűnő, hogy alig van köztük olyan, akinek kapcsolatai ne lettek volna *Váradi Szabó Jánossal*, a Pestalozzi-tanok 1864-ben elhunyt nagy magyar nesztorával.

4.

Azt az elismerést, ami *Váradi Szabó János* személyét Pestalozzi eszméinek ismertetésével kapcsolatosan kortársai részéről körülvette, elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy alapos pedagógiai előtanulmányok után Pestalozzi módszerét az iferteni intézetben, tehát a helyszínen tanulmányozta, s így közelről győződhetett meg a módszer helyességéről és eredményeiről. Pestalozzi és környezete helyesen értékelte *Váradi Szabó János* érdeklődését, s a látogatás utáni időben is élénk összeköttetésben állt *Váradi Szabó Jánossal*, aki a főúri kapcsolatokon kívül igen jó akadémiai ajánlással érkezhett Ifertenbe. Föltehető, hogy *Schwarz* professzor Heidelbergből meleg ajánló sorokkal látta el magyar tanítványát, aki Heidel-

¹⁶ Bővebben l. *Bajkó Mátyás*: A debreceni felsőoktatás a reformkorban. Acta Universitatis Debreceniensis. Tom. II. 1955. 13–36. l.

¹⁷ *Fazekas Mihály* 1823. aug. 31-én *Váradi Szabó János*hoz intézett leveléből: „Remekeltél már Barátom híresen a' felső világban, szállj le az alsó világra is, és remelj ezereken. Le is szállasz te, érzem én, és repesve látja lelkem előre mely gyorsan halad bölts intézeted alatt az emberség, betsüllet és okosság útjába igazítottat emberrnyom a' Polgári bölgség felé. Kedves Barátom! vedd jó néven megtölt szívem ömledéseit, és tedd állandóvá örömet, mely oly eleven színekkel festetei előmbé Tapasztalásodnak, Tudományidnak, Jó Szívednek és Hazafijúi buzgóságodnak fogamatját és kívánatos sikerét. Senator Komlósi Úr tudván hogy neked irni fogok, ő is kéret általam mindenre a' mi tsak szent előtted, hogy meg ne vess bennünket, és fogadd el hozzád való határtalan bizodalunkat.” Debreceni Egyetemi Könyvtár Ms 32/540.

¹⁸ Über Erziehung u. Unterricht. Ein Wort zur Ankündigung einer in Pest errichteten Erziehungs- und Unterrichtsanstalt für Töchter aus den gebildeten Ständen. Pest, 1818.

¹⁹ A debreceni Kollégiumban *Váradi Szabó János* tanítványának, báró *Vay Miklósnak* a főgondnok-sága idején, a 40-es években valósul meg az új szellemű oktatás. Részletesebben l. *Balogh Ferenc*: A debreceni Kollégium története. Debreczen, 1904. 284–287. l.

bergben latin nyelvű, nyomtatásban is megjelent pályamunkájával a badeni uralkodó herceg pályadíját nyerte el, s tanulmányainak harmadik évében a híres mértanudós, *Langsdorf* részéről abban a kitüntetésben részesült, hogy Diesterweg magántanári vizsgájánál az opponens szerepét lássa el. *Pestalozzi* és munkatársai nem csupán a kíváncsiskodó ifjút, hanem a nevelői hivatásra komolyan készülő és már jelentős akadémiai sikert elért embert látták benne, akinek a pedagógiai tudása és látóköre a Heidelbergben töltött két és fél éves tanulás folyamán igen sokat fejlődött. Ennek elismeréséül választották meg a lenzburgi Tudós Társaság tagjává, amely a helvetische Gessellschaft mintájára a haladó gondolatok neveléstudományi vonatkozásban való művelésére vállalkozott.

Pestalozzi éppen 1809-ben, a *Várad* *Szabó* János látogatását megelőző évben tartotta nagy előadását Lenzburgban „Az elemi képzés eszméjéről”, amelyben azt a gondolatot fejtette ki, hogy az értelmi képzés, az oktatás egyben erkölcsi mozzanatok kíséretében folyik le, s ezzel az oktató munka eddig ismeretlen nevelői vonatkozásaira derített fényt. E témával kapcsolatosan érdekes viták alakulhattak ki *Pestalozzi* és munkatársai körében, akiknek az élén *Niederer* Johannes és *Schmid* Joseph, a két ellenfél, állottak, lévén az egyik az elmélet, a másik a gyakorlat embere.

Niederer 1803 májusában csatlakozott *Pestalozzi*hoz, és filozófiai felkészültségével ideológiai síkon támogatta *Pestalozzi* tanait, mivel a nagy nevelő maga is inkább a gyakorlati rész művelésére vetette a súlyt. Ilyen módon *Niederer* jelentős pozíciót harcolt ki magának *Pestalozzi* intézeteiben, bár a gyakorlati oktatásban alig vett részt.

Schmid pedig, aki 14 éves kora óta (1801 óta) részesült *Pestalozzi* intézeteinek oktatásában, a gyakorlati oktatás kérdéseiben volt jobban otthon, s főleg a matematika oktatásának módszertanával foglalkozott.

Az az év, amelyben *Várad* *Szabó* János Ifertenben tartózkodott, a két tanítvány nagy mérkőzésének az ideje volt, ami aztán *Schmid* kiválásával végződött. Ugyancsak ebben az időben hagyta el *Pestalozzi* intézetét *Muralt* is, aki Szentpétervárra ment az új nevelési elvek terjesztése végett. Nagyban hullámzottak még a *Pestalozzi* által kért hivatalos vizsgálatnak az eseményei is. A kiküldött bizottság ugyan dicsérettel emlékezett meg az intézet működéséről, de azt is megállapította, hogy az intézet túljutott a tetőpontra.

Az intézet egyik munkatársa, *Ramsauer* Johannes, beszámol arról, hogy *Pestalozzi* és nevelőtársai megfeszített munkával dolgoztak ebben az időben. Maga az idős *Pestalozzi* már éjszaka két órakor dolgozni kezdett, de hajnali három órakor már munkatársai is megkezdték a munkát, ami délután 5-ig, 6-ig tartott. Nagy energiát emésztett föl — természetesen a tanítás rovására — az intézet könyvnyomdájának és könyvkereskedésének a fenntartása. *Niederer* az új nevelési eszmék megvédelmezésére és terjesztésére „Wochenschrift für Menschenbildung” címmel folyóiratot szerkesztett. Sok erőt foglalkoztatott az állandó felvilágosító munka, amelyet az intézetet folyton nagyobb számban felkereső idegenek között végeztek. Nemcsak Európából, de más világrészből is érkeztek érdeklődők. Az intézet méretei is megnövekedtek, a növendékek oktatásában mintegy harminc nevelő működött közre.

Ezekről az eseményekről *Várad* *Szabó* János is tájékozódhatott a helyszínen, s bizonyára még többre becsülte a nehézségekkel küzdő pálya-

társak elért eredményeit. Hazájába való visszatérése után továbbra is levelezésben áll *Pestalozzival* és munkatársaival, akik baráti megbecsülésük megnyilvánulásai mellett nem feledkeznek meg soha arról, hogy az intézetben folyó életről, munkájukról, az eredményekről, terveikről ne tájékozottassák.

A levelek értékét nagyban növeli az a körülmény, hogy *Pestalozzi* meglehetősen kevés levelet írt Magyarországra. A *Tavassy Lajos* szerkesztette *Nevelési Lapok* 1. füzeté három levelét közli 1809-ből, a 3., 4. füzetben hat levelet találunk töredékesen 1808-ból, ezeket mind *Brunswick Terézia* engedte át közlésre. *Zsengeri Samu* kéziratos munkájában *Pestalozzi* kilenc levelét veszi fel, amelyeknek eredetije állítólag a kolozsvári egyetem birtokában van.²⁰ A közölt levelek, illetve levéltöredékek tele vannak a személyes kapcsolat emlékeiből táplálkozó érzelmek áradozó szövegeivel, s az intézet nevelési munkájáról, problémáiról, terveiről úgy-ahogy semmi tájékoztatást nem nyújtanak.

5.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár kézirattárában öt levél őrzi *Várad* *Szabó János* iferteni látogatásának emlékét: egy *Pestalozz*tól, kettő *Niederert*től és kettő *Egger*től. Az időbeli sorrend: *Niederer* 1813. jan. 29., *Egger* 1813. ápr. 20., *Niederer* 1813. máj. 25., *Egger* 1813. jún. 28. Münchenből és *Pestalozzi* 1813. szept. 23. — Ezt a sorrendet az általános ismertetésnél — bármennyire mechanikusnak tetszik is — azért tartjuk meg, hogy *Pestalozzi* iferteni intézetének életét, eseményeit a maguk folyamatosságában tudjuk magunk elé idézni.

Niederer levelében sajnálkozását fejezi ki afölött, hogy kapcsolatuk félbeszakadt. Örül, hogy *Eggerre* esett a választás,²¹ dicséri képességeit. Mindjárt hozzáteszi, hogy *Pestalozzi* tetszésével is találkozik *Egger* alkalmazása, egyébként hálásan köszöni megemlékezését. — Azonnal szeretett volna válaszolni, de meg akarta várni a svájci Neveléstudományi Társaság diplomájának a kiállítását, hogy elküldhesse. A levelet jan. 29-én kezdi meg és febr. 8-án folytatja. Közli, hogy a diploma elküldését a magas postai viteldíj miatt elhalasztja, majd *Egger* személyesen elviszi. — Beszámol *Pestalozzi* munkásságáról, egészségi állapotáról,²² a gyakorlat és elmélet kidolgozásában tett előhaladásokról. — Részletesen ír saját tevékenységéről. Új folyóirat kiadását tervezi, ebben *Várad* *Szabó János* közreműködését is kéri. Itt hangot ad annak a meggyőződésének, hogy *Pestalozzi* tanainak hatása Magyarországon voltaképpen *Várad* *Szabó János* tevékenységével kezdődik. — Tájékoztatja az intézetben történt változásokról. A látogatók közül kiemeli *Dellbrück*nek, a porosz trónörökös nevelőjének a nevét. — *Pestalozzi* születésnapjának megünnepléséről majd *Egger* szóban számol be. *Muralt* és *Hofmann* szépen dolgoznak, *Pétermárról* is és *Stenzelből* is a legjobb híreket kapták. — Útal arra, hogy

²⁰ A Magyar *Pestalozzi*-bibliográfia. *Kemény Ferenc* és *Rau Mária* munkája. Magyar Pedagógia XXXVI. évf. 3–6. sz. 100–114. l.

²¹ *Báró Vay Miklós* és felesége nem elégedtek meg azzal, hogy *Várad* *Szabó János* számára lehetővé tették *Pestalozzi* tanainak a megismerését, hanem *Pestalozzi* egyik munkatársát is alkalmazták *Várad* *Szabó János* segítőtársaként.

²² Ennek a talán szokványosnak tetsző megjegyzésnek az kölcsönöz jelentőséget, hogy *Pestalozzi* 1812-ben egy kötőtűvel a fülér keresztül igen súlyos agysérülést szenvedett, aminek következtében hónapokon át élet halál közt lebegett.

ügyüknek Svájcban is sok ellensége van, de számíthatnak számos barátjukra is.²³ — Pestalozzi és saját üdvözleteivel fejezi be levelét. —

egger ápr. 20-án kelt levelében nyugtázza az útiköltség megérkezését. Sajnálja, hogy legutóbbi levelüket nem kapta meg, főleg Vay generálisné levelét hiányolja, mert így a kívánt holmikát nem viheti magával.²⁴ Tájékoztatja elutazásának időpontjáról, útitervéről. Ramsauerrel gyalog megy majd Lindauig.²⁵ Kéri, írjon még Bécsbe, hogyan utazzék tovább. A befejező részben Pestalozzi és Niederer üdvözleteit is tolmácsolja.

Niederer 1813. máj. 25-i levelét *egger*rel küldi, aki a svájci Neveléstudományi Társaság diplomáját is viszi. A levelet nemcsak a maga, hanem *Pestalozzi* és az egész intézet nevében írja. Kéri, figyelmeztesse *Eggert* a levélírássra, mert tudják róla, hogy ebben a vonatkozásban kissé hanyag. — A *Bremi* ellen írt, őt igazoló iratból ne csak az első részt olvassa el, hanem a kérdésekre adott választ is. Köszöni a levelét és az új folyóiratnál való közreműködésére vonatkozó ígéretét. Tájékoztatja az intézetben folyó munkáról. *Pestalozzi* sokat dolgozik a gyakorlati kérdések megoldásán. Újabbán a módszer történeti és lélektani fejlődésének a megírásával foglalkozik. Így akarja módszerének a lényegét a művelt körökkel megismertetni. — A befejező sorokban utal az újabb vitákra, amelyek a *Pestalozzi*-tanok körül felmerültek.

egger 1813. jún. 28-i levelét már útközben írja Münchenből. Az itt szerzett benyomásairól szóló beszámoló után közli útirányát: az Isaron és a Dunán, tehát vízi úton indul Bécsbe. Ifertent máj. 26-án hagyta el. Korábban nem tudta útját megkezdeni, mert *Pestalozzi* Zürichbe utazott, ahol két hetet töltött, s visszaérkezése előtt nem engedte el, mert több fontos levelet akart reá bízni. Három hétig tartott az út Svájcon át, ebből az időből négy napot szüleinél töltött.

Pestalozzi levele 1813. szept. 23-án kelt, alkalmi postával küldi. Nagyon köszöni a generális ajándékát.²⁶ Örül, hogy *egger* már Magyarországon van. Reméli, hogy a kölcsönös várakozásnak meg fog felelni, és így lassanként sikerül a magyar nevelésügyre is némi hatással lennie. A maga részéről mindent el fog követni, hogy a közös törekvés megvalósuljon. Köszöni, hogy ásványai ügyében fáradozott. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan a természetnek a gyermekekre gyakorolt hatását pedagógiai jelentőségéhez mértén részletezi. Különösen megindítóan hatnak a levél zárószavai, ahol barátságukra hivatkozik, és azon törekvésükre utal, hogy a nevelést jobb alapokra helyezték, és hiszi, hogy ez a törekvés a síríg elkíséri majd őket.

²³ Ezzel az ekkortájt meginduló irodalmi harccal kapcsolatos *Pestalozzi*nak „An Hrn Geheimrath Delbruck” és „Erklärung gegen Hrn Chorherr Bremi” c. vitairata.

²⁴ Báro Vay Miklósné szül. báro Adelsheim Johanna Németországban született. Kiterjedt levelezést folytatott kora kiválóságaival. Német nyelvű naplója magyarul is megjelent. Családi Kör. 1864. 10—14. sz. és Emlékek címmel, *Jókai* Etele fordításában. Bp., 1888.

²⁵ *Ramsauer* Johannes (1790—1848) 1800-ban került *Pestalozzi* ihoz, akinek intézeteiben a növendéktől a felső osztályos tanítóiig a ranglétra minden fokát bejárta. *egger*rel együtt *Pestalozzi* legelső tanítványai közé tartozott. Egy ideig *Pestalozzi* magántitkára is volt. Mértani tanulmányaival, a rajzolás tanításának módszertani kutatásával és emlékirataival vált *Pestalozzi* tanáinak hasznos munkásává.

²⁶ Báro Vay Miklós dandártörzsnagy halálát *Pestalozzi* iránt valószínűleg tokaji bor küldésével fejezte ki, hiszen a Hegyalján szőlőbirtokos is volt. Felesége így ír róla: „... szeretve kegyelt, minden nagy s közhatszónú jóért lelkesült férjem, ki korát sokban megelőzte, ő volt az, ki korán gondolkodók az arról, mikint lehetne magzatinkat valódiilag emberien nevelni, s mikint szívet s elmét egyarányuan, valamint tudást, tehétet és akaratot összhangzóan kiképezni. ... S im, miután maga is leginkább a matematikai tudományokban volt kiképezve, nem kerülheté el figyelmét, és részvétét, az akkor-tájban magának jelentőséget kivívott *Pestalozzi*-féle tanmódszer.” Nevelési Emléklapok. 1. f. XXXVI—XXVII. l. 1846.

Méltók ezek a szavak ahhoz az emberhez, ahhoz a nevelőhöz, akiről egyik követője, *Michelet* így nyilatkozott: „Rabelais királyt nevelt, Montaigne fejedelmet, Locke és Rousseau nemes embert, Pestalozzi azonban az emberiséget nevelte”.

De beszéljenek a levelek:

6.

I. *Pestalozzi* levele Váradi Szabó Jánoshoz.

Iferten, 1813. szept. 13.

Eidler, lieber Freund!

Ich habe eine Gelegenheit, durch welche ich hoffe diesen Brief sicher in Ihre Hände zu bringen, und eile Ihnen zu sagen dass das kostbare und schätzbare Geschenk Ihres H(ernn) Generals glücklich angelangt ist. Ich bin über die Grösse des Geschenkes gerührt und beschämt. Versichern Sie doch H(ernn) General und Frau Generalin meine ehrerbietigste Dankbarkeit.

Jetzt ist mein lieber Egger in vollem Drang in seinem Verhältnis mit ihnen und Ihrem Haus — Möge sein Bestreben Ihnen in allen Rücksichten entsprechen und unseren gegenseitigen Hoffnungen allmählig auf Ungarns Erziehung einigen Einfluss zu gewinnen, mit einem wahren Erfolg bekämpfen — was von uns abhängen kann diesen Endzweck [törölt szó] befördern, daran soll gewiss nicht ermangeln. Wir werden uns freuen in fortdauernder naher Verbindung mit Ihnen zu stehen, und in jedem Fall steht Ihnen alles was von unsern Fortschritten Ihnen nützlich seyn kann, zu Ihren Diensten. Ich bin Ihnen dafür, dass Sie sich für meine Steine so viel Mühe geben, äusserst verbunden. Sie können nicht glauben in welchem Grad mir meine Naturalien-Sammlung am Herzen liegt, und wie sehr ich auch in pädagogischer Rücksicht Interesse daran nehme. Die Eindrücke von der Natur, in ihrem Kreise, in ihrer Ordnung und in ihrer Schönheit, auf die Kinder mag in allen Rücksichten trefflich eingreifen. Sie wissen mit welcher Schwierigkeit ich auch von dieser Seite zu Werke gehe, und sind des innigen Dankes den ich Ihnen diesfalls schuldig bin gewiss. Lieber Herr Szabó Ihre Freundschaft ist mir sehr schätzbar, erhalten Sie mir dieselbe und lassen Sie uns gemeinschaftlich dem guten Zweck, die Erziehung auf bessere Fundamente zu gründen — bis an unser Grab ergeben seyn. Leben Sie wohl Lieber Freund u(nd) bleiben Sie immer gewogen Ihrem Sie liebenden Freund

13. Sept. 1813.

Pestalozzi

Nemes, kedves Barátom!

Olyan alkalmam van, amellyel remélem, hogy ezt a levelet biztonságosan eljuttathatom az Ön kezeihez, és sietek tudatni, hogy a generális úr drága és értékes ajándéka szerencsésen megérkezett. Az ajándék nagysága meghat és megszágyenyít. Biztosítsa a generális urat és feleségét igen tiszteletteljes hálámról.

Most az én kedves Eggerem teljes igyekezettel dolgozik Önnel és az Ön körével kapcsolatban. Bárcsak megfelelné Önnel az ő igyekezete minden tekintetben, és teljes sikerrel harcolhatna azon közös reménységünkért, hogy Magyarország nevelésügyére némi hatást gyakoroljunk. Ami minket illet, hogy ezt a végcélt előmozdítsuk, nem fog rajtunk múlni. Mi nagyon fogunk örülni, ha Önnel tartós, közeli kapcsolatban maradunk, és Önnel minden esetben rendelkezésére áll mindaz, ami a mi eredményeinkből az Ön számára hasznos lehet. Én Önnel azért, hogy az én köveim érdekében olyan sokat fáradozott, végtelenül hálás vagyok. Nem tudja elképzelni, mennyire szívemen hordom természeti gyűjteményem ügyét, és mennyire érdekel az pedagógiai vonatkozásban is. A természet benyomásai a maguk körében, rendjében és szépségében a gyerekekre minden tekintetben erősen hatnak. Ön tudja, milyen nehézséggel dolgozom e tekintetben, és megéri hálás köszönetemet, amellyel én most Önnel tartozom. Kedves Szabó Úr, az Ön barátsága nekem nagyon értékes, kérem tartsa meg azt számomra, és hadd legyünk mindketten sirunkig annak a jó célnak a szolgálatában, hogy a nevelést jobb alapokra helyezzük. Éljen boldogul, Kedves Barátom, és őrizze meg hajlandóságát Önt szerető barátja, Pestalozzi iránt.

1813. szept. 13.

Elő, kedves Leány!

A félének megismerésére mindenképpen szükséges, hogy a leány a nyelv- és történelem-
 tanulmányait a lehető legkorábbi időktől kezdve a lehető leggyorsabban megismerje.
 A nyelv- és történelem-tanulmányok a leány számára nemcsak a tudás megszerzésének,
 hanem a jellemnevelésnek is a legfontosabb eszközei. A nyelv- és történelem-
 tanulmányok a leány számára nemcsak a tudás megszerzésének, hanem a jellemnevelésnek
 is a legfontosabb eszközei. A nyelv- és történelem-tanulmányok a leány számára
 nemcsak a tudás megszerzésének, hanem a jellemnevelésnek is a legfontosabb
 eszközei. A nyelv- és történelem-tanulmányok a leány számára nemcsak a tudás
 megszerzésének, hanem a jellemnevelésnek is a legfontosabb eszközei.

Pestalozzi

Pestalozzi levele Váradi Szabó Jánoshoz. 1813. szept. 13.

II. *Niederer* levele Váradi Szabó Jánoshoz.

Edler, theurer Freund!

Herten, den 29 ten Jänner 1813.

Wie sehr uns Ihre Briefe erfreuten brauche ich Ihnen nicht ausdeuten. Ebenso wenig den Verdruß, dass unsere Verbindung so sehr unterbrochen ist.

Ihr Brief an Egger kam richtig an. Auch der an mich, allein obgleich vom nemlichen Tag datiert, doch 14 ganzen Tage später. Egger glaubte, ich habe ihm den letzten neuen Inhalt noch vorenthalten. Ich war ganz erstaunt, als ich ihm Ihre Einladung als Neuigkeit mittheilte, und er nun zur Antwort gab, er habe Ihren Antrag angenommen, und Ihnen schon geschrieben.

Wie sehr mich das freute, kann ich Ihnen nicht sagen, Egger ist bray, geschickt, treu und herzlich. Er wird Ihnen vortreffliche Dienste leisten. Auch hat Vater Pestalozzi seither alles gethan, Ihnen denselben vorzu bereiten, und freut sich Ihrer Theilnahme, und Ihres Andenkens ungemein.

Auf der Stelle hette ich Ihnen geantwortet. Allein ich hielt bei unserer Überlegung die Antwort zurück bis zur Ankunft des Diploms von der schweizerischen Erziehungsgesellschaft. Heute erhalte ich es ausgefertigt, und säume nun auch keinen Augenblick es Ihnen zu übermachen. Seine Erscheinung hat mich ungemein gefreut; empfangen Sie es als eine gerechte obgleich nur geringe Anerkennung Ihres Werts und Ihrer Verdienste.

den 8-ten Hornung.

Als ich diesen Brief fortsetzte und zur Absendung fertig halten wollte, sagte mir Egger, er werde Ihnen schreiben. Heute soll der Brief abgehen. Ich füge also noch in Eile einige Zeilen bei.

Das Diplom sende Ihnen lieber mit Egger. Das Porto ist zu beträchtlich.

Vater Pestalozzi ist ganz glücklich im Gedenken an Ihren Eifer, Ihre Thätigkeit und an die Gelegenheit die er hat Ihnen einen seiner Zöglinge als Gehilfen zu übersenden. Er stellt gegenwärtig neue praktische Versuche an, greift sehr thätig in die Anstalt ein, hat die Bearbeitung mehrerer Schriften unter Händen über Industriebildung, Naturgemässheit in der Erziehung u. s. w. Sein Gesundheitszustand verspricht aber noch lange prachtvolle und frohe Lebensstage.

In der Methode ist man bedeutend im Zeichnungsfach vorgerückt. Auch zur Entwicklung der Theorie ist einiges geschehen. Ich halte unter anderen Unterredungen über die Schrift wie Gertrud ihre Kinder lehrt, und werde eine Abhandlung darüber unter dem Tittel: Geschichte der Erfindung und Einteilung der Elementarmethode herausgeben, durch welche ich die Grundsetze der Letzteren jedem Lehrer darzulegen hoffe, der überhaupt des Denkens fähig ist.

Vermutlich wird diese Abhandlung in ein neu herauszugebendes Journal, unter dem Tittel: Jahrbücher der Erziehung eingereiht werden. Der Entwurf desselben soll das Erziehungswesen theils wissenschaftlich theils praktisch umfassen und auf diejenige Rücksicht nehmen, wie es in den bedeutendsten Ländern als wichtige Erscheinung diesfalls zum Vorschein kommt. Auch Sie würden uns durch Ihre Theilnahme und Mitarbeit ungemein verpflichten und ich lade Sie herzlich dazu ein. Besonders wichtig wären uns Beiträge zur Geschichte der Elementaren und Nationalbildung in Ungarn. Erstere fängt freilich gewissermassen durch Sie erst an, allein aber das, was Sie unternehmen, gibt seinen Erfolg, ist vorzüglich wichtig.

Das Institut hat sich seit Ihrer Abreise in Zahl etwas vermindert allein das war nothwendig um die Noth besser zu überstehen und zu beherrschen, und wirkt sich äusserst wohlthätig. Immer sind 15 bis 20 Seminaristen hier einige Gelehrte, die die Methode studieren vornehmlich preisen. Unter ihnen der ehemalige Erzieher des Kronprinzen Dellbrück.

Das diesjährige Geburtsfest Pestalozzis übertraf alle vorige. Egger soll es Ihnen ausführlich schildern.

Aus Petersburg und Stenzel haben wir die besten Nachrichten für den Fortgang der Methode. Muralt und Hofmann arbeiten in ihren Instituten mit Beifall und Erfolg. Letzterer hat ein kleines Buch darüber in italienischer Sprache geschrieben. In der Schweiz hat die Sache grosse Feinde aber auch grosse Freunde.

Pestalozzi grüsst Sie herzlich und bittet Sie ihn Sr Exzellenz dem Herrn General, nebst mir aufs Ehrerbietigste zu empfehlen. Es ist Erquickung und der höchste Lohn seines Alters und seiner Anstrengungen von solchen Männern anerkannt zu werden.

Gruss und herzliche Verehrung von Ihrem treu ergebenen

Niederer

Nemes, drága Barátom!

Mennyire örültünk az Ön leveleinek, nem kell magyaráznom. Éppoly kevésbé a bosszúságot, hogy kapcsolatunk annyira megszakadt.

Eggerhez írt levele idejében megérkezett. A nekem küldött is, de ez, bár ugyanazon a napon kelt, mégis teljes két héttel később. Egger azt hitte, hogy én eltitkoltam előtte annak az utóbbi új tartalmát. Egészen meg voltam lepődve, amikor az Ön meghívását újsággént közöltem vele, s ő már azt válaszolta, hogy az Ön ajánlatát elfogadta, és már írt is Önnek.

Mennyire örültem annak, el sem tudom mondani. Egger derék, ügyes, hűséges és szívélyes. Kitűnő szolgálatokat fog majd Önnek tenni. Pestalozzi atya is mindent megtett azóta, hogy őt előkészítse, és nagyon örül az Ön részvételének és megemlékezésének.

Azonnal válaszoltam volna Önnek. Azonban megfontolásból visszatartottam a választ a svájci Neveléstudományi Társaság oklevelének a megérkezéséig. Ma megkaptam kitöltve, s egy pillanatig sem késlekedem, hogy Önnek megküldjem. Megérkezésének szerfölött örültem; fogadja az Ön értékének és érdemeinek méltó, bár csekély elismeréseképpen.

Február 8-án.

Amikor ezt a levelet folytattam és elküldésre készen akartam tartani, közölte velem Egger, hogy ír Önnek. Valószínűleg ma fog elmenni a levél. Fűzők még hozzá néhány sort sietve.

Az oklevelet inkább Eggerrel fogom küldeni. A postadíj igen sok.

Pestalozzi atya egészen boldog, ha az Ön buzgóságára, tevékenységére és arra a lehetőségre gondol, hogy tanítványainak egyikét segédül elküldheti. Jelenleg új gyakorlati kísérleteket hajt végre, nagyon tevékenyen dolgozik az intézetben, több iratnak a feldolgozását végzi, amelyek az ipari képzésről, a nevelés természetszerűségéről stb. szólnak. Egészségi állapota azonban még hosszú, pompás és vidám napokat ígér.

A módszertant illetőleg a rajzolásban jelentékeny előhaladást értünk el. Az elmélet kifejtésében is történt egy s más. Én többek között megbeszéléseket tartok. Hogyan tanítja Gertrud a gyermekeit? című kiadványról, és egy értekezést fogok róla írni ezzel a címmel: Az elemi módszer felfedezésének és feloszlásának a története, ebben az elemi módszer alapelveit kívánom fejtegetni minden nevelő számára, aki egyáltalában gondolkozásra képes.

Ez az értekezés valószínűleg egy újonnan, a Nevelés Évkönyvei címmel kiadandó folyóiratban fog megjelenni. A vázlat a nevelésügyet fogja felölelni részben tudományos alapon, részben gyakorlati szempontból, és arra lesz tekintettel, hogyan érvényesül mint fontos jelenség a legjelentősebb országokban. Az Ön részvételéért és közreműködéséért is igen hálásak lennénk és erre szívélyesen felkérjük. Különösen fontosak lennének számunkra az elemi és nemzeti nevelésre vonatkozó adatok Magyarországon. Az előbbi voltaképpen bizonyos mértékben Önrel kezdődik, de az, amit Ön elkezd, eredményt biztosít, és nekünk elsőrendűen fontos.

Az intézet az Ön elutazása óta számbelileg csökkent, de ez szükséges volt, hogy a válságot jobban átvészeljük és úrrá legyünk fölötte, s ez igen jótékonyan hat. Még mindig van 15—20 tanítóképzős itt s néhány tudós, akik a módszert tanulmányozzák, főleg dicsérik. Közöttük a trónörökös egykori nevelője, Dellbrück.

Pestalozzi ezévi születésnapj ünnepe minden eddigit felülmúlt. Egger részletesen beszámolt majd róla.

Pétervárról és Stenzelből a legjobb híreink vannak a módszer előrehaladását illetőleg. Muralt és Hofmann intézeteikben köztetszésre és sikerrel dolgoznak. Az utóbbi egy kis könyvet írt róla olasz nyelven. Svájcban az ügynek nagy ellenzői vannak, de nagy barátai is.

Pestalozzi szívélyesen üdvözli Önt és kéri, adja át a generális úr őexcellenciájának mélyseges tiszteletünket. Az ő korának a legfrissebb üditő forrása és a legmagasabb jutalma, ha ilyen emberek elismerik.

Üdvözlését és igazi tiszteletét küldi az Ön hű és alázatos szolgálója.

Niederer

Iferten, 1813. máj. 25.
Iferten, den 25. May 1813.

Herrn v. Szabó
Verehrtester Freund!

Nun empfangen Sie endlich Herrn Egger und mit demselben Ihr Diplom als Mitglied der schweizerischen Erziehungsgesellschaft stattlich ausgeliefert.

Auf Herrn Egger weise ich Sie an, als auf einen Brief nicht nur von mir, sondern auch von H. Pestalozzi und vom ganzen Institute. Um schriftliche Weitlaufigkeiten zu ersparen, soll er alles mit Ihnen mündlich verhandeln.

Da wir noch von H. Jullien wissen, dass er im Schreiben ein bischen liederlich ist, so stellen wir ihn auch diesfalls unter Ihre strenge Aufsicht, und bitten Sie, ihn anzutreiben, dass er so bald er ankommt den Empfangschein seiner Person in Ihrem Namen ausliefert. Mit dem Glück, das wir ihm zu seiner Reise wünschen, möchte ihn wohl der eine oder andere um seines Glücks bei Ihnen beneiden. Ich aber beneide ihn zum voraus über die Freude Sie zu sehen und Ihres Umgangs zu geniessen.

Von meiner Rechtfertigungsschrift gegen Bremi wünsche ich, dass Sie *nicht* den ersten Theil sondern auch die Beantwortung der Fragen lesen.

Für Ihren letzten Brief und Ihre Erwiederung über den Wunsch zu Beiträgen für die neue Zeitschrift, danke Ihnen vom Herzen. Lassen Sie uns wenigstens nun nie an Nachrichten über Sie, Ihre Unternehmungen und Erfolge fehlen.

Pestalozzi arbeitet jetzt viel im Praktischen. Das worüber er zunächst Aufschluss geben zu können hofft, ist eine historisch psychologische Darstellung der Geschichte der Erfindung der Methode. Dadurch hofft er das Wesen und die Grundsetze der Methode für *Gebildete* deutlicher zu machen, und über das Ziel des Ganzen einen Aufschluss zu geben, den empfänglichen Gemüthern, deren viele über meine Polemik ganz unzufrieden sind, versöhnen soll.

Gott segne Sie, mein theurer Freund! Leben Sie wohl.

Ihr ergebenster
J. *Niederer*

Iferten, 1813. május 25-én.

Szabó úrnak

Igen tisztelt barátom!

Na most már végre fogadja Eggert és vele az Ön oklevelét a svájci Nevelésügyi Társaság tagságáról szép kiállításban.

Átadom öt Önnek, mint ezt a levelet nemcsak részemről, hanem Pestalozzi úr részéről is és az egész intézet részéről. Hogy az írásbeli terjengősségeket megtakarítsuk, ő majd szóban el fog mondani mindent.

Mínhogy mi még Jullien úrtól tudjuk, hogy a levélírásban Egger nem nagyon buzgó, tehát az Ön szigorú felügyelete alá helyezzük őt ebben a vonatkozásban, és kérjük, hogy ösztökélje, mielőtt megérkezik, az Ön nevében állítson ki személyéről átvételi elismervényt. A miatt a szerencse miatt, amelyet mi útjához kívántunk, egyik másik munkatársunk talán meg is irigyelte őt. Én is előre irigylem, hogy Önt láthatja és társaságát élvezheti.

A Bremi ellen írt igazolási írással kapcsolatosan az a kívánságom, hogy ne csak az első részt olvassa el, hanem a kérdésekre adott választ is.

Legutóbbi levelét és válaszát arra vonatkozólag, hogy adatokat nyújt az új folyóirathoz, hálásan köszönöm. Ne hagyjon bennünket sohasem hírek nélkül Önről, az Ön kezdeményezéseiről és sikereiről.

Pestalozzi most sokat dolgozik a gyakorlati részben. Az, amiről most legelőbb reméli, hogy tájékoztatást adhat, a módszer keletkezése történetének az ábrázolása. Ezáltal azt reméli, hogy a módszer alapelveit *műveltek* számára jobban megvilágítja, és az egésznek a céljáról tájékoztatja, a fogékonyabb embereket, akik közül sokan az én vitatkozásommal nincsenek megelégedve, megbékíti.

Isten áldja meg, drága barátom! Éljen boldogul.

Az Ön alázatos szolgéja
Niederer Johann

Yverdon, den 20. April 1813.

Mein lieber Herr von Szabó.

Gestern erhielt ich Ihren mir äusserst angenehmen u. wichtigen Brief, und vor etwa acht Tagen das Reisegeld: die Summe von 647 Schzr Fr. für welches ich der gnädigen Frau Generalin auf das herzlichste — danke, sowie auch Ihnen lieber Herr von Szabó. Ich war aber sehr verwundert bey dem Wechsel den ich von Neuchatel bekam keinen Brief zu finden, weder von der gnädigen Frau Generalin noch von Ihnen, besonders da ich schon mehrere Posttage vorher mit Sehnsucht einen erwartete. Durch Ihren letzten Brief vernehme ich auch dass die gnädige Frau Generalin wirklich schon einen zweyten Brief an mich geschrieben haben, den ich aber leider nicht empfangen habe. Dies ist für mich höchst unangenehm, da die gnädige Frau Generalin in demselben meldete was für verschiedene Sachen ich für Sie mit zu nehmen u. zu besorgen hätte, u. ich nun das Vergnügen ihr einen kleinen Dienst zu erweisen entbehren muss. Es wäre mir wieder auf einer anderen Seite sehr wichtig gewesen da er die bestimmte Antwort auf meinen Brief enthielt den ich der gnädigen Frau Generalin geschrieben habe und welcher auch entscheiden musste ob ich zu Ihnen komme oder nicht, wenn nemlich die Bedingungen die ich mir die Freyheit genommen habe der gnädigen Frau Generalin zu machen, gegen mich erfüllt werden können. Da sie nun so gütig gewesen ist mir das Reisegeld zu schicken, so ist mir dies auch ein Beweis dass sie diese Bedingungen auch entspreche, und ich treffe dem nach die gleichen Massregeln zur baldigsten Antretung meiner Reise als ob ich die Versicherung von der gnädigen Frau Generalin selbst schriftlich empfangen hätte.

Ich beschleunige meine Abreise so viel als möglich; ich gedenke bestimmt in 3 Wochen von hier ab zu reisen; diese Zeit ist mir noch äusserst nöthig um noch einiges ab zu schreiben. Ich danke Ihnen herzlich für die Empfehlung an H. Rott in München u. für alles was ich ferner auf meine Reise noch zu beobachten habe. Da mir das Vergnügen zu Theil geworden ist H Ramsauer, meinen intimsten Freund zum Reisegefährten bis nach Lindau zu haben, so ist mir auch nicht wohl anders möglich — als dass ich durch die ganze Schweiz zu Fuss reise, welches ich auch in jedem Fall gethan hätte, da diese Art zu reisen, besonders in unsrer schönen Schweiz die einzige angenehme u für Geist und Körper nützlich ist. Meinen Koffer werde ich mehrere Tage vor meiner Abreise nach Lindau schicken, u da ich mich in der Schweiz an mehreren Orten aufhalten werde, besonders bey Ramsauer und *meinen* Eltern so werde ich bei meiner Ankunft in Lindau den Koffer schon dafinden, u von hier an werde ich ihn auch nicht mehr verlassen, so wie Sie es mir auch anempfehlen. — Wenn es nicht wegen dem Transport meines Koffers wäre, so würde ich auch die weitere Reise von Lindau an auch lieber meistens zu Fuss machen.

Da ich nun den Brief von der gnädigen Frau Generalin nicht empfangen habe so weiss ich auch nicht auf welche Art ich von Wien aus reisen soll, jene renseignemens hätten mich sehr gefreut die die gnädige Frau Generalin mir in ihrem letzten, verlornen Briefe gegeben haben welche mir, besonders in jenem ganz fremden Lande, wo mir die Sprache u alles fremd seyn wird sehr angenehm gewesen wären. Dürfte ich Sie deshalb, lieber Herr von Szabó dafür bitten dass Sie mir noch in einem Briefe den Sie nach Wien u poste restante an mich adressieren würden, indemselben diese renseignemens mitteilen möchten. Sie würden mich damit sehr erfreuen. Ebenso wünschte ich, so vie auch Herr Pestalozzi, dass die gnädige Frau Generalin nach Yverdon schreiben oder schreiben lassen möchte was sie verlangt dass ich für sie aus der Schweiz mitnehme, (sérült) wenn ich auch schon fort seyn werde, nachgeschickt werden können.

Ihre weiteren Auftrage werde ich besorgen.

Leben Sie recht wohl, mein lieber Herr von Szabó, ich bitte Sie meine Empfehlungen beym gnädigen Herrn und Frau Generalin auszurichten u meine herzlichsten Grüsse an ihre beyden lieben Zöglinge.

Bald werd ich Sie umarmen können, unterdessen empfehl ich mich ferner Ihrer Güte

u verbleibe Ihr ergebenster

Wilhelm Egger

Viel herzliche Grüsse an Sie, an den gnädigen Herrn u Frau Generalin von Herrn Pestalozzi u Niederer

Yverdon, 1813. ápr. 20-án.

Kedves Szabó Uram,

Tegnap kaptam nekem nagyon kellemes és fontos levelét és körülbelül nyolc nappal ezelőtt az útiköltséget: 674 svájci frankot, amit a nagyságos generálisnének nagyon köszönök, valamint Önnek is. Nagyon csodálkoztam azonban, hogy a váltóval, amelyet Neuchatelből kaptam, levél sem a nagyságos generálisnéétől, sem Öntől nem érkezett, különösen mivel már néhány nappal előbb igen érdeklődve vártam. Legutóbbi leveléből értesültem arról is, hogy a nagyságos generálisné már egy második levelet intézett hozzám, amelyet én azonban sajnos nem kaptam meg. Ez a lehető legkellemetlenebb számomra, minthogy ebben a nagyságos generálisné közölte velem, milyen holmikát vigyek magammal és szerezzek be az ő számára, s most azt az örömet, hogy neki egy kis szolgálatot tegyek, el kell mulasztanom. Viszont más oldalról is fontos lett volna, mivel az határozott választ tartalmazott az én levelémre, amelyet a nagyságos generálisnéhez írtam, amelynek el kellett volna döntenie, Önök-höz kerülök vagy sem, ha ugyanis a feltételek, amelyeket bátor voltam szabni, velem szemben teljesíthetők. Mivel ő olyan jó volt, hogy elküldte az útiköltséget, ez nekem azt bizonyítja, hogy feltételeimet elfogadja, s eszerint megteszem az azonnali intézkedéseket, hogy mielőbb útnak induljak, mintha a nagyságos generálisnéétől magától írásban kaptam volna meg a biztosítékot.

Én annyira sürgetem elutazásomat, amennyire csak lehet; úgy tervezem, 3 héten belül innen biztosan elindulok; ennyi időre igen nagy szükségem van, hogy néhány dolgot leírjak. Köszönöm, hogy Rott úrnak ajánlott Münchenben, és mindenért hálás vagyok, amit utazásomra nézve továbbra figyelmembe ajánlott. Mivel abban az örömben részesülhetek, hogy legbensőbb barátom, Ramsauer úr Lindauig útitársam lesz, nem lehet másképpen, mint hogy az egész Svájcban át gyalog megyek, amit egyébként minden esetben tettem volna, mert az utazás ilyen módja, különösen a mi gyönyörű Svájcunkban, az egyetlen kellemes s a lélek és test számára hasznos utazási mód. A börtöndömet több nappal elutazásom előtt Lindauba fogom küldeni, mivel Svájcban több helyen fogok tartózkodni, különösen Ramsauernél és az én szüleimnél, tehát a börtöndöt megérkezésemkor már Lindauban fogom találni, s ettől kezdve nem is fogok megválni tőle, úgy, ahogy Ön azt nekem tanácsolja. — Ha a börtöndöm szállításáról nem lenne szó, legszívesebben a további utat Lindautól szintén gyalog tenném meg. Mivel a nagyságos generálisné levelét nem kaptam meg, nem is tudom, hogyan utazzam tovább Bécsből, azok az útbaigazítások, amelyeket a generálisné önagysága legutóbb, elvesztett levelében adott, s amelyek nekem különösen abban az egészen idegen országban, ahol a nyelv és minden ismeretlen számomra, nagyon hasznosak lettek volna. Kérhetném-e ezért, Kedves Szabó Úr arra, hogy Bécsbe poste restante címzendő levélben azokat az útbaigazításokat közölje velem. Nagyon örülnék ennek. Éppenúgy szeretném, valamint Pestalozzi úr is, ha a generálisné önagysága írna vagy íratna Yverdonba, mit óhajtana, hogy Svájcban magammal vigyek (sérült) . . . ha már elindultam is, utánam küldhessék.

További megbízásaikat teljesíteni fogom.

Éljen boldogul, kedves Szabó uram, kérem, hogy tiszteletemet tolmácsolja a generális úrnak és feleségének és legszívesebb üdvözléteimet az Ön mindkét kedves tanítványának.

Nemsokára karjaimban szoríthatom Önt, addig is jóságába ajánlom magamat és maradok az Ön

alázatos szolgája
Egger Wilhelm

Sok szíves üdvözlét Önnek, a generális úrnak és felesége önagyságának Pestalozzi és Niederer uraktól.

V. Egger levele Váradi Szabó Jánoshoz. München, 1813. jún. 28.

München den 28. Juny 1813.

Lieber Herr von Szabó,

In grösster Eile schreibe ich Ihnen diese Paar Worte — Gerne hätte ich Ihnen gleich im Anfange meines Aufenthaltes in dieser Stadt einen Brief geschrieben, ich wollte aber warten bis ich H Rott gesehen den ich schon überall aufgesucht u nachgefragt habe, u zwar vergebens, es ist mir ausserordentlich leid dafür. Die Leute sind hier wenig gefällig gegen die Fremden wenn sich diese um etwas erkundigen. 6 Tage hielt ich mich hier auf u habe viel Interessantes gesehen, in einer Stunde

werde ich von hier abreisen u zwar auf der Isar in die Donau u die Donau hinunter bis nach Wien; ich bin des Postwagens überdrüssig, diese Wasserfahrt ist unendlich angenehmer.

Die Ursache warum ich erst den 26 Mai von Yverdon abreiste ist diese: gerade Anfangs Mai da ich von Yverdon abreisen wollte musste H. Pestalozzi eine Reise nach Zürich machen, die von 14 Tage Dauer war, H. Pestalozzi wollte mich nicht vor seiner Zurückkunft gehen lassen, weil er mir mehrere sehr wichtige Briefe mitzugeben hatte. Zwei Tage nach seiner Zurückkunft reiste ich mit Freund Ramsauer sogleich ab u haben zusammen die ganze Schweiz zu Fuss durchgereist bis Lindau, in der Schweiz hielt ich mich über 3 Wochen auf, 4 Tage nur bey meinen Theuren Eltern dessen Aufenthalt ich so gerne verlängert hätte wenn ich nicht befürchtet hätte meine Reise dadurch zu sehr zu verspäten. In 8 Tagen bin ich in Wien, wo ich mich auch einige Tage aufhalten werde — u dann sehe ich mich in Ihren Armen u in der lieben Familie von Vay —

Meine herzlichsten Grüsse u Empfehlung an den gnädigen Herrn General u an die gnädige Frau Generalin.

Empfangen auch Sie meine herzlichsten Grüsse u Empfehlung von Ihrem Sie so sehr liebenden Freund

Wilhelm Egger

München, 1813. június 28-án.

Kedves Szabó Úr,

A legnagyobb sietséggel írom Önnek ezt a néhány szót. Szívesen írtam volna azonnal, ebben a városban való tartózkodásomnak az elején, azonban addig akartam várni, míg Rott úrral találkozom, akit mindenütt kerestem, kutattam, de hiába, ezt rendkívül sajnálom. Az emberek itt kevésbé szívélyesek az idegenekkel szemben, ha valami után érdeklődnek. Hat napig voltam itt, és sok érdekes dolgot láttam, egy óra múlva fogok innen elindulni, éspedig az Isaron a Dunára és a Dunán lefelé Bécsig: unom a postakocsit, ez a víziút sokkal de sokkal kellemesebb.

Annak, hogy Yverdonból csak május 26-án indultam el, az az oka, hogy éppen május elején, amikor útnak akartam indulni, Pestalozzi úrnak Zürichbe kellett utaznia, tartózkodása 14 napig tartott, Pestalozzi úr visszaérkezése előtt nem akart elengedni, mert több igen fontos levelet kellett nekem átadnia. Visszaérkezése után két nappal Ramsauer barátommal azonnal elutaztam, s az egész Svájcban át Lindauig gyalog jöttünk, Svájcban több mint három hetet töltöttem, négy napot csak a drága Szüleimnél, amit olyan szívesen meghosszabbítottam volna, ha nem féltem volna attól, hogy ezzel az utamat túlságosan késleltetem. Nyolc nap alatt Bécsben vagyok, ahol néhány napot is töltök — s aztán a karjaiban lehetek és a kedves Vay családnál.—

Legszívélyesebb üdvözleteimet és tiszteletemet a generális úrnak és felesége önagységának.

Fogadja Ön is legszívélyesebb üdvözleteimet és tiszteletemet Önt oly nagyon szerető barátjától

Egger Wilhelmő

(Zusammenfassung)

Der Verfasser gibt einen Überblick der Lehren Pestalozzis, die auch noch heute wirksam sind. Seinerzeit stand ganz Europa, sogar die neue Welt im Banne der Ideen des großen Schweizer Pädagogen. In Ungarn sind die ersten Spuren seiner Wirkung schon Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts nachzuweisen.

Im ersten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts wurden die neuen pädagogischen Ansichten Pestalozzis von Ungarn an Ort und Stelle studiert, wobei dem Besuch der Gräfin Theresia *Brunswick* eine etwas übertriebene Bedeutung von den ungarischen Forschern zugeschrieben wurde.

Der Verfasser berichtet ausführlich über den Besuch des Johann Szabó von Várad in Iferten im Jahre 1810, der nach den Studien an der Universität in Heidelberg zehn Monate in engster Verbindung mit Pestalozzi und mit seinen Mitarbeitern in Iferten verbrachte. Nach seiner Rückkehr aus der Schweiz übernahm er die Erziehung der zwei Söhne des Barons Nikolaus von Vay in Alsózsolca (Komitat Borsod). Er und Wilhelm *Egger*, der ein Schüler und Mitarbeiter Pestalozzis war und 1813 auch nach Ungarn, zu derselben Familie kam, unterrichteten ihre Zöglinge nach der Methode Pestalozzis und erreichten gute Erfolge.

1816 begleitete er seine Schüler nach Pest, wo er enge Beziehungen zu den Lehrern der evangelischen Schule hatte, denen er die Lehren Pestalozzis beibrachte. Er machte Pestalozzis Lehre durch Artikel in Zeitschriften und in Büchern bekannt und trug wesentlich dazu bei, daß die Reformen an den ungarischen Schulen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts im Geiste der Lehren Pestalozzis vorbereitet und verwirklicht wurden. —

Seit der dreissiger Jahren des 19. Jahrhunderts war er als Oberinspektor der Salpetersiederei in Debrecen tätig. Johann Szabó von Várad stand im Briefwechsel mit den bedeutendsten Persönlichkeiten seiner Zeit. Zur Anerkennung seiner erzieherischen Fähigkeiten wurde ihm der pädagogische Lehrstuhl an zwei protestantischen Hochschulen angeboten, die er aber aus verschiedenen Gründen nicht annahm.

In der Handschriftensammlung der Universitätsbibliothek von Debrecen wurden fünf Briefe entdeckt, die teils von *Pestalozzi*, teils von seinen Mitarbeitern, *Niederer* und *Egger* an Johann Szabó von Várad geschrieben wurden. Der Verfasser schildert die Umstände des Instituts in Iferten i. J. 1813 und fügt Erklärungen zu den Briefen bei, deren Originaltext in deutscher Sprache und ihre ungarische Übersetzung hier zum ersten Male veröffentlicht werden.

Vita Zsigmond

ZÁGONI GÁBOR KÖNYVTÁRÁNAK MARADVÁNYAI AZ ENYEDI BETHLEN-KÖNYVTÁRBAN

Erdélyi könyvtáraink a XVII—XIX. században jelentős részben különböző adományok által gyarapodtak. *Benkő* Ferenc az enyedi Bethlen-kollégium könyvtáráról a *Parnassusi időtöltés*ben ezt írta: „a mostani állapotjára való nevedését segítették a sok Jóltévők, az Akadémiákról hazajött Tiszteletes Férfiúk, ki egy, ki több darabokat ajándékozván, és a Kollégium Professzorai”.¹

A XVIII. században és különösképpen a felvilágosodás eszméinek terjedése idején a nyugati egyetemeken tanuló ifjak, az akadémikusok és a vagyonos főúri könyvgyűjtők egyre több tudományos és politikai vonatkozású könyvet vesznek és könyvtáraikat értékes gyűjteményekkel gyarapítják. Az enyedi Bethlen-kollégium könyvtára a XVIII. század közepén, illetőleg második felében szintén több igen gazdag és immár nagyjában szakok szerint összeválogatott gyűjteményhez jutott hozzá. Ezek közé tartozott *Bethlen* Kata *Magyarthékája*, a *Teleki* József által adományozott *Telekiána Théka* és a főként jogi könyveket tartalmazó *Bánfiána Théka*, de a hazai értelmiség műveltségét és törekvéseit még sokkal inkább jellemezték a tanároknak, papoknak, tanítóknak, orvosoknak és a guberniumi vagy táblai tisztviselőknek könyvtárai. Innen indultak hódító útra a természettudományok tanításai, majd a szabadság és egyenlőség, a társadalmi haladás eszméi, hogy a valóság megismerését szolgálják és az elnyomatás, az abszolutizmus elleni harcot szításák. Ezért különös érdeklődésre tarthat számot az enyedi könyvtárban a *Borosnyai Nagy* Márton adománya, amelyet később a *Zágoni* Gábor könyvei is megnöveltek, és a két thékát együtt *Medica Thékának* nevezték.

Ezek azonban az 1849-i pusztuláskor szétszóródtak, elégték vagy elkallódtak és ma már csak töredékeik vannak meg a Bethlen-könyvtárban. Mivel a *Medica Théka* jegyzéke nem maradt reánk, *Zágoni* Gábor könyvtárának teljes anyagát nem ismerhetjük meg, egy néhány értékes, tudományos szempontból különösen jellemző könyve azonban megmaradt és megvan ma is a Bethlen-könyvtárban. Ezeket azonban a könyvtár újra rendezései különböző helyekre osztották be, és így a *Zágoni-*

¹ *Benkő* Ferenc, *Parnassusi időtöltés*. Hetedik darab, Kolozsvár, 1800. 30. l.

féle hagyaték könyveit csak a múlt évi könyvtárellenőrzés után állapíthattuk meg.

Magának Zágoni Gábornak az életéről és munkásságáról is alig tudunk valamit napjainkig. Legújabban dr. *Szökefalvi-Nagy Zoltán* magyarországi orvostörténész foglalkozott a munkásságával,² kutatásai alapján úgy látjuk, hogy Zágoni Gábornak kora jelentősebb erdélyi orvosai és tudósai között van a helye.

A Bethlen-kollégium diákjai között két Zágoni Gábort, valószínűleg az apát és fiát ismerjük. Az első 1715-ben, a második pedig 1748-ban subscribált és tógátus diák lett Enyeden. A kollégiumból 1760-ban került fel a bécsi egyetemre az ifjabb Zágoni Gábor, és ott kitűnt szorgalmával. Nagy hatással volt reá *Crantz* bécsi professzor gyógyvizelemző tevékenysége. Azután Hollandiában folytatta tanulmányait és Utrechtben doktorált. Tézise százada legfontosabb kémiai, gyógyszer-tani és anatómiai ismereteit foglalta össze. Hazatérve Marosvárhelyt telepedett le mint fizikus és több erdélyi ásványeret vegyelemzett. Adatai később — neve feltüntetésével — *Crantz* professzornak az osztrák birodalom ásványvezeiről szóló összefoglaló művében jelentek meg. Más tudományos munkájáról nincs tudomásunk. 1787-ben meghalt. Könyvtára ekkor jutott a kollégium birtokába.

Az egykori Zágoni-könyvtárból ma már csak húsz könyvet őriz a Bethlen-könyvtár, ezek között azonban ennek a korszaknak legjelentősebb anatómiai és természettudományi szakmunkái találhatók. Ezeket a könyveket megjelenésük időrendjének sorrendjében ismertetjük, csak a rövidített címléírást adva, mivel ismert tudományos művekről van szó.

1. *Gesner Conrad Historia animalium*. Tiguri 1554. Ez a folió alakú nagy mű 1551—58-ig készült Froshover Christof híres zürichi nyomdász műhelyében. Hat kötetből állott, ebből azonban csak a 2. kötet maradt meg nálunk megrongálódva, hiányosan. Gesnernek ezt a metszetekkel illusztrált, iniciálékkal díszített munkáját a modern zoológia alapjának tekintik és lefordították több európai nyelvre.

2. *Becherus Joannes Joachimus. Actorum laboratorii chymici monacensis seu physicae subterraneae libri duo*. Francofurti, 1669. Becherus (1625—82) korának legjelentősebb kémikusa és alkimistája volt. A fémek átalakulását hirdette, de munkáját az arisztoteleszi okoskodással szakítva a tapasztalatra alapította és így előkészítette Stahl forradalmát a kémiában.

3. *Miscellanea curiosa sive ephemeridum medico-physicarum germanicarum Academiae naturae curiosorum. Norimbergae, 1683*. 9. kötet. Német orvosok, vegyészek, természettudósok munkáit tartalmazza metszetekkel.

4. *D. Theodorus Jacobus Tabernamontanus. Neu vollkomen Kräuter-Buch... durch Casparum Bauhinum... gebessert. Durch Hieronymum Bauhinum... vermehrt*. Basel, 1687. Ezt a folió alakú, metszetekkel díszített hatalmas munkát Theodorus Jacobus neuhauseni orvos, amint ez előszavából kitűnik, 1588-ban írta. Utána Bauhinus Casparus (1560—1624) bazeli professzor, a korabeli botanika legnagyobb tekintélye, javí-

² *Szökefalvi-Nagy Zoltán*. Zágoni Gábor XVII. századi erdélyi orvos vegyész működése. Orvosi Szemle, 1959. 2. sz. 209—213. l.

totta és bővítette a munkát, és így több mint 3000 növény leírását tartalmazza.

5. *Paulli* Simon D. *Guadripartitum botanicum*. Jena, 1708. Paulli Simon (1603—80) német orvos és botanikus a dán király első orvosa volt. *Guadripartitum botanicum* c. könyvének első kiadása 1639-ben jelent meg Rostockban. Az 1849-i pusztulás miatt megrongálódva és hiányosan maradt reánk ez a könyv.

6. *Rajus* Joannes *Methodus plantarum emendata et aucta*. Amstelædami, 1710. Az előzéklapon Rajusnak (Ray Jean, 1628—1704) a jeles angol természettudósnek, a botanika egyik rendszerezőjének arcképét láthatjuk. A *Methodus plantarum* első kiadása 1682-ben jelent meg Londonban. Elterjedtségét és hatását mutatja, hogy több ízben kiadták.

7. *Miscellanea Berolinensia*. Berolini, 1710—34. Ez az időszaki kiadvány négy kötetben jelent meg és számos nyelvészeti, matematikai, fizikai és orvosi értekezést tartalmazott metszetekkel. Számunkra különösen érdekes benne Bél Mátyásnak: *De peregrinitate linguae hungaricae* c. munkája, melyben azt bizonyítja, hogy a magyar nyelv nincs rokonságban a többi európai nyelvekkel.

8. *Goelicke* Andras Ottomar. *Introductio in historiam litterariam anatomes*. Francofurti ad Viadrum, 1738. Goelicke (1671—1744) német orvosnak már 1713-ban kiadták Halleban az anatomia történetét feldolgozó *Historia anatomiae* c. művét. Ugyanez a munka jelent meg kibővítve 1738-ban Frankfurtban.

9. *Heister* Laurentius: *Compendium anatomicum*. Ed. quinta. Norimbergae, 1741. A szerző arcképét bemutató és metszetekkel ellátott könyv kora legjelentősebb anatómiai munkája volt. Heistert (1683—1758) a modern német sebészet apjának tekintik. Anatómiájának első kiadása 1717-ben jelent meg Altdorfban.

10. *Wachendorff* Ever. *Jac Horti ultraiectini index*. Traiecti ad Rhenum. 1747. Az utrechti botanikuskert növényeinek jegyzéke.

11. *Hallerus* Albertus. *Opuscula botanica*. Gottingae, 1749. Haller Albert (1708—1776) berni, majd göttingai orvosprofesszor és botanikus kora legsokoldalúbb tudósai közé tartozott. Kora filozófusait élesen elítélte és Linnét hevesen támadta, de tévedései ellenére számos értékes anatómiai és botanikai munkát írt. *Opuscula botanica* c. könyvének ez az első kiadása.

12. *Winslow* Jac. *Benignus. Expositio anatomica structurae corporis humani*. Francofurti et Lipstae, 1753. Winslow (1669—1760) dán anatómusnak ez a maga korában kitűnő munkája először 1732-ben franciául jelent meg Párizsban három kötetben. A latin kiadásból csak egy kötet maradt reánk a könyvtárunkban.

13. *Linnaeus* Carolus. *Critica botanica in qua nomina plantarum... examini subjiciuntur*. Lugduni Batavorum, 1737. Editio princeps. A Linné egész rendszerét megmagyarázó *Fundamenta botanica* c. műnek egy része, amely Linné hollandiai tartózkodása alatt jelent meg 1736-ban és a következő években.

14. *Linnaeus* Carolus. *Classes plantarum*. Lugduni Batavorum, 1738. Editio princeps.

15. *Linnaeus* Carolus. Genere plantarum, eorumque characteres naturales. Editio secunda. Lugduni Batavorum, 1742. Az első kiadása 1737-ben jelent meg.

16. *Linnaeus* Carolus. Oratio de necessitate peregrinationem intra patriam. Lugduni Batavorum, 1743. Ugyanez a kötet Linnének még egy zoológiai munkáját, továbbá valószínűleg két tanítványának vagy követőjének a botanikai tanulmányait is tartalmazza. A könyv elején a könyvtári bejegyzés hibás, Zágoni helyett ugyanis tévedésből, amint ez máshol is előfordult a Bethlen név áll. A szöveg és az írás azonban kétségtelenné teszi, hogy ez is a Zágoni Gábor hagyatéka volt.

17. *Linnaeus* Carolus: Fauna svecica. Lugduni Batavorum, 1746. Editio princeps.

18. *Linnaeus* Carolus. Amoenitates academicae. Amstelaedami, 1752. Botanikai és orvosi disszertációk gyűjteménye, amelyet hét kötetben adtak ki 1749—79-ig. Ezekből csak egy kötet van meg.

19. *Linnaeus* Carolus. Species plantarum. Holmiae (Stokholm), 1753. 2 kötet. Editio princeps.

20. *Linnaeus* Carolus. Systema naturae. Lugduni Batavorum, 1756. Linné ebben a folytonosan kiegészített és javított munkájában az egész állat-, növény- és ásványvilág rendszerezését adta. 1735-ben jelent meg az első, 1754-ben pedig már a tizedik kiadása. Ez tehát a tizenegyedik bővített kiadása.

Mindezekben a könyvekben a korabeli könyvtáros bejegyzését olvashatjuk. „Ex Legato Exper. Dni Gabr. Zágoni M. D. accessit Libris Bibl. Colleg. N. Enyed. 1787. „Ebből, valamint a könyvtáros más bejegyzéseiből világosan kitűnik, hogy Zágoni Gábor végső rendelkezése szerint jutott a kollégium könyveinek birtokába, de hogy mekkora volt a könyvtára, azt nem tudjuk megállapítani.

A fentiekén kívül a könyvtár teológiai részlegének két könyvében fordul még elő a Zágoni név bejegyzése. Az egyik — egy latin nyelvű Biblia — Zágoni Mártonnak volt a tulajdona 1741-ben, a másikat, Lampe F. A. munkáját Zágoni Gábor 1725-ben vette Utrecht-ben. Ezúttal az idősebb Zágoni Gáborról van szó, aki úgy látszik Utrecht-ben végezte tanulmányait. Ezek a könyvek azonban nem tartoztak a Zágoni Gábor hagyatékához, és így nem érdekelnek közelebbről.

Lehet, hogy a fentiekén kívül Zágoni Gábornak még más könyvei is lappanganak az enyedi könyvtárban, de mivel előzéklapjuk a bejegyzéssel 1849-ben elpusztult, ma már nem állapíthatjuk meg tulajdonosukat. A Zágoni Gábor hagyatékát így nem hasonlíthatjuk össze az olyan nagy magánkönyvtárakkal, mint amilyen az ő idejében Bethlen Katái vagy Bod Péteré volt, de egységes összetétele és tudományos jellege miatt különös figyelmet érdemel. Zágoni Gábor korának és az előző századoknak fontosabb és sokszor alapvető természettudományi és orvosi munkáit vette meg. Így alakult ki egy olyan erdélyi magánkönyvtár, amelyre a teológiai műveltségtől való teljes elszakadás és a szakszerű természettudományos érdeklődés jellemző. A XVIII. század közepén, illetőleg második felében a felvilágosodás útját és a hazai természettudományos műveltség kialakulását készítette elő egy ilyen jellegű könyvtár. Filozófiai és politikai munkák — úgy látszik — nem voltak benne, de a természet

törvényeinek, az emberi test, az állatok és a növényi élet megismertetésével nemcsak az orvosi munkához adhatott segítséget, hanem a korabeli értelmiség gondolkozásában is új törekvéseket alakíthatott ki. Megjegyezzük, hogy a XVI—XVIII. századi zoológiai és botanikai munkáknak egyúttal többnyire orvosi vonatkozásaik voltak, és a botanikával főképpen orvosok foglalkoztak. Az anatómiai munkák mellett tehát Zágoninak is orvosi szempontból lehetett szüksége a botanikai szakmunkákra, habár tudomásunk szerint nem volt növénygyűjtő és kutató.

Legfeltűnőbb Zágoni Gábor könyvtárában, hogy Linnének minden fontosabb munkáját megszerezte, kevéssel a megjelenésük után. Hogy Linné rendszerének megismerése milyen nagy hatással volt a kortársaira, arra nézve idézzük itten Gombocz Endre megállapítását: „Mint mikor a vaksötétben felvillan az izzólámpa fénye, úgy világítottak be Linné reformjai a növényfajok tömkelegébe. A sok felesleges sallang eltűnt, lefoszlott; a *Species plantarum* (1753) két kis oktáv kötete, melyek kényelmesen elfértek a botanikus felöltőjének oldalzsebében, a világ akkor ismert egész növényzetét magában foglalta.”³ A továbbiakban arra is rámutat Gombocz Endre, hogy 1770-ig, tehát a nagyszombati egyetemen az orvosi fakultás felállításáig, Linnének a magyar botanikára gyakorolt hatását még nem vehetjük észre. Ez a hatás csak a későbbi évtizedek irodalmában, nálunk főként Benkő József munkásságában tűnik fel. Zágoni Gábor tehát Linné rendszerének tanulmányozásában előljárt, és különösen figyelemre méltónak tartjuk azt, hogy Linné legfontosabb rendszertani műveit, így például a nálunk csak jóval később elismert *Genera* és *Species Plantarum*-ot vette meg. Ezzel a természet életének, a környező valóságnak megismerésére törekvő, gyakorlati irányú érdeklődését árulta el.

Könyvtára éppen abban az időszakban jutott az enyedi kollégium könyvtárába, amikor ott a természetrajz tanítása elkezdődött. A következő évtizedekben egy kiváló tanár, Benkő Ferenc⁴ tehát már a Linné munkáit is felhasználhatta tudományos munkáiban és tanításában. Zágoni Gábor könyvtára e szerint a tudományos kutatás mellett az ismeretek terjesztéséhez és a társadalmi fejlődéshez is hozzájárult, a haladó szellemű polgárság műveltségének kialakulását szolgálta.

³ Gombocz Endre. A magyar botanika története. Budapest, 1936. 191. l.

⁴ Benkő Ferenc 1790-ben kezdte el az enyedi Kollégiumban a természetrajztanítást. Részt vett az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság munkásságában is.

KÖNYVÉSZET

Bertók Lajos

**EGY EDDIG ISMERETLEN RÉGI MAGYAR NYOMTATVÁNY:
ARTNER VILMOS SOPRONI JOGTUDÓS (1602—1657) TÜBINGENI
DOKTORI ÉRTEKEZÉSE**

A debreceni Egyetemi Könyvtár egyik legújabb szerzeménye egy olyan négyes kolligátum, amelyben egy eddig ismeretlen RMK található. Igaz, hogy csak Szabó III., de mégis jelentős, mert amellett, hogy egyetlen ismert példánynak tekinthető hazánkban, szerzőjét is az eddiginél sokkal előnyösebb megvilágításba helyezi. A félpergamentbe kötött 15 cm nagyságú kötet könyvtári jelzete 705 645/a, Szabó Károly — száma pedig RMK III. 1400/a.

A kolligátum tartalma:

1. *Blondellus*, David¹: De Joanna papissa: sive famosae quaestionis, an foemina ulla inter Leonem IV, et Benedictum III, Romanos pontifices, media sederit, anakrisis. Amstelaedami, 1657. typ. Joannis Blaeu. [96], 140, [36] p.

2. *Franzius*, Wolfgangus²: Historia animalium sacra in qua plerumque animalium praecipuae proprietates in gratiam studiosorum theologiae, et ministrorum verbi ad usum eikonologikon breviter accomodantur. Editio quarta. Wittebergae, 1633. sumpt. haered, Zachariae Schureri, typ. Georgii Mülleri. [48], 874, [68] p.

3. *Artner*, Guilhelmus Oedenburgensis: Brevissima duarum quaestionum discussio: I. An filius patrem ad sumptus studiorum cogere possit? II. An filius sumptus studiorum conferre teneatur? Tubingae, 1626. typ. Theodirici Werlini. [88] p.

4. *Arth und Weise* wie man sich in der pestilenzischen Seuch so wohl praeservative als curative zu verhalten: welche zu Nutzen und Vorsorge der Betrangten in offentlich Druck gegeben worden. Zu Wienn in Oesterreich, 1710. bey denen Voigtischen Erben. [32] p.

Különösebben a kolligátum harmadik darabja érdekelt bennünket. Szerzőjéről eddig édeskeveset tudtunk. Egyetlen műve tartotta fenn a nevét, s ennek alapján emlékezik meg róla *Horányi*,³ majd *Horányi*-ra

¹ LAROUSSE DU XX^e siècle, 1. tom. 737. p.: *Blondel* David (1591—1655) francia származású amsterdami professor, protestáns teológus; aki eredetileg 1646-ban „Éclaircissement familler de la question si une femme a été assise a siège papal” címen foglalkozott a kérdéssel. Halála után két évvel adták ki ez ominózus munkát *Curcellaeus* terjedelmes bevezető apológiájával.

² ALLGEMEINE DEUTSCHE BIOGRAPHIE, 7. Bd. 319—320. S.: *Franz*, Wolfgang (1564—?) teológus, wittenbergi professor e könyvét 1612-től számos kiadásban nyomatták ki.

³ *Horányi* Elek: Memoria Hungarorum... 1. köt. 74. l.

hivatkozással néhány sorban *Szinnyei*⁴ is. Nagy Iván⁵ sem tud sokkal többet *Artnér* Vilmosról, s általában az *Artnér* családról, amely „Németországból szakadt Magyarországra, és Sopronban telepedett meg, hol polgármesteri, tanácsosi és egyéb városi hivatalt viseltek... Magyar nemességet 1600-ban kaptak... A család több tanult embert nevelt. Gillyén (Guillelmus) sopronfi Magyarországról és törvényeiről írt latin értekezése 1624. Tübingben nyomtatott”. [= RMK III. 1366: Dissertatio politico-juridica de regno Hungariae, eiusque jure.⁶] Néhány ponton *Payr* Sándortól⁷ kapunk még kiegészítéseket a három *Artnér* életrajzi adattaihoz.

Ez az 1624. évi disszertáció megvan az OSZK RMK-gyűjteményében két, egymástól csak annyiban eltérő példányban, hogy míg az „A”-variáns címlapjának a hátlapja üresen maradt, a „B”-variáns ugyanott ajánlást tartalmaz *Lackner* Kristóf⁸ polgármesterhez, városbíró-édesatyjához, *Artnér* Wolfganghoz,⁹ *Artnér* Erhard¹⁰ nevű nagybátyjához, és még két más soproni polgárhoz („optimatibus reip. Semproniensis”). A „B”-példányt az OSZK letétként őrzi a keszthelyi Helikon Könyvtár állományából.¹¹ A most előkerült második munkáját *Artnér* Vilmos egyedül *Lackner* Kristófnak ajánlja. Őt magát viszont két külföldi barátja: a szicíliai Pedro Pablo *Patara* spanyol nyelvű madrigállal, a nápolyi Alessandro *Borgia* olasz nyelvű szonettel köszönti.

Külön értéke a nyomtatványnak az E₁ levéllel kezdődő rész, amely „*Oratio de laudibus juris ac praecipue superioris seculi in Germania jurisperitis*” címmel az akkori tübingeni egyetemi rektor, *Halbritter* János¹² doktoravató értekezését teljes terjedelmében adja. Az értekező részt követő avató beszéd híven tükrözi számunkra a doktoravatósi szertartás évszázados formáját, ahogyan azt szinte szó szerint mi is átvettük és használjuk ma is.

Értékes a beszéd személyi vonatkozásokat érintő része. Ebből tudjuk meg, hogy *Artnér* Vilmos, akiről eddig jóformán csak annyit tudunk, hogy 1624-ben kiadott egy disszertációt Tübingában, 1602-ben („anno supra millesimum sexcentesimo secundo, mense maio”) született Sopronban. Atyja az 1624-i „B”-variánsból már ismert „*Guolffgangus Artnér*”, anyja „*Margaretha*, gebornen *Schmidin* von Bruck an der Leitha consulis quondam filia”, aki már tíz évvel ezelőtt (1616) meghalt. Az alsó iskolákat szülővárosában végezte. Továbbtanulásra 1618 márciusában atyja a boroszlói gimnáziumba küldte, ahol Thoma *Sagittarius*¹³ tanítványaként három évet töltött. Onnan az Odera melletti Frankfurtba ment ismereteit bővíteni, s majdcsak három évi ott-tanulás után Tübingában

⁴ *Szinnyei* József: Magyar írók élete és munkái. 1. köt. 257. h.

⁵ Nagy Iván: Magyarország családai. 1. köt. 68. l.

⁶ Szabó-Hellebrant: Régi magyar könyvtár. 3. köt. 404. l.

⁷ *Payr* Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. *Gamauf* Teofil kézirati hagyatékának felhasználásával. 1. köt. Sopron, 1917.

⁸ *Szinnyei* József i. m. 7. köt. 610–612. h.

⁹ *Payr* i. m. 275. l.: 1622. városbíró, majd 279. l.: polgármester, 287. l.: 1633. elhalálózása.

¹⁰ *Payr* i. m. 288. l.: 1610–1623. városi jegyző, 309. l.: 1636. polgármester, 336–338. l.: Sopron követe az 1637–38. évi országgyűlésen, 287. l.: 1649-ben meghalt.

¹¹ *Gulyás* Pál: Magyar írók élete és munkái. 1. köt. 847. h.: 1605-ös dátummal három tübingeni jogi vonatkozású respondens szereplésével kapcsolatos nyomtatványát sorolja fel.

¹² *Fazekas* József (OSZK) tudományos könyvtáros szíves közlése.

¹³ ALLGEMEINE DEUTSCHE BIOGRAPHIE, 10. Bd. 404. S.: 1560-ban született, 1627-ben halt meg. Az *Artnér* Vilmos doktorrá avatásán elmondott értekezését ez az életrajz nem említi meg.

¹⁴ ALLGEMEINE DEUTSCHE BIOGRAPHIE, 30. Bd. 173. S.: polihisztor, először a jénai egyetememen a görög, majd a logika és metafizika professzora, egyideig az egyetem rektora is; jénai katedráját 1616. szeptemberében a boroszlói Elisabeth-gymnasium rektori székével cseréli fel. 1577-től 1621-ig élt.

találjuk, ahol a jogtudományokban olyan kiváló előmenetelt és képességet tanúsított, hogy két évi szorgalmas munkája eredményeként mindkét (egyház- és magán-) jogból a mai „summa cum laude”-nak megfelelő „ad summum vestigium” (helyesen: *fastigium*) fokozattal doktori szigorlatot tehetett.¹⁴

A Werlin-nyomda¹⁵ jóízlését dicsérő, s amellet is kiváló karbantartásban fennmaradt nyomtatványt szép fametszetes nyomdászjelvény és kolofón zárja be.

A kolligátum első darabja („*De Joanna papissa*”) a kérdés felvetésének nem első próbálkozása. A téma kuriozitása régtől fogva szinte vonzóerővel bírt. Nálunk is már kétszáz évvel előbb foglalkozott vele *Janus Pannonius*. Mint pécsi püspök erősen csipkelődő modorban írta meg róla epigrammáit.

A *Franzius*-féle *Historia animalium sacra*-t *Miskolczi Gáspár*¹⁶ református lelképásztor még 1691-ben lefordította magyarra. E fordítás két kiadást ért meg. Először 1702-ben Löcsén¹⁷ jelent meg a fordító fiának, *Miskolczi Ferencnek*, „a lőtsei typográfiának akkori egyik cultorá”-nak,¹⁸ a debreceni Városi Nyomda későbbi vezetőjének¹⁹, a jóvoltából és atyja emlékét megörökítő versével. Másodszer pedig 1769-ben „botsáttatott világra”. Mindkét alkalommal „a magyar nemzet kedvéért”.

A kolligátum utolsó darabja, a pestis elleni védekezést leíró művecske hungarikum. Szerzője, „*egy híres medicus Szászországból*”²⁰ *Keresztély Ágost* bíborosnak, Magyarország hercegprímásának²¹ stb. ajánlja.

¹⁴ Élete további folyásáról *Payr* ad adatokat i. m.-jában 288. l.: városi tanácsos, majd városbíró később polgármester, királyi asztalnok, 325. l.: 1640-ben tagja annak a küldöttségnek, amelyet a város Kismartonba menesztett a nádorhoz, a jezsuiták elleni panasszal. 338. l.: Sopron követe az 1646–47. évi országgyűlésen, 335. l.: 1657-ben halt meg. Ez adattal szemben áll az 1645. halálcozási év (*Payr* 287. l.) de ennek lehetőségét megdönti a következő évi követi megbízás ténye.

¹⁵ Első munkáját is ez a nyomda készítette.

¹⁶ *Szinnyei József* i. m. 9. köt. 14. h.

¹⁷ *Szabó RMK.* I. 1658.

¹⁸ *Szinnyei József* i. m. 9. köt. 12. h.

¹⁹ *Csűrös Ferenc*: A debreceni városi nyomda története. Debrecen, (1911.) 174. l.

²⁰ *Holzmann – Bohatta*, Anonymen-Lexikon nem említi.

²¹ *Barla Gusztáv* – (Bartay) Ede: Magyarország primásai. Buda, 1847. 168–170. l.: az eredetileg protestáns *Keresztély* szász herceg először a katonai pályán működött szép sikerrel, később – a katolikus, vallásra áttérve – pápi pályára lépett, ahol gyorsan emelkedett. Mint bíboros győri püspök a beteg Kollonicsot helyettesíti, majd követi is az esztergomi érseki székben 1707-től 1725-ig Magyarország hatvankilencedik primásaként.

GUILHELMI
ARTNERI,
OEDENBURGENSIS,
J. U. D.

Brevissima duarum Quæ-
stionum Discussio:

- 1. An filius Patrem ad sumptus studiorum
cogere possit?*
- II. An filius sumptus studiorum confer-
re teneatur?*



Tubingæ, Typis Theodorici VVerlini,
Anno M. DC. XXVI.

Tubingæ



Typis exscribat Theo-
doricus Werlin, Typofufor,
Anno M. D C X X V I.

2. ARTNER Vilmos második művének
kolofónja, nyomdászjelvénye

Arth und Weise/

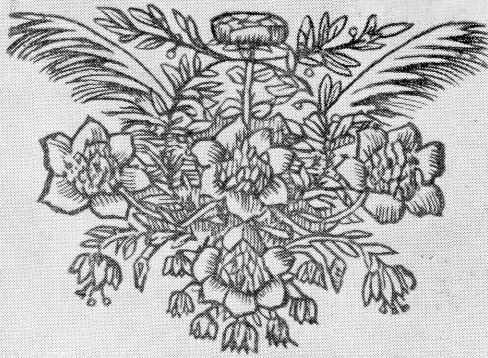
Wie man sich in der

Westilenzischen Seuch /

So wohl

Præservativè als Curativè
zu verhalten :

Welche zu Nutzen/ und Vorsorge der
Betrangten in öffentlich Druck
gegeben worden.



Zu Wienn in Oesterreich/
Bey denen Voigtischen Erben.
Anno 1710.

Dem

Hochwürdigsten und Durch-
leuchtigsten Fürsten und Herrn/

Herrn

**CHRISTIANO
AUGUSTO,**

Der Heil. Röm. Kirchen Priestern /
Cardinalen, Erz-Bischöffen zu Bran-
des. Heil. Apostolischen Stuhls Legato Nato,
des Königreichs Hungarn Primati, Groß-
Cantzler und Secretario, wie auch des Comi-
tats zu Bran Ober-Gespan / Administratori
des Bischoffthumbs Raab / Herzogen zu
Sachsen/Jülich/Eleve/und Bergen/ auch En-
gern/und Westphalen/Land-Graffen in Thü-
ringen / Marggraffen zu Meissen / auch Ober-
und Nider-Lausnitz / Gefürsteten Graffen zu
Hennenberg; Des hohen Erz-und Churfürstl.
Dom-Stifts zu Cölln Dom-Probsten / und
Thesaurario; Graffen zu der Marck / und
Ravensperg / Herrn zu Ravensstein / der Bal-
ley Thüringen Stadthaltern: Der Röm.
Kaysrl. Majestät würcklichen Geheimben

Kath/ 2c.

Von einem berühmten Medico auß
Sachsen unterthänigst præsen-
tirt.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

<i>Csüry István</i> : Az egyetemi könyvtárhálózat szervezetének elvi alapjai. — Prinzipielle Grundlagen der Organisation von Universitätsbibliotheken (Übersetzung)	5 32
<i>Esze Tamás</i> : A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Die Debrecener Druckerei in Dienste des Fürsten Franz Rákóczi II. (Zusam- menfassung)	55
<i>Molnár Pál</i> : A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára Géresi Kálmán igazgatósága idején (1874—96). — Die Bibliothek der Reformierten Hochschule in Debrecen unter der direktion von Kálmán Géresi (1874— —96) (Zusammenfassung)	99

Közlemények

<i>Bata Imre</i> : Debrecen szerepe a Mondolat keletkezésében	145
<i>Lengyel Imre</i> : Újabb adatok Pestalozzi magyarországi hatásának értékelé- séhez. — Neue Angaben zur Bewertung der Wirkung Pestalozzis in Ungarn. (Zusammenfassung)	149
<i>Vita Zsigmond</i> : Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen- Könyvtárban	169

Könyvészet

<i>Bertók Lajos</i> : Egy eddig ismeretlen régi magyar nyomtatvány. Artner Vilmos soproni jogtudós (1602—57) tübingeni doktori értekezése	177
--	-----

КНИГА И БИБЛИОТЕКА
ИССЛЕДОВАНИЯ И СООБЩЕНИЯ ПО БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЮ И
БИБЛИОГРАФИИ
№ 2

Составили: Иштван Чюри и Матильда Варга

СОДЕРЖАНИЕ

Исследования:

<i>Иштван Чюри:</i> Основные принципы организации библиотечной сети университетов.....	5
<i>Тамаш Эсе:</i> Дебреценская типография на службе князя Ференца Ракоци II.	55
<i>Пал Мольнар:</i> Библиотека дебреценской кальвинистской академии под управлением директора Кальман Гереша (1874—1896)	99

Сообщения:

<i>Имре Бата:</i> Роль города Дебрецен в рождении памфлета „Мондолат“	145
<i>Имре Лендьел:</i> Новые данные к оценке влияния Песталоззи в Венгрии	149
<i>Жигмонд Вита:</i> Остатки библиотеки трансильванского врача Габор Загони в библиотеке им. Бетлена в г. Надьенед	169

Книговедение:

<i>Лайош Берток:</i> Неизвестное до сих пор древневенгерское печатное: Докторская диссертация шопронского юриста Вильмош Артнер (1602—1657), защищенная в университете Тюбинген	177
---	-----

Book and library
**STUDIES AND COMMUNICATIONS IN LIBRARY SCIENCE
AND BIBLIOGRAPHY**

2.

Editors : István Csúry and Matilda Varga

C O N T E N T S

Studies

<i>István Csúry</i> : Fundamental principles of organisation of university library network	5
<i>Tamás Esze</i> : The printing-press of Debrecen in the service of duke Francis Rákóczi II	55
<i>Pál Molnár</i> : The Great Library of the Reformed Highschool in Debrecen during the direction of Kálmán Géresi (1874—1896)	99

Communications

<i>Imre Bata</i> : Debrecen's role in the birth of the pamphlet „Mondolat”. . .	145
<i>Imre Lengyel</i> : New data for the evaluation of Pestalozzi's influence in Hungary	149
<i>Zsigmond Vita</i> : The rest of the Transylvanian doctor Gábor Zágoni's library in the Bethlen Library of Enyed	169

Bibliography

<i>Lajos Bertók</i> : An old Hungarian print unknown until now. Dissertation of Vilmos Artner lawyer in Sopron (1602—1657) presented to the University of Tübingen	177
--	-----

61.3063.1 Alföldi Nyomda, Debrecen.

Tankönyvkiadó Vállalat.

A kiadásért felel: Vágvölgyi Tibor igazgató.

Kiadásra előkészítette: Ambrus Ferenc.

Műszaki vezető: Horváth János.

Műszaki szerkesztő: Kormanik Béla.

A kézirat a nyomdába érkezett: 1960. december.

Megjelenés: 1961. június.

Példányszám: 750.

Terjedelem: 16,5 (A/5) ív.

Készült monó szedésről, íves magasnyomással az MSZ 5601-54
és az MSZ 5602-55 szabvány szerint.

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRÁNAK TUDOMÁNYOS KIADVÁNYAI

1. **A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1953.** 1. rész. — Debrecen, 1954. Házi sokszorosítás. 373. l. — 30 cm.
Kovács Máté: Bevezető. 5—6. l.
 Összefoglaló jelentés az 1953. évről. 7—58. l.
Kovács Máté: A magyar könyvtárügy országos szervezetének időszerű kérdései. 59—136. l.
Csűrly István: A könyvtári munka tervezése. 137—158. l.
Maller Sándor: Olvasószolgálat az egyetemi könyvtárakban. 159—208. l.
Ember Ernő: Az ajánló bibliográfia és a tudományos könyvtárak. 209—238. l.
Sarkady Ida: Megjegyzések a címleírás szabványhoz. 239—256. l.
Módis László: A debreceni egyetemi könyvtár történeti adatai. I. A debreceni egyetemi és református kollégiumi könyvtár egyesítési kísérletei (1913—1933). 258—373. l.
 2. **A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1953.** 2. — Debrecen, 1954. OSZK rotaprint soksz. 322 l. — 30 cm.
Csűrly István: A szocialista könyvtári üzem szervezete és működése. 1—322. l.
 3. **A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954.** 1. rész. — Debrecen, 1955. Házi sokszorosítás. 468 l. — 30 cm.
 Összefoglaló jelentés az 1954. évről. 5—33. l.
Csűrly István: Kutatói szükségletek és a bibliográfia. 35—52. l.
Módis László: A Tiszántúli bibliográfia s általában a tájbibliográfiák kérdései. 53—107. l.
Kovács Máté: Könyvtáraink jelentősége művelődéspolitikánkban. 109—143. l.
Maller Sándor: A könyvtárak hazai és nemzetközi együttműködése. 145—187. l.
Varga László: Könyvtárunk szakozási rendszere a szakkatalógus tükrében. 189—224. l.
Sarkady Ida: A debreceni (nagy) könyvtárak tíz éve. 1944—1954. 225—237. l.
Módis László: A debreceni egyetemi könyvtár történeti adatai. II. Az egyetemi könyvtár létesítése. — III. Az egyetemi könyvtár bizottság szerepe és munkája (1914—1944). 239—300. l.
Ember Ernő: A debreceni időszaki sajtó 1849—1867. 301—382. l.
Bertók Lajos: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatékanak magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai. 383—438. l.
Futala Tibor: A 16. századi magyar nyomdászat kérdései. 439—468. l.
 4. **A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954.** 2. rész. — Debrecen, 1955. Szabadság ny. sokszorosítása. 168. l. — 30 cm.
 A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karához benyújtott pályamunkák, tanári szakdolgozatok és doktori értekezések bibliográfiája 1914—1950. — *Ember Ernő* és *Ludányi Valéria* közreműködésével összeáll. *Módis László.* 1—168. l.
 5. **A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1955.** 1. rész. — Debrecen, 1956. Felsőokt. Jegyzetell. Váll. sokszorosítása. 414 l. — 30 cm.
 Összefoglaló jelentés az 1955. évről. (Orosz és német kiv.) 5—28. l.
Kovács Máté: Egyetemi és főiskolai könyvtáraink korszerű feladatai és szervezeti kapcsolatai. (Francia kiv.) 29—90. l.
Módis László: A magyarországi tájbibliográfiai ügye. A tájbibliográfiai ankét tanulságai. (Francia kiv.) 91—123. l.
Csűrly István: Tárgyi katalógusok és a szakbibliográfia. (Vizsgálódások a tudományos könyvtári tájékoztatás módszerei köréből.) (Német kiv.) 125—155. l.
- Varga Zoltánné:* Mit olvasnak olvasóink? (Angol kiv.) 157—182. l.
Hankiss János: Magyar Vonatközások gyűjtése könyvtárainkban. (Francia kiv.) 183—260. l.
Ember Ernő: A debreceni időszaki sajtó 1867—1900. (Angol kiv.) 261—370. l.
Bertók Lajos: Debreceni könyvkiadványok példányszáma, ára, kelendősége Tóth Ferenc provizországa idején (1817—1832). (Angol kiv.) 371—714. l.
6. **Bibliographia Universitatis Debreceniensis.** Pars I. Facultas Scientiarum Naturalium 1914—1955. Szerk. *Módis László.* Munkatárs *Ludányi Valéria.* — Budapest, 1956. Tankönyvkiadó. — Állami ny. 304 l. — 25 cm.
Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, Tom. III/3.
 7. **A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1955.** II. rész. — Debrecen, 1956. (1957.) Felsőokt. Jegyzetell. Váll. sokszorosítása. 400 l. — 30 cm.
Bertók Lajos: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka. (Német kiv.) 5—330. l.
Ötvös János: Maróthi György könyvtára. (Német kiv.) 331—370. l.
Ludányi Valéria: A „Helicon” c. irodalomelméleti folyóirat története (Debrecen, 1938—1943.) Adalék a magyarországi idegen nyelvű sajtó történetéhez. (Francia kiv.) 371—400. l.
 8. **A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1956.** — Debrecen, 1957. Felsőokt. Jegyzetell. Váll. sokszorosítása. 299 l. és 25 tábla. — 30 cm.
 Összefoglaló jelentés a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1956. évi működéséről. (Orosz és angol kiv.) 5—24. l.
Csűrly István: A könyvtár mint a bibliográfiaszerkesztés műhelye. (Magyar és német szöveggel.) 25—76. l.
Ember Ernő: A debreceni időszaki sajtó 1867—1900. II. rész. (Angol kiv.) 77—142. l.
Kiss Sándor: Magyar történeti tárgyú kéziratok a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában. (Német kiv.) 143—181. l.
Hankiss János: A zenemű címe. A „kis programzene” természetrajzához. (Francia kiv.) 182—299. l. és 25 tábla.
 9. **Könyv és Könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények.** 1. — Bp., 1958. Tankönyvkiadó. Alföldi ny. Debrecen. 108 l. — 24 cm.
 Könyv és könyvtár. 3. l.
Csűrly István: A bibliográfiai osztályozásának néhány kérdése. (Német kiv.) 7—19. l.
Módis László: Könyvtári szakképzésünk néhány kérdése. (Német kiv.) 21—48. l.
Dhal, Svend: Über das Verhältniss wissenschaftlicher Bibliotheken zu ihrem Publikum. (Auf Grund dänischer Erfahrungen.) 49—59. l.
Kiss Sándor: Szilágyi Sámuel, a Debreceni Kollégiumi Nagykönyvtár első igazgatója. 63—66. l.
Bán Imre: Rimay János egyik könyvének sorsa. 67—68. l.
Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-Könyvtár 1848—49-i arányomtatványai és kéziratai. 69—76. l.
Dankanicz Ádám: Tájbibliográfiai munka a Román Népköztársaságban. 77—79. l.
Módis László: Kállai Albert magyar nyelvű unikum műve 1599-ből. 83—85. l.
Bertók Lajos: Veresmarty Mihály „Rövid felelet”-ének latinra fordításáról. 87—89. l.